

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ YANINDA
DÖVLƏT İDARƏÇİLİK AKADEMİYASI**

ETİBAR NƏCƏFOV

**İCTİMAİ ELMLƏRDƏ
AKADEMİK YAZI
VƏ TƏDQİQAT METODLARI**

Ali məktəblər üçün dərslik

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının
Tədris-Metodik Şurasının 21 iyun 2017-ci il tarixli
iclasının qərarı ilə (pr. №05)çapa tövsiyə olunmuşdur.*

Bakı – Mütərcim – 2017

Redaktor:

Əlisa İsa oğlu Əhmədov
fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor

Rəyçilər:

Əlikram Zakir oğlu Abdullayev
fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor

Əyyub Sevdin oğlu Kərimov
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Etibar Nəcəfov. İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları.

Ali məktəblər üçün dərslik. – Bakı: Mütərcim, 2017. – 236 səh.

“İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları” adlı dərslik ölkəmizdə ilk dəfə dərc olunur. Dərslik müəllifin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasında magistrlara eyni adda tədris etdiyi fənnin mühazirələri əsasında tərtib edilmişdir. Dərslik üç bölmədən ibarətdir. Birinci bölmədə fənnin predmeti, əhəmiyyəti, akademik yazı öyrənmə prosesinin bir vasitəsi kimi, akademik yazı ilə tənqidi təfəkkürün münasibəti, ictimai elmlərdə tədqiqatın xüsusiyyətləri kimi nəzəri məsələlər təhlil olunur. İkinci bölmədə ictimai elmlər sahəsində inandırıcı esse, ədəbiyyatın təhlili, tədqiqatın aparılmasına dair təklif, tənqidi yazı, müqayisəli tənqid, məsələnin həllinə dair təklifin irəli sürülməsi (policy brief) kimi akademik yazının janrları nəzərdən keçirilir. Eyni zamanda bu bölmədə elmi məqalə, kurs işi, buraxılış işi, magistr dissertasiyası və doktorluq dissertasiyası akademik yazının janrları kimi ayrıca fəsillərdə təqdim olunmuşdur. Bundan başqa ikinci bölmədə plagiatın mahiyyəti, növləri və səbəbləri araşdırılır və onun qarşısının alınmasının yolları nəzərdən keçirilir. Üçüncü bölmədə ictimai elmlərdə istifadə olunan tədqiqat metodları üç qrup üzrə təqdim olunaraq (ümumməntiqi metodlar və ya elmi idrakın ümumi metodları, ümumi xarakterli metodlar və xüsusi metodlar) əsaslı şəkildə təhlil olunur.

Dərsliyin idraki əhəmiyyəti ilə yanaşı böyük praktik əhəmiyyəti də vardır. Akademik yazı qabiliyyətinin inkişafı ilə bağlı olan nəzəri məsələlərlə yanaşı dərslik tələbələrə kurs və buraxılış işlərinin, magistrlara və doktorantlara isə dissertasiyanın, elmi məqalənin yazılmasında konkret faydalı tövsiyələr verir.

Dərslik tələbələr, magistrlar, doktorantlar, həmçinin müəllimlər və elmi tədqiqatla məşğul olanlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	7
I BÖLMƏ. GİRİŞ	10
I Fəsil. “İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları” fənninin predmeti və əhəmiyyəti	10
1.1. “İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları” fənninin predmeti.....	10
1.2. Akademik yazı öyrənmə prosesinin bir vasitəsi kimi	13
1.3. Akademik yazı və tənqidi təfəkkür.....	18
1.4. “İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları” fənninin əhəmiyyəti	23
Fəslə aid suallar	25
II BÖLMƏ. İCTİMAİ ELMLƏRDƏ AKADEMİK YAZI	26
II Fəsil. Akademik yazının janrları	26
2.1. İnandırıcı esse	26
2.2. Ədəbiyyatın təhlili	29
2.3. Tədqiqatın aparılmasına dair təklif.....	31
2.4. Tənqidi yazı	35
2.5. Müqayisəli tənqid	38
2.6. Məsələnin həllinə dair təklifin irəli sürülməsi (policy brief).....	41
Fəslə aid suallar	45
III Fəsil. Elmi məqalə	47
3.1. Elmi məqalə - akademik yazının janrı kimi. Elmi məqalənin əsas xüsusiyyətləri.....	47
3.2. Elmi məqalənin strukturu	49
Fəslə aid suallar	61
IV Fəsil. Kurs işi	63
4.1. Kurs işi akademik yazı janrı kimi	63
4.2. Kurs işinin strukturu	65
Fəslə aid suallar	80

V Fəsil. Buraxılış işi	81
5.1. Buraxılış işi akademik yazı janrı kimi	81
5.2. Buraxılış işinin strukturu	83
Fəslə aid suallar	102
VI Fəsil. Magistrlik dissertasiyası	104
6.1. Magistrlik dissertasiyası akademik yazı janrı kimi	104
6.2. Magistrlik dissertasiyasının strukturu	106
6.3. Magistrlik dissertasiyasının avtoreferatı	122
Fəslə aid suallar	125
VII Fəsil. Dissertasiya	127
7.1. Dissertasiya akademik yazı janrı kimi	127
7.2. Dissertasiyasının strukturu	129
7.3. Dissertasiyanın avtoreferatı	147
Fəslə aid suallar	151
VIII Fəsil. Plagiat və onun qarşısının alınması	152
8.1. Plagiatın mahiyyəti, növləri və səbəbləri	152
8.2. Plagiatın qarşısının alınması	155
8.2.1. Bilərəkdən edilən plagiatın qarşısının alınması	155
8.2.2. Bilməyərəkdən edilən plagiatın qarşısının alınması	156
8.2.2.1. Sitat	159
8.2.2.2. Parafraz	160
8.2.2.3. Ümumiləşdirmə	162
Fəslə aid suallar	163
III BÖLMƏ. TƏDQIQAT METODLARI	165
IX Fəsil. Ümumməntiqi metodlar və ya elmi idrakın ümumi metodları	167
9.1. Empirik tədqiqat metodları	167
9.1.1. Müşahidə	168
9.1.2. Təsvir	170
9.1.3. Müqayisə	172
9.1.4. Ölçü	174

9.1.5. Eksperiment	174
9.2. Nəzəri tədqiqat metodları	178
9.2.1. İnduksiya	178
9.2.2. Deduksiya	184
9.2.3. Analiz və sintez	187
9.2.4. Abstraktlaşdırma	189
9.2.5. Ümumiləşdirmə	189
9.2.6. Abstraktndan konkretə keçid metodu	191
9.2.7. Təsnifat	192
9.2.8. Analogiya.....	194
9.2.9. Modelləşdirmə	198
Fəslə aid suallar	201
X Fəsil. Ümumi metodlar	205
10.1. Sosioloji metod	205
10.2. Kulturoloji metod	206
10.3. Normativ metod	207
10.4. Funksional metod	208
10.5. Biheviyrist metod	209
10.6. Struktur-funksional metod	210
10.7. Sistem metodu	210
10.8. Antropoloji metod.....	211
10.9. Psixoloji metod	212
10.10. Tarixi metod	213
Fəslə aid suallar	213
XI Fəsil. Xüsusi metodlar	215
11.1. Sorğu metodu.....	215
11.1.1. Anket sorğusu metodu	217
11.1.2. Müsahibə metodu.....	219
11.2. Sənədlərin öyrənilməsi metodu	222
11.3. Kontent – analiz (məzmunun təhlili) metodu	223
11.4. İvent – analiz (hadisənin təhlili) metodu	224
11.5. Koqnitiv (idraki) xəritələşmə metodu.....	224

11.6. Delfi metodu	225
11.7. Ssenarilərin qurulması metodu	226
Fəslə aid suallar	227
Ədəbiyyat	230

ÖN SÖZ

İnsanın həyat uğrunda mübarizəsində həqiqi bilik mühüm rol oynayır. O, insanın bu mübarizədə qalib gəlməsini təmin edir. Müasir dövrdə həqiqi biliyə yiyələnmədən insan onu əhatə edən sosial, iqtisadi, ekoloji, siyasi və digər problemləri həll edə bilməz. Həqiqi biliyi əldə etmənin əsas yollarından biri insanın elmi fəaliyyəti, onun elmi araşdırma aparması ilə bağlıdır. Əvvəlki dövrlərlə müqayisədə müasir dövrdə həqiqi biliyin əldə olunmasında insanın elmi fəaliyyətinin əhəmiyyəti xeyli artmışdır. Artıq elə bir vəziyyət yaranmışdır ki, elmə əsaslanmayan insan həqiqi biliyə yiyələnmə bilmir. Belə bir şəraitdə elmi araşdırmanın, elmi tədqiqatın rolu sürətlə və durmadan artır.

“İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları” fənni fəlsəfə, sosiologiya, tarix, hüquq, politologiya, coğrafiya, psixologiya, iqtisadiyyat, antropologiya, pedaqogika, kulturologiya və digər ictimai elmlər sahəsində elmi biliyin əldə olunmasına kömək edir. O, ictimai elmlər sahəsində elmi araşdırmanın səmərəliliyini artırır, onun hərəkətverici qüvvəsi qismində çıxış edir. “İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları” fənni bu funksiyanı özünün tərkib hissələri olan akademik yazı və tədqiqat metodları vasitəsilə yerinə yetirir. Qeyd olunan tərkib hissələr vasitəsilə sözügedən fənn ictimai elmlər sahəsində səmərəli elmi araşdırmaların təşkil olunmasının və aparılmasının yollarını öyrədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə Azərbaycanın ali təhsil məktəblərində həm bakalavr, həm də magistr səviyyəsində tələbələrin ictimai elmlər sahəsində akademik yazı qabiliyyəti aşağı səviyyədədir. Bu, ilk növbədə özünü təhsil müddətinin sonunda tələbələrin müdafiəyə təqdim etdikləri buraxılış işlərinin, magistrların

isə dissertasiyalarının keyfiyyətinin aşağı səviyyədə olmasında bürüzə verir. Müdafiəyə təqdim olunan işlər elmi tədqiqatdan daha çox referata bənzəyir. Bunun üç əsas obyektiv səbəbi vardır:

1. İctimai elmlər sahəsində tədris olunan fənlərin əksəriyyətinin sillabusuna kursun tələbi kimi yazı işi daxil edilmir;

2. Bəzi ictimai fənlər üzrə yerinə yetirilən kurs işləri (semestr-də hər bir tələbə cəmi 1-2 kurs işi yazır) tələbələrin həmin fənlər üzrə qiymətləndirilməsində mühüm rol oynamır (bir kurs işinə görə hər tələbə 100 baldan cəmi 10 bal ala bilər);

3. Ölkənin ali məktəblərinin əksəriyyətində tələbələrin ictimai elmlər sahəsində akademik yazı qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində məqsədyönlü iş aparılmır.

Qeyd olunan bu səbəblər öz növbəsində tələbələrin ictimai elmlər sahəsində akademik yazı qabiliyyətlərini inkişaf etdirməkdə maraqlarına mənfi təsir göstərir.

“İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları” adlı dərslük ölkəmizdə ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında İdarəçilik Akademiyasının fəlsəfə və sosial psixologiya kafedrasında hazırlanmışdır. Dərslük üç bölmədən ibarətdir. Birinci bölmədə fənnin predmeti, əhəmiyyəti, akademik yazı öyrənmə prosesinin bir vasitəsi kimi, akademik yazı ilə tənqidi təfəkkürün münasibəti, ictimai elmlərdə tədqiqatın xüsusiyyətləri kimi nəzəri məsələlər təhlil olunur.

İkinci bölmədə ictimai elmlər sahəsində inandırıcı esse, ədəbiyyatın təhlili, tədqiqatın aparılmasına dair təklif, tənqidi yazı, müqayisəli tənqid, məsələnin həllinə dair təklifin irəli sürülməsi kimi akademik yazının janrları nəzərdən keçirilir. Eyni zamanda bu bölmədə elmi məqalə, kurs işi, buraxılış işi, magistr dissertasiyası və doktorluq dissertasiyası akademik yazının janrları kimi ayrıca fəsillərdə təqdim olunmuşdur. Bundan başqa ikinci bölmədə plagia-

tın mahiyyəti, növləri və səbəbləri araşdırılır və onun qarşısının alınmasının yolları nəzərdən keçirilir.

Nəhayət üçüncü bölmədə ictimai elmlərdə istifadə olunan tədqiqat metodları üç qrup üzrə təqdim olunaraq (*ümumməntiqi metodlar və ya elmi idrakın ümumi metodları, ümumi xarakterli metodlar və xüsusi metodlar*) - əsaslı şəkildə təhlil olunur.

Dərslük tələbələr, magistrılar, doktorantlar, həmçinin müəllimlər və elmi tədqiqatla məşğul olanlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

I BÖLMƏ

GİRİŞ

I FƏSİL

“İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları” fənninin predmeti və əhəmiyyəti

1.1. “İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları” fənninin predmeti

İctimai elmlərdə akademik yazı – bütövlükdə akademik yazının tərkib hissəsidir. Hazırda ölkəmizin bir çox ali məktəblərində filologiya və regionşünaslıq fakültələrinin bakalavr pilləsində oxuyan tələbələrə onların öyrəndikləri dillərin əsasında “Akademik yazı” adlı fənn (bəzi ali məktəblərdə bu fənn “Akademik yazı və oxu” fənni adlanır) tədris olunur. Tələbələrin öyrəndikləri dillərin əsasında təşkil olunduğuna görə akademik yazı fənni bu və ya digər dil müəllimləri tərəfindən tədris olunur. Bu isə akademik yazı fənninin tədrisinin tələbələrin akademik yazı qabiliyyətlərinin təkmilləşməsinə müsbət təsirini məhdudlaşdırır, xüsusilə onların elmi tədqiqat aparmaq qabiliyyətlərinin inkişafına təkan vermir. Belə ki, dil müəllimləri, xüsusilə də xarici dil müəllimləri tədris zamanı əsas diqqəti tədris olunan dilin qrammatik qaydalarının öyrənilməsinə, sözlərin düzgün yazılışına və tələffüzünə verirlər. Mətnin məzmunu, orada işlədilən cümlələrin həqiqətə uyğun olub-olmaması, cümlələr arasında səbəb-nəticə əlaqələri, məntiqin qayda və qanunlarına

riayət olunması, xüsusilə də tədqiqatda tətbiq olunan elmi tədqiqat metodları kimi məsələlər, demək olar ki, maraqlandırmır.

Ölkəmizin bir sıra ali məktəblərində bu şəkildə tədris olunan “Akademik yazı” fənni bakalavr pilləsində oxuyan tələbələrin elmi tədqiqatla məşğul olmalarına kömək etməyi nəzərdə tutmur. Nəticədə tələbələr kurs və buraxılış işləri yazarkən bir çox çətinliklərlə üzləşirlər. Magistrlara və doktorantlara gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, vəziyyət daha da acınacaqlıdır. Məlum olduğu kimi magistrlar və doktorantlar təhsil aldıkları müddət ərzində apardıqları elmi tədqiqat işlərini dissertasiya şəklində tərtib edib müdafiyyə təqdim edirlər. Bu, onların fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Lakin buna baxmayaraq, təhsil aldıkları müddət ərzində onlara akademik yazı qabiliyyətlərinin səviyyəsinin qaldırılması ilə bağlı hec bir fənn tədris olunmur. Bütün bunlar onu göstərir ki, tələbələrin akademik yazı qabiliyyətini, onların elmi tədqiqat aparmaq səriştəsini artırma biləcək bir fənnin tədrisinə böyük ehtiyac vardır.

“İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları” fənni tələbələrin akademik yazı qabiliyyətini, onların elmi tədqiqat aparmaq səriştəsini inkişaf etdirir. Bu fənnin *əsas məqsədi* ictimai elmlər (fəlsəfə, sosiologiya, tarix, hüquq, politologiya, iqtisadiyyat, coğrafiya, psixologiya, antropologiya, pedaqogika, kulturologiya və s.) sahəsində tələbələrin akademik yazı qabiliyyətini təkmilləşdirməklə bərabər, onların bu sahədə tədqiqat aparmaq imkanlarını inkişaf etdirməkdir. “İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları” fənni, adından göründüyü kimi, diqqəti ictimai elmlərə yönəlmişdir. Bu fənn digər elmlər qrupuna (məsələn, təbiət elmlərinə) münasibətdə ictimai elmlərin fərqləndirici xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq öyrətdiyi sahədə həqiqi biliyi əldə etmək imkanını təqdim edir.

Akademik yazının nəzəri məsələləri ilə məşğul olan bəzi tədqiqatçılar onun konkret elm sahələri üzrə bölgüsünə qarşı çıxırlar. Belə

tədqiqatçılardan biri N.Kropotkina hesab edir ki, akademik yazının fənn modeli (*дисциплинарная модель академического письма*) onun universal modelinə (*универсальная модель академического письма*) münasibətdə səmərəli deyil. Belə ki, bu model akademik yazını ifrat dərəcədə ixtisaslaşdıraraq akademik yazı fənninin tədrisini ənənələrdən və şablonlardan asılı vəziyyətə salır. Lakin müəllif burada bir mühüm məsələni nəzərdən qaçırır. Akademik yazının universal modeli onun tətbiqini aşağıdakı iki səbəbə görə əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır. Birincisi, akademik yazının universal modeli onu yalnız dil fənlərinin tədrisi üçün yararlı edir. Akademik yazı əsasən tədris olunan dilin qrammatik qaydalarının oyrənilməsinə, sözlərin düzgün yazılışına və oxunuşuna yönəlir, çünki o, elm sahələrinin xüsusiyyətlərini nəzərə almır. İkincisi, akademik yazının adı çəkilən modeli elm sahələrinin xüsusiyyətlərini, o cümlədən onlara xas olan tədqiqat metodlarını nəzərə almadığından tələbələrin elmi tədqiqat aparmaq qabiliyyətinin inkisafını öz qarşısında məqsəd kimi qoymur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, ölkəmizin bir çox ali məktəblərində filoloqlar tərəfindən tədris olunan “Akademik yazı” fənni akademik yazının universal modelinin bariz nümunəsidir.

“İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları” fənni akademik yazının fənn modeli kimi universal modelinə münasibətdə daha səmərəlidir. Heç təsadüfi deyil ki, bəzi universitetlərdə akademik yazı üzrə dərslər hətta konkret fənlər üçün aparılır. Məsələn, Macarıstanın paytaxtı Budapeşt şəhərində yerləşən tanınmış Mərkəzi Avropa Universitetində “Beynəlxalq münasibətlər üçün akademik yazı”, “Politologiya üçün akademik yazı”, “Sosiologiya üçün akademik yazı” və s. adlı fənlər tədris olunur. Sözsüz ki, bu fənləri filoloqlar deyil, konkret ictimai fənlər üzrə ixtisaslaşan müəllimlər keçirlər. Buna görə də belə kursları dinləmiş tələbələrin akademik yazı

qabiliyyəti ilə bərabər konkret fənlər üzrə tədqiqat aparmaq səriştəsi də inkişaf edir.

“İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları” fənninin yuxarıda qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, bu fənn tələbələrin akademik yazı qabiliyyətlərinin inkişafını tək *məqsəd* kimi qəbul etmir. O, tələbələrin akademik yazı qabiliyyətlərinin inkişafına həm də onların həqiqi biliyə nail olmalarının mühüm bir *vasitəsi* kimi yanaşır. Başqa sözlə desək, “İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları” fənni akademik yazını eyni zamanda həm məqsəd, həm də vasitə kimi qəbul edir. O, akademik yazını həqiqi biliyin əldə olunmasının mühüm vasitələrindən biri kimi nəzərdə tutur.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək “İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları” fənninin *predmetinin* tərifini belə vermək olar: “İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları” - akademik yazı qabiliyyətinin inkişafını qarşısında məqsəd kimi qoyaraq akademik yazını və tədqiqat metodlarını ictimai elmlər sahəsində elmi araşdırmanın köməyi ilə həqiqi biliyə yiyələnmənin bir vasitəsi kimi, yəni öyrənmə prosesinin bir vasitəsi kimi nəzərdə tutan praktiki yönümlü bir fəndir. Bu fənn akademik yazı və tədqiqat metodları vasitəsilə ictimai elmlər sahəsində səmərəli elmi araşdırmaların təşkil olunmasının və aparılmasının yollarını öyrədir.

1.2. Akademik yazı öyrənmə prosesinin bir vasitəsi kimi

“İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları” fənni praktik xarakter daşıyan bir fəndir. Ümumilikdə o, bu və ya digər ictimai elm sahəsində tədqiqatın aparılmasına kömək edir. Belə ki, ictimai elmlərdə tətbiq olunan akademik yazı tədqiqat mövzusunun aktuallığının əsaslandırılmasını, elmi araşdırmanın məqsəd və

vəzifələrini ardıcıl və aydın şəkildə əks edir, onun istiqamətini, strukturunu əhəmiyyətli dərəcədə müəyyənləşdirir, araşdırma prosesində özünün janrları (növləri) vasitəsilə konkret tədqiqat metodlarının istifadə olunmasına təsir göstərir, tədqiqat nəticəsində əldə olunan elmi bilikləri ümumiləşdirib yazıda əks etməklə onları elmi ictimaiyyətə, gələcək tədqiqatçılara çatdırır. Bundan başqa ictimai elmlərdə tətbiq olunan akademik yazı tədqiqat zamanı müxtəlif mənbələrdən (monoqrafiyalar, dərsliklər, elmi məqalələr, kütləvi informasiya vasitələri, internet resursları və s.) alınan məlumatlara münasibətdə tənqidi yanaşmanı tətbiq edir. Qeyd olunan bu funksiyalarına görə ictimai elmlərdə tətbiq olunan akademik yazı tədqiqat prosesinin və bütövlükdə öyrənmə prosesinin mühüm bir *vasitəsi* kimi çıxış edir. Akademik yazının öyrənmə prosesinin mühüm bir vasitəsi olması fikri “İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları” fənninin birinci yarımfasilində bu fənnin predmetinə verdiyimiz tərifdə də öz əksini tapmışdır.

Son zamanlar akademik yazı qabiliyyətinin inkişafının səbəblərinə dair fikir dəyişməkdədir. Bununla əlaqədar akademik yazının nəzəri məsələləri ilə məşğul olan amerikalı tədqiqatçı M.S. Mak-Nealinin qeyd etdiyi kimi, əvvəllər akademik yazı üzrə ekspertlər hesab edirdilər ki, yüksək akademik yazı qabiliyyəti bəzi insanlara xas olan istedaddır. Artıq akademik yazı qabiliyyətinin inkişafında tədris prosesinin roluna yüksək qiymət verilir. Akademik yazı qabiliyyətinin istedadla əlaqələndirilməsi müəllimlərin bu qabiliyyətin inkişafında rolunu kifayət qədər qiymətləndirmir. Sözsüz ki, insanların yazı qabiliyyətinin inkişafında genetik şəkildə nəşildən- nəsilə keçən istedadın rolu böyükdür. Bunu yazıçıların, şairlərin əksəriyyətinin yazıçı, şair ailələrindən çıxmaları ilə sübuta yetirmək olar. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, akademik yazı qabiliyyəti daha çox öyrənmə və təlim prosesin nəticəsində əldə olunan qabiliyyətdir.

yətlərə aiddir. Buna görə də onun inkişafı öz-özünə baş vermir. O, məqsədyönlü öyrənmə prosesinin, müəllimlərin, təlimçilərin əməyinin nəticəsidir. Akademik yazı qabiliyyətinin inkişafı üçün müəyyən vaxt və səy tələb olunur. Lakin akademik yazı qabiliyyəti əldə olunduqdan sonra öyrənmə prosesinin mühüm bir vasitəsinə çevrilir. Biz akademik yazı yazmağı öyrəndiyimiz kimi, öyrənmək üçün akademik yazıdan da istifadə edirik, *akademik yazını öyrənmə prosesinin vasitəsi kimi* tətbiq edirik. Başqa sözlə desək, dərk etmə prosesinin nəticəsi olan akademik yazı onun mühüm vasitələrindən birinə transformasiya edir. Bu transformasiyanın nəticəsində akademik yazı passiv bir fenomenə aktiv bir fenomenə çevrilir.

Akademik yazının bu aktiv funksiyasını, yəni akademik yazının öyrənmə prosesinin bir vasitəsi olmasını, ilk növbədə, ictimai elmlər sahəsində tətbiq etmək lazımdır, çünki dəqiq elmlərdən fərqli olaraq, ictimai elmlər sahəsində irəli sürülən müddəaların təcrübə-eksperimental yolla sübut olunması imkanı olduqca məhduddur. Bu isə ictimai elmlər sahəsində öyrənmə prosesi zamanı akademik yazının imkanlarından geniş istifadə olunmasını tələb edir. Bunun səmərəli yollarından biri akademik yazını ictimai elmlərin tədrisinə əsaslı şəkildə tətbiq etməkdir. Akademik yazının ictimai fənlərin tədrisinə daxil edilməsi fənlərin öyrənilməsinə müsbət təsir etməklə bərabər tələbələr tərəfindən akademik yazının janrlarının mahiyyətinin və xüsusiyyətlərinin daha yaxşı dərk olunmasına və bunun nəticəsi kimi onların akademik yazı qabiliyyətinin təkmilləşdirilməsinə də səbəb olur. Başqa sözlə desək, akademik yazının konkret fənn ilə inteqrasiyası həm öyrənmə prosesinin inkişafına, həm də tələbənin akademik yazı qabiliyyətinin təkmilləşməsinə səbəb olur.

İctimai elmlərin sillabusuna kursun tələbi kimi akademik yazının müxtəlif növlərinin daxil edilməsinin səmərəliliyini sübut edən bir fakt kimi mən öz təcrübəmi göstərmək istərdim. “Beynəl-

xalq münasibətlər nəzəriyyəsi” fənnini bakalavrlara tədris edərkən kursun sillabusuna akademik yazının tənqid, müqayisəli tənqid və məqalə kimi janrlarını daxil etmişdim*. Tələbələr bu janrların hər biri üzrə yazı işi yazmalı idi. Hər bir janrın spesifik xüsusiyyətləri tələbələrə tədris etdiyim fənnin daha dərinədən öyrənilməsinə səbəb olurdu. Məsələn, akademik yazının tənqid janrı tələbəni keçilən konkret mövzu ilə bağlı olan mənbəyə əsaslı şəkildə yanaşmağı, daha konkret desək, onun əsas ideyasını, arqumentlərini müəyyənləşdirməyi, onlara münasibət bildirməyi tələb edirdi. Akademik yazının qalan iki janrı da (müqayisəli tənqid və məqalə) öz tələbləri ilə tədris olunan mövzunun tələbə tərəfindən daha dərinədən mənimsənilməsinə kömək edirdi. Bir sözlə, öz təcrübəmin əsasında qeyd edə bilərəm ki, akademik yazının tənqid, müqayisəli tənqid və məqalə kimi janrlarını tədris etdiyim fənnə daxil etməklə mən bu fənnin tələbələr tərəfindən daha yaxşı dərk olunmasına nail oldum. Digər tərəfdən isə fənnin tədrisi zamanı tələbələrin akademik yazının konkret janrlarından fəal şəkildə istifadə etmələri onların akademik yazı qabiliyyətlərinin inkişafına böyük təsir göstərirdi.

Akademik yazının ictimai elmlərin tədrisinə daxil edilməsi nəticəsində onun öyrənmə prosesinin mühüm bir vasitəsinə çevrilməsinin daha bir vacib əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu proses *tədris paradiqmasından öyrənmə paradiqmasına keçidə* səbəb olan əsas amillərdən biridir. ABŞ tədqiqatçıları Robert Barr və Con Taqq ötən əsrin 90-cı illərində Amerikanın ali təhsil sistemində baş verən tədris paradiqmasından öyrənmə paradiqmasına keçidi qiymətləndirməkdən öncə bu iki paradiqmanın hər birinin xüsusiyyətlərini göstərirlər. Müəlliflər tədris və öyrənmə paradiqmalarının ayrılıqda aşağıdakı əlamətlərini nəzərə çarpdırırlar.

---

* Qeyd: Akademik yazının janrları haqqında təfəsilatla növbəti fəsildə danışacağıq.

Tədris paradigması:

1. Bilik öyrəncidən kənarında mövcuddur;
2. Müəllim biliyi öyrənciyə çatdırır;
3. Müəllim tədrisin keyfiyyətini qaldırmağa çalışır;
4. Təhsil təlimat vermək üçündür;
5. Öyrənmə əldə olunan biliyi saxlamaq üçündür;
6. Öyrənmə prosesinin mərkəzində müəllim durur və o, bu prosesə nəzarət edir;
7. Öyrənmə prosesi rəqabətəddici və fərdidir;
8. Əgər tələbə öyrənmirsə, səbəb onun özündədir;
9. Öyrəncilərin qiymətləndirilməsi onlara tədris olunan biliyin yadda qalmasını yoxlayır.

Öyrənmə paradigması:

1. Bilik hər bir öyrəncinin başında mövcuddur və onun fərdi təcrübəsi vasitəsilə formalaşır;
2. Müəllim öyrənciyə biliyi əldə etməyə kömək edir;
3. Müəllim öyrənmə prosesinin keyfiyyətini qaldırmağa çalışır;
4. Təhsil öyrənməni təmin etmək üçündür;
5. Öyrənmə müxtəlif situasiyalarda tətbiq edilə biləcək bacarığın əldə olunması deməkdir;
6. Öyrənmə prosesinin mərkəzində öyrənci durur və o, bu prosesə nəzarət edir;
7. Öyrənmə prosesi əməkdaşlığa və bir-birinə dəstək verməyə əsaslanır;
8. Əgər tələbə öyrənmirsə, səbəb tədris metodlarındadır;
9. Öyrəncilərin qiymətləndirilməsi onlara tədris olunan biliyin tətbiq edilə bilməsini yoxlayır.

Gördüyümüz kimi, hər paradiqma sisteminin doqquz xüsusiyyəti vardır. Robert Barr və Con Taqq tədris paradiqmasından öyrənmə paradiqmasına keçidi obyektiv və müsbət bir hadisə kimi qələmə verirlər. Onların fikrincə, öyrənmə paradiqması tədris paradiqmasına münasibətdə bir sıra üstünlüklərə malikdir. Paradiqma sistemlərinin yuxarıda verilən əlamətlərindən aydın göründüyü kimi, öyrənmə paradiqması tədris paradiqmasını səmərəlilik və nəticə baxımından üstələyir, çünki o, tələbələri tədris prosesində fəallaşdıraraq onları öyrənməyə, elmi biliklərə can atmağa, yeni fikirlər irəli sürməyə sövq edir. İctimai elmlərin tədrisi prosesinə akademik yazının daxil edilməsi tədris paradiqmasından öyrənmə paradiqmasına keçidi daha da sürətləndirir.

1.3. Akademik yazı və tənqidi təfəkkür

Əvvəlki yarımfəsildə əldə etdiyimiz əsas nəticəyə görə, akademik yazı qabiliyyəti öyrənmə prosesinin sonunda əldə olunduqdan sonra bu prosesə əks təsir göstərərək onun mühüm bir vasitəsi kimi çıxış edir. Akademik yazının öyrənmə prosesinə təsirinin tərkib hissəsi kimi onun tələbələrin tənqidi təfəkkürünə təsir etməsini, onların tənqidi təfəkkürünün inkişafının mühüm bir amilinə çevrilməsini göstərmək olar.

Akademik yazı ilə tənqidi təfəkkür arasında münasibəti müəyyən etmək üçün ilk öncə tənqidi təfəkkürün mahiyyətini açıqlamaq lazımdır.

Tənqidi təfəkkürə dair çoxlu tədqiqatlar aparılmış və əsərlər yazılmışdır. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, tənqidi təfəkkürü tədqiq edən müəlliflər öz əsərlərində onun mürəkkəb bir fenomen olduğunu göstərirlər. Onlar tənqidi təfəkkürü müxtəlif tərəflərdən təhlil edirlər.

Riçard Pol tənqidi təfəkkürə verdiyi tərifdə onun iki mühüm əlamətini vurğulayır. 1. Tənqidi təfəkkür adı təfəkkür deyil. O, elə bir təfəkkürdür ki, insanı özünü tək milləşdirməyə sövq edir; 2. İnsanın özünü tək milləşdirməsi təfəkkürü qiymətləndirən standartlar vasitəsilə həyata keçirilir. Polun fikrincə, düzgün düşünmək qabiliyyəti intellektual standartların köməyi ilə təfəkkürümüzün tənzimlənməsini, ona müəyyən istiqamətin verilməsini nəzərdə tutur. O, tənqidi təfəkkürü problemin həll olunması, kreativ düşüncə və əməkdaşlığa əsaslanan öyrənmə kimi insana xas olan əlamətlərlə əlaqələndirir. Riçard Pol hesab edir ki, qeyd olunan bu əlamətlər tənqidi təfəkkürün inkişafı üçün zəruri şərait yaradır. Onun fikrincə, bu və ya digər problemin olması tənqidi təfəkkürün fəaliyyəti üçün şərait yaradır. Tənqidi təfəkkür isə, öz növbəsində, həmin problemin həllində son dərəcə mühüm rol oynayır.

C.Qold, D.Holman və R.Torpe tənqidi təfəkkürün mahiyyətini xarakterizə edərkən arqument təhlilini onun ən mühüm aspekti kimi nəzərdən keçirirlər. Bu müəlliflər tənqidi təfəkkürü, xüsusilə də onunla sıx bağlı olan tənqidi çıxışı insanın şəxsi azadlığının mühüm göstəricisi adlandırırlar. Onların fikrincə, tənqidi təfəkkürün 4 əsas elementi vardır: ritorikanın (natiqlik sənəti haqqında elm, insanları söz vasitəsilə inandırmaq məharəti, arqumentasiya nəzəriyyəsi. - E.N.) tənqidi, ənənənin tənqidi, hakimiyyətin tənqidi və biliyin tənqidi. Onlar hesab edirlər ki, arqument təhlilinin müəyyən bir hadisəyə istinad etmək yolu ilə aparılması tənqidi təfəkkürə, xüsusilə onun iki mühüm elementinə - hakimiyyətin və biliyin tənqidinə müsbət təsir göstərir.

B.Torff və E.Varburton orta məktəb şagirdlərinin təhsildə yüksək nailiyyət əldə etmələrində tənqidi təfəkkürün rolunu göstərərək müəllimlərin dərslər prosesi zamanı tənqidi təfəkkürün inkişafına səbəb olan fəaliyyətlərdən geniş istifadə etmələrinin zəruriliyini

qeyd edirlər. Məqalənin əvvəlində müəlliflər göstərirlər ki, şagirdlərin tənqidi təfəkkürünün inkişafına səbəb olan fəaliyyətlərin hansı hallarda tətbiq olunması məsələsinə dair müəllimlər arasında fikir ayrılığı mövcuddur. Onlar bir neçə orta məktəbdə apardıqları 5 sosioloji sorğunun nəticələrinə əsaslanaraq dərs prosesi zamanı tənqidi təfəkkürün inkişafına səbəb olan fəaliyyətlərə dair müəllimlərin fikirlərini təqdim edirlər. Tədqiqatlarının sonunda onlar belə bir nəticəyə gəlirlər ki, debat - şagirdlərin tənqidi təfəkkürünün inkişafına səbəb olan səmərəli bir fəaliyyət növü kimi ilk növbədə dərs əlaçları üçün səmərəli öyrənmə metodudur.

Britaniyalı alim Ketı Durkin 2008-ci ildə dərc etdirdiyi "Orta yol: Britaniya universitetlərində tənqidi arqumentasiyanın Şərqi Asiyadan olan magistr tələbələr tərəfindən qavranılması" adlı məqaləsində ictimai elmlərə dair ədəbiyyatda tənqidi təfəkkürün iki konsepsiyasının olmasını qeyd edir. Konsepsiyaların arasındakı fərqi əsasını orada tənqidi təfəkkürün mədəni yanaşmaların müxtəlifliyini nəzərə alıb- almaması təşkil edir. Birinci konsepsiya tənqidi təfəkkürü bütün xalqlara xas olan universal bir qabiliyyət kimi təqdim edir, yəni bu konsepsiya xalqların mədəni müxtəlifliyinin tənqidi təfəkkürə təsirini inkar edir. İkinci konsepsiya isə tənqidi təfəkkürün xalqların mədəni müxtəlifliyindən asılı olduğunu göstərir. Müəllif ikinci konsepsiyayı dəstəkləyərək, Böyük Britaniya universitetlərində təhsil alan yerli və Şərqi Asiyanın Çin, Tayvan, Koreya, Tailand, İndoneziya, Yaponiya kimi ölkələrindən olan tələbələr arasında tədqiqat apararaq tənqidi təfəkkürə münasibətdə Qərb və Şərqi Asiya yanaşmalarının xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Müəllif tənqidi təfəkkürə münasibətdə bu yanaşmalar arasında ciddi ziddiyyətlərin olduğunu qeyd edir. Tənqidi təfəkkürə münasibətdə Qərb yanaşması (bu yanaşmanı müəllif "vuruşan debat" adlandırır) mübahisə zamanı qarşı tərəfin (opponentin) sözünün kəsilməsi, onun

səhvlərinin açıq şəkildə üzünə deyilməsi və öz arqumentlərinin yeridilməsi ilə xarakterizə olunur. Tənqidi təfəkkürə münasibətdə Şərqi Asiya yanaşması isə (bu yanaşmanı müəllif "barışdırıcı dialoq" adlandırır) mübahisə zamanı opponentlə qarşıdurmadan uzaqlaşmağı, onun arqumentlərini səbrlə dinləməyi təbliğ edir. Durkinin fikrincə, xalqların mədəni müxtəlifliyini nəzərə alan tənqidi təfəkkürə münasibətdə Qərb və Şərqi Asiya yanaşmalarının hər birinin üstün və mənfi cəhətləri vardır. Durkin bu yanaşmaların üstün cəhətlərini qoruyub mənfi cəhətlərini kənara qoyan *Orta Yol* adlı yeni bir yanaşma irəli sürür. Orta Yol yanaşması Qərb və Şərqi Asiya yanaşmaları arasında olan ziddiyyətləri aradan qaldırmaqla, Böyük Britaniya universitetlərində təhsil alan Şərqi Asiya tələbələrinə, bir tərəfdən, öz ənənəvi düşüncə tərzlərini saxlamağa, digər tərəfdən isə onların Qərbin mədəni mühitinə adaptasiya olmalarına kömək edir.

Ədəbiyyatda tənqidi təfəkkürə verilən təriflər içərisində onun mahiyyətini əsaslı şəkildə Vilyam Qreham Samnerin verdiyi tərif açır. Samnerə görə, tənqidi təfəkkür- bu və ya digər fikrin həqiqətə uyğun olub-olmamasını müəyyən etmək məqsədilə onun yoxlanılmasıdır. O hesab edir ki, tənqidi təfəkkür insanı mövhumatdan, yanılma- dan azad edərək həqiqi biliyin əldə olunmasında ona kömək göstərir. Samnerin tənqidi təfəkkürə verdiyi tərifə əsaslanaraq qeyd edə bilirik ki, ictimai elmlər sahəsində tənqidi təfəkkür bu sahəyə aid olan ideyaların həqiqətə uyğun olub-olmamasının yoxlanılması deməkdir. Bu yoxlanılma isə həqiqi biliyin əldə olunması ilə nəticələnir.

Digər elmlər sahəsində olduğu kimi ictimai elmlər sahəsində də tənqidi təfəkkürün inkişafı özlüyündə məqsəd deyil. O, öyrənmə prosesinin, həqiqi biliyin əldə olunmasının mühüm bir tərkib hissəsidir. İctimai elmlərin tədrisi sahəsində tətbiq olunan akademik yazının müəyyən janrları tələbələrin tənqidi təfəkkürünün inkişafına səbəb olur. Belə bir nəticəyə mən öz təcrübəmin əsasında gəldim.

Daha konkret desək, 2009-2010-cu tədris ilində Bakı Slavyan Universitetində, 2012- 2013-cü tədris ilində isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasında magistrlara tədris etdiyim “İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları” fənninin əsasında eksperimental yolla sübut etdim ki, tədris prosesində akademik yazının tətbiq olunması tələbələrəin tənqidi təfəkkürünün inkişafına müsbət təsir göstərir. “İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları” fənninin tədrisi zamanı akademik yazının tələbələrəin tənqidi təfəkkürünə təsirini göstərən faktları iki metod vasitəsilə əldə etdim. Birinci metod magistrların hazırladıqları yazı işlərinin və onların bir-birinin yazı işlərinə verdikləri rəylərin təhlili ilə bağlı idi. İkinci metod isə “İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları” fənninin tədrisi zamanı istifadə etdiyim pratiki əhəmiyyət daşıyan tədbirlərə (akademik yazı ilə bağlı təlim kursunun keçirilməsi, magistrların özlərini qiymətləndirməsi və bir- birinin yazı işlərinə rəy vermələri, yazı işlərinin birinci variantının yenidən yazılması) sosioloji sorğu vasitəsilə magistrların münasibətinin müəyyən edilməsi ilə bağlı idi.

Akademik yazı ilə tənqidi təfəkkür arasında münasibəti xarakterizə edən bu prosesdə akademik yazı tənqidi təfəkkürün inkişafının səbəbi kimi çıxış edir, yəni burada akademik yazı *asılıolmayan dəyişən*, tənqidi təfəkkür isə *asılıolan dəyişən* kimi fəaliyyət göstərir. Lakin akademik yazı ilə tənqidi təfəkkür arasında münasibət birincinin səbəb, ikincinin isə nəticə olması ilə məhdudlaşmır. Bəzi hallarda bu iki amil bir-birilə yerlərini dəyişir və tənqidi təfəkkür səbəb rolunda, akademik yazı isə nəticə rolunda çıxış edir. Bir sözlə, akademik yazı ilə tənqidi təfəkkür arasında münasibət qarşılıqlı təsir xarakterlidir.

Tənqidi təfəkkürün akademik yazıya təsiri tələbələrəin, ilk növbədə, təqdim olunan fikirlərə, nəzəriyyələrə, hətta faktlara şübhə

ilə yanaşmalarında özünü büruzə verir. Bu yanaşmanın nəticəsi kimi tələbələr yazılarında tənqiddə xüsusi fikir verir, istifadə etdikləri mənbələri əsaslı şəkildə təhlil edir, müəyyən bir məsələyə dair paradigmatmaya şübhə ilə yanaşır, xüsusilə onun əsas ideyasını, arqumentlərini qeyd edərək onlara öz münasibətlərini bildirir, tədqiq olunan məsələnin həllinə dair müxtəlif yanaşmaları bir-birilə müqayisə edir, öz fikirlərini, mövqelərini yazılarında müdafiə edirlər. Bir qayda olaraq tənqidi tənqiddə göstərilən əlamətlərinin çox olduğu yazı işləri öz keyfiyyətinə görə digər işlərdən daha üstün olur. Bu, tənqidi tənqiddə akademik yazının inkişafına təsirini sübuta yetirir.

1.4. “İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları” fənninin əhəmiyyəti

“İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları” fənni ilə bağlı yuxarıda söylənilən fikirləri ümumiləşdirərək onun əhəmiyyəti haqqında aşağıdakıları söyləmək olar:

1. “İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları” fənni ilk növbədə tələbələrin ictimai elmlər sahəsində akademik yazı qabiliyyətini formalaşdırır və inkişaf etdirir;

2. “İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları” fənni tələbələrin akademik yazı qabiliyyətini *məzmun* baxımından təkmilləşdirir, yəni bu fənn akademik yazıya tələbələrin elmi tədqiqat aparmalarının mühüm bir *vasitəsi* kimi yanaşaraq onu inkişaf etdirir. O, akademik yazı qabiliyyətinin təkmilləşdirilməsini həqiqi biliyin əldə olunmasının mühüm vasitələrindən biri kimi nəzərdə tutur. Sözügedən fənn tələbələrin elmi tədqiqat aparmaq səriştəsini inkişaf etdirir;

3. “İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları” fənni akademik yazıya eyni zamanda həm məqsəd, həm də vasitə kimi

yanaşır. Tələbələrin akademik yazı qabiliyyətinin təkmilləşdirilməsini qarşısında məqsəd kimi qoyan “İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları” fənni eyni zamanda akademik yazı qabiliyyətinin təkmilləşdirilməsini həqiqi biliyin əldə olunmasının mühüm vasitələrindən biri kimi nəzərdə tutur. Nəticədə akademik yazı tədqiqat prosesinin və bütövlükdə öyrənmə prosesinin mühüm bir vasitəsi kimi təqdim olunur. Bu, sözügedən fənnin *idraki funksiyasıdır*;

4. “İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları” fənninin idraki funksiyasının digər bir göstəricisi isə onun tələbələrin tənqidi təfəkkürünün inkişafına səbəb olması ilə bağlıdır. İctimai elmlər sahəsində tənqidi təfəkkür həqiqi biliyin əldə olunmasının mühüm vasitələrindəndir. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, tənqidi təfəkkür, öz növbəsində, tələbələrin akademik yazı qabiliyyətinin inkişafına əks təsir göstərir. Tənqidi təfəkkürün akademik yazıya təsiri tələbələrin təqdim olunan fikirlərə, nəzəriyyələrə, hətta faktlara şübhə ilə yanaşmalarında özünü büruzə verir. Bir qayda olaraq tənqidi təfəkkürün göstərilən əlamətlərinin çox olduğu yazı işləri öz keyfiyyətinə görə digər işlərdən daha üstün olur. Bu, tənqidi təfəkkürün akademik yazının inkişafına təsirini sübuta yetirir;

5. “İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları” fənninin idraki əhəmiyyəti ilə bərabər böyük *praktik əhəmiyyəti* də vardır. Bu fənn tələbələrin akademik yazı qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsinə məqsəd və vasitə kimi yanaşaraq onu məzmun baxımından təkmilləşdirir;

6. “İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları” fənni plagiatın qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır. Bu fənnin çərçivəsində öyrənilən akademik yazı janrlarının qaydalarına riayət edilməsi plagiat təhlükəsini aradan qaldırır.

Fəslə aid suallar

1. “İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları” fənni nəyi öyrədir?

2. “İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları” fənninin əsas məqsədi nədir?

3. Akademik yazının fənn modeli ilə onun universal modeli arasında fərq nədən ibarətdir?

4. Akademik yazının tədqiqat prosesinin və bütövlükdə öyrənmə prosesinin bir mühüm vasitəsi olması özünü nədə büruzə verir?

5. Tədris paradiqmasının əsas xüsusiyyətləri hansılardır?

6. Öyrənmə paradiqmasının əsas xüsusiyyətləri hansılardır?

7. Tədris paradiqmasından öyrənmə paradiqmasına keçidin əhəmiyyəti nədir?

8. Tənqidi təfəkkür nədir?

9. Tənqidi təfəkkürün əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

10. Akademik yazı ilə tənqidi təfəkkür arasında münasibətin mahiyyəti nədən ibarətdir?

11. “İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları” fənninin əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

12. “İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları” fənninin akademik yazıya məqsəd və vasitə kimi yanaşması özünü nədə göstərir?

13. “İctimai elmlərdə akademik yazı və tədqiqat metodları” fənninin hansı funksiyaları vardır?

II BÖLMƏ

İCTİMAİ ELMLƏRDƏ AKADEMİK YAZI

II FƏSİL

Akademik yazının janrları

İctimai elmlər sahəsində akademik yazının *öyrənmə prosesi-nin* mühüm bir vasitəsi kimi istifadə olunmasının əsas şərtlərindən biri onun müxtəlif janrlarının xüsusiyyətlərini bilməkdir. Qeyd edək ki, ölkəmizin ali təhsil məktəblərində tələbələrin akademik yazı qabiliyyətinin inkişafına lazımi diqqətin verilməməsinin nəticələrindən biri akademik yazının janrlarının təsnifatına dair təsəvvürün olmamasıdır. Heç təsadüfi deyil ki, biz hər bir yazı işini *məqalə* adlandırırıq. Halbuki akademik yazının ondan çox janrı vardır. Hər bir janr isə özünün *kəmiyyət* və xüsusilə də *keyfiyyət* göstəriciləri ilə bir-birindən fərqlənir. Bunları nəzərə alaraq, bu və növbəti fəsillərdə ictimai elmlər sahəsində daha çox istifadə olunan akademik yazı janrlarını nəzərdən keçirək.

2.1. İnandırıcı esse

İnandırıcı esse akademik yazının elə bir janrıdır ki, onun vasitəsilə müəllif oxucunu konkret bir fikrin, ideyanın həqiqi olmasına inandıra bilir.

Hər bir akademik yazı janrı kimi, inandırıcı essenin də *kəmiyyət* və *keyfiyyət* göstəriciləri vardır. İnandırıcı essenin *kəmiyyət*

göstəricisi burada istifadə olunan sözlərin sayını əks edir. Akademik yazının bu janrında essenin mövzusunda asılı olaraq 500-dən 1000-dək söz ola bilər.

İnandırıcı essenin *keyfiyyət* göstəricilərinə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, burada əsas məsələ irəli sürülən sualı arqumentlər vasitəsilə, yəni həqiqiliyi artıq müəyyən olunmuş müddəalar vasitəsilə əsaslandırmaqdır. İnandırıcı essenin bu xüsusiyyətinə görə onu bəzən ədəbiyyatda *arqument essesi* kimi də adlandırırlar. Essədə istifadə olunan arqumentlər müəyyən tədqiqatlara əsaslanabilir. Ədəbiyyatda essenin bu növünə *tədqiqata əsaslanan esse* deyilir. Tədqiqata əsaslanan essenin adı essedən əsas fərqi ondadır ki, burada sualların arqumentasiyası zamanı istifadə olunan mənbələrin göstərilməsi tələb olunur. Lakin essenin heç bir növündə elmi yenilik tələb olunmur.

Sualların arqumentasiyası inandırıcı essenin mahiyyətini xarakterizə edir. Oxucunu müəyyən fikrin həqiqi olduğuna inandırmaq üçün müəllif müxtəlif arqumentlərdən istifadə edir. Arqumentlərin əsasında aşağıdakılardan biri və ya bir neçəsi dura bilər:

- *Konkret faktlar*. Məlum olduğu kimi, fakta əsaslanan fikir həqiqi hesab olunur, çünki fakt sübut olunmuşdur. Faktlar əsasən müşahidələrimizin, oxuduqlarımızın yaxud təcrübələrimizin əsasında əldə olunur;

- *Misallar, nümunələr*. İnandırıcı essədə oxucuya müəyyən fikri çatdırarkən tez- tez misallara və nümunələrə müraciət etmək məqsəduyğundur;

- *İstinadlar*. Lazımi fikri oxucuya təqdim edərkən mövzu üzrə tanınmış ekspertlərin mülahizələrinə istinad etmək vacibdir;

- *Stastik göstəricilər*. Etibarlı təşkilatların təqdim etdikləri stastik göstəricilər inandırıcı essədə arqumentlərin mühüm əsası kimi çıxış edir.

İnandırıcı essədə istifadə olunan arqumentlərin səmərəliliyini artırmaq üçün aşağıdakı tələblərə əməl olunmalıdır:

- təqdim olunan məsələ haqqında tam məlumat olmalıdır. Bu sahədə bilgiləri daha da artırmaq üçün çalışmaq lazımdır ki, yeni məlumat əldə olunsun;

- essədə irəli sürülən tezis yoxlanılmalıdır. O, mübahisə doğuran olmalıdır, yəni mübahisə mövzusunə dair bir- birinə əks fikirlər olmalıdır. Mübahisə doğurmayan fikrin sübut olunmasına ehtiyac olmur;

- arqumentinizə əks olan arqumenti təkzib edin. Lakin əvvəlcə onu əsaslı şəkildə təhlil edin. Onun arxalandığı faktların yanlış olduğunu göstərin və/ və yaxud onun mübahisə mövzusunə yararlı və yetərli olmadığını müəyyən edin;

- oxucunu inandırmaq məqsədilə öz mövqeyinizi empirik və/ və yaxud deduktiv yolla sübut edin.

İnandırıcı esse yazarkən oxucuya təqdim etdiyiniz fikrin həqiqiliyini sübut etmək üçün tək arqumentlərə müraciət etməklə iş bitmir. Arqumentlərlə bərabər həqiqi biliyə nail olmanın digər mühüm şərti - məntiqin qanun və qaydalarına riayət olunmasıdır. Məntiqin qanun və qaydalarına riayət olunmadıqda həqiqi arqumentlərdən yanlış fikir alınır. Məsələn, aşağıda verilən iki həqiqi arqumentdən deduktiv metod vasitəsilə nəticə almaq istəyirik:

1. Bütün Qərbi Avropa ölkələri BMT-nin üzvüdür

2. Tacikistan Respublikası BMT-nin üzvüdür

Bu iki həqiqi fikri tələsik ümumiləşdirmə yolu ilə “Tacikistan Respublikası- Qərbi Avropa ölkəsidir” kimi alınan nəticə sözsüz ki, həqiqətə uyğun deyil. Bu misalda iki həqiqi fikirdən yanlış nəticənin alınmasının yeganə səbəbi məntiqin müəyyən qaydasının, daha konkret desək, sillogizmin ümumi qaydalarından biri olan orta termin qaydasının pozulmasıdır.

Aqumentdən başqa inandırıcı essenin digər keyfiyyət göstəricilərinə elmi yeniliyin tələb olunmamasını, bir də esseni hazırlayarkən mənbələrdən istifadə oluna bilməsini aid etmək olar.

2.2. Ədəbiyyatın təhlili

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, mövzu ilə bağlı ədəbiyyatın təhlili tədqiqatın aparılmasına dair təklifin yazılmasının mühüm mərhələlərindən biri kimi çıxış edir. Bundan başqa ədəbiyyatın təhlili (yaxud *mövzunun işlənmə dərəcəsi*) bakalavrların buraxılış işlərinin, magistrların və doktorantların isə dissertasiyalarının *girişinin* əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. Lakin buna baxmayaraq ədəbiyyatın təhlilinin elmi tədqiqatların aparılmasında böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi sərbəstdən o, akademik yazının ayrıca, müstəqil bir janrı kimi götürülür. Ədəbiyyatın təhlilinin akademik yazının ayrıca, müstəqil bir janrı kimi əhəmiyyəti onun elmi-tədqiqat işlərində yerinə yetirdiyi *funksiyalarda* öz əksini tapır. Onun funksiyaları aşağıdakılardır:

1. Mövzu ilə bağlı elmi ictimaiyyətə məlum olan mühüm fikirləri, paradıqmaları təqdim etmək;
  2. Planlaşdırılan tədqiqatın elmi-metodoloji əsasını təşkil edən əsərləri oxucuya təqdim etmək;
  3. Tədqiqatçının mövzu ilə bağlı ədəbiyyatla tanış etməklə onda yeni elmi fikirlərin yaranmasına səbəb olmaq;
  4. Tədqiq olunan problemlə bağlı müəllifin elmi biliyini, o cümlədən nəzəri- metodoloji biliyini təqdim etmək;
  5. Mövzu ilə bağlı mövcud fikirlərin tənqid edilməsində müəllifin səriştəsini göstərmək;
  6. Plagiat təhlükəsinin qarşısının alınmasına kömək etmək.
- (Bəzən tədqiqatçı mövzu ilə bağlı ədəbiyyatla kifayət qədər tanış olmadığına görə elmə məlum olan fikri bilməyərək elmi işində yenilik

kimi təqdim edir. Nəticədə bu tədqiqatçı tamamilə düzgün olaraq plagiatda günahlandırılır. Əgər tədqiqatçı mövzu ilə bağlı ədəbiyyatla kifayət qədər tanış olsaydı, o, bu səhvi etməzdi);

7. Tədqiq olunan məsələyə münasibətdə tədqiqatçı tərəfindən elmi yeniliyin gətirilməsinə kömək etmək.

Ədəbiyyatın təhlili ilk baxışda bizim ali məktəblərimizin bütün pillələrində tələbələrin yazdıqları referata bənzəyir. Buna əsas kimi ədəbiyyatın təhlili və referat arasında olan aşağıdakı oxşar cəhətləri göstərmək mümkündür:

- Referatda olduğu kimi ədəbiyyatın təhlilində də mövcud fikirlər təhlil olunur və ümumiləşdirilir;

- heç birində yeni fikrin irəli sürülməsi tələb olunmur;

- hər biri tədqiqatçının mövcud elmi biliklərlə, xüsusilə tədqiq olunan problemlə tanışlığını göstərir.

Lakin ədəbiyyatın təhlili və referat arasındakı bu oxşar cəhətlər onları eyniləşdirməyə əsas vermir. Belə ki, onlar arasında mühüm fərqli cəhətlər də vardır. Referatdan fərqli olaraq ədəbiyyatın təhlilində mənbə (monoqrafiya, elmi məqalə və s.) bütövlükdə deyil, yalnız onun müəyyən hissəsi, xüsusilə elmi tədqiqat işinin mövzusu ilə bağlı olan hissəsi təhlil olunur. Bundan başqa ədəbiyyatın təhlilində xüsusi fikir tədqiqatçının müəyyən məsələyə tənqidi münasibətinə verilir. Və nəhayət, referatdan fərqli olaraq ədəbiyyatın təhlilində tədqiqatçının elmi-tədqiqat işinin mövzusu ilə bağlı mövcud ədəbiyyatda olan boşluğu aradan götürəcəyi göstərilir.

Ədəbiyyatın təhlilinin referata münasibətdə göstərilən fərqli cəhətləri onun *keyfiyyət* göstəricilərini əks etdirir. Onun *kəmiyyət* göstəricisini əks etdirən buradakı sözlərin sayının aşağı və yuxarı hədləri arasında böyük fərq vardır: 2500-dən 5000-dək. Bu fərq ilk növbədə bu və ya digər tədqiqat işində təhlil olunan ədəbiyyatın sayı ilə izah olunur.

Akademik yazının janrı olan ədəbiyyatın təhlili haqqında yuxarıda bütün deyilənlərin ümumiləşdirilməsi əsasında qeyd edə bilərik ki, mövzunun işlənmə dərəcəsini müəyyən etmək məqsədilə ədəbiyyatın təhlilini apararkən aşağıdakı *qaydalara* riayət etmək lazımdır:

1. Ədəbiyyatın təhlilinə yalnız tədqiqat mövzusunə aidiyyəti olan əsərləri cəlb etmək vacibdir;

2. Ədəbiyyatın təhlilinə əsərləri bütövlükdə deyil, onların elmi tədqiqat işinin mövzusu ilə bağlı olan hissələrini daxil etmək lazımdır;

3. Təhlil olunan əsərlərin sayı ümumilikdə tədqiqatın keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir. Buna görə də mövzu ilə bağlı təhlilə daha çox sayda ədəbiyyatın daxil edilməsi məqsədəuyğundur;

4. Təhlil olunan ədəbiyyata tənqidi yanaşmaq mühüm idraki əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də mövzu ilə bağlı olan bu və ya digər ədəbiyyatda əldə olunan əsas elmi fikirləri, nəticələri qeyd etməklə bərabər oradakı çatışmazlıqları da göstərmək lazımdır;

5. Həll etməyə hazırlaşdığımız elmi problemi qeyd etmək lazımdır. Bu problemlə bağlı mövcud ədəbiyyatda hansı boşluğun aradan götürülməsini, hansı yeni fikri söyləmək istədiyinizi konkret şəkildə göstərin.

2.3. Tədqiqatın aparılmasına dair təklif

Tədqiqatın aparılmasına dair təklif (Research proposal) – akademik yazının elə bir janrıdır ki, onun vasitəsilə tədqiqatçı görüləcək işin proqramını yazılı şəkildə təqdim edir. Tədqiqatın aparılmasına dair təklif bütöv tədqiqat prosesinin bir planı kimi layihədə görüləcək işin xülasəsini təqdim edir. Akademik yazının bu janrı ümumilikdə bakalavrların buraxılış işlərinin, magistrların və doktorantların işə dissertasiyalarının *girişinin* əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir.

Tədqiqatın aparılmasına dair təklif müxtəlif məqsədlərlə yazıla bilər. Məsələn, elmi tədqiqat işinin aparılması, doktoranturaya qəbul olmaq, müəyyən sahədə elmi, praktik əhəmiyyət daşıyan layihənin icra olunması məqsədlə. Tədqiqatın aparılmasına dair təklifin hansı məqsədlərə görə yazılması onun xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Lakin məqsədlərdən asılı olmayaraq akademik yazının bu janrı vasitəsilə ərizəçi aydın şəkildə oxucuya layihədə görəcəyi işin məğzini (nə edəcəyini), səbəbini (niyə edəcəyini) və yolunu (necə edəcəyini) göstərməlidir. Başqa sözlə desək, ərizəçinin tədqiqatın aparılmasına dair irəli sürdüyü təklifdə *nə, niyə və necə* suallarına cavablar əks olunur. Ərizəçi bu sualları akademik yazının sözügedən janrının “Layihənin təsviri” hissəsində cavablandırır.

“Layihənin təsviri” tədqiqat planının əsas hissəsidir. Burada ilk növbədə müəyyən olunmuş vaxt ərzində yerinə yetiriləcək layihənin hər bir mərhələsi təsvir olunur. Bundan başqa “Layihənin təsviri” hissəsində yerinə yetiriləcək tədqiqat üçün faktların haradan və hansı metodlar vasitəsilə əldə olunması, faktların hansı metodlarla və hansı müddət ərzində təhlil olunması aydın şəkildə göstərilir. Tədqiqatın aparılmasına dair təklifin bu hissəsində layihənin mövzusu ilə bağlı istifadə olunacaq ədəbiyyat da qeyd olunur.

Tədqiqatın aparılmasına dair təklif müxtəlif məqsədlərlə yazılsa da, onu tərtib edən hər bir ərizəçinin bir ümumi məqsədi olur: layihəni qiymətləndirənlərə onun həyata keçirilməsinin vacib, zəruri olduğunu sübut etmək. Buna nail olmadıqda, ərizəçi layihəsini həyata keçirmək üçün maliyyə dəstəyi əldə edə bilmir və nəticədə layihəsini yarımçıq qoymaya məcbur olur. Belə halların qarşısını almaq üçün tədqiqatın aparılmasına dair təklifdə layihənin təsvirini verərkən ərizəçi layihənin nəzəri və xüsusilə də praktik əhəmiyyətini qiymətləndirənlərə göstərməlidir.

Tədqiqatın aparılmasına dair təklifdə layihənin təsviri verildikdən sonra növbəti hissədə onun planı təqdim olunur. Cədvəl şəklində təqdim olunan planda hər bir mərhələnin qısa məzmunu və yerinə yetiriləcəyi vaxt göstərilir.

Tədqiqatın aparılmasına dair təklifin digər mühüm hissəsi layihədə *istifadə olunan ədəbiyyatla* bağlıdır. Burada layihənin təsvirində mövzu ilə bağlı istifadə olunacaq əsas ədəbiyyatla bərabər işlənəcək mövzuya aidiyyəti olan bütöv ədəbiyyat siyahısı əlifba sırası ilə təqdim olunur.

Nəhayət, tədqiqatın aparılmasına dair təklifin “Əlavə” adlanan sonuncu hissəsinə ərizəçinin (ərizəçilərin) tərcümeyi-halı daxil olunur. Tərcümeyi-halda layihədə nəzərdə tutulan məqsəd və vəzifələrlə əlaqədar tədqiqatçının (tədqiqatçıların) professional hazırlığına, səriştəsinə xüsusi fikir verilir. Məsələn, əgər layihədə qoyulan məsələlər ekologiya sahəsinə aiddirsə, ərizəçi (bir layihə ilə müraciət edən qrupda iki və daha çox ərizəçi olduqda, ərizəçilərin ən azı biri) bu sahə üzrə mütəxəssis olmalıdır. Bir sıra ölkələrin bu sahədəki təcrübəsi göstərir ki, bəzi hallarda, xüsusilə elmi tədqiqat işinin aparılması ilə əlaqədar verilən ərizələrə magistrın və ya doktorantın dissertasiyasına rəhbərlik edəcək professorun da tərcümeyi-halı əlavə olunur. Bunun əsas məqsədi rəhbərin elmi maraq dairəsinin magistrın və ya doktorantın yazacağı dissertasiya işinin mövzusunə yaxın olmasını göstərməkdir. Bu səbəbdən elmi rəhbərin tərcümeyi-halında onun professional hazırlığını əks edən məlumatlar sırasında magistrın və ya doktorantın seçdiyi dissertasiya işinin mövzusunun sahəsinə yaxın olan elmi əsərlərinin siyahısı da verilir.

Akademik yazının bütün janrlarında olduğu kimi tədqiqatın aparılmasına dair təklifin də *kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri* vardır. Tədqiqatın aparılmasına dair təklifdə konkret mövzudan, onun məqsəd və vəzifələrindən asılı olaraq 2500-7000 söz ola bilər.

Tədqiqatın aparılmasına dair təklifin *keyfiyyət göstəriciləri* onun digər akademik yazı janrlarından fərqləndirici xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bu xüsusiyyətlər bir növ onun mahiyyətini aşkarlayır. Tədqiqatın aparılmasına dair təklifin *keyfiyyət göstəriciləri* mövcud ədəbiyyatın təhlili əsasında orijinal empirik tədqiqatın aparılmasında özünü büruzə verir.

Tədqiqatın aparılmasına dair təklifin yazılması aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

- tədqiqatın aparılmasının aktuallığını, vacibliyini və əhəmiyyətini əsaslandırmaq;
- mövzu ilə bağlı ədəbiyyatı təhlil etmək;
- tədqiqatın aparılmasında tətbiq olunacaq metodları qeyd etmək;
- gözlənilən nəticələri yaxud hipotezanı göstərmək;
- mövcud ədəbiyyatın təhlilinin əsasında orijinal empirik tədqiqatın aparılmasını planlaşdırmaq;
- tədqiqatın strukturunu müəyyən etmək və onun hansı mərhələlərdən ibarət olmasını göstərmək.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, tədqiqatın aparılmasına dair təklifin xüsusiyyətlərini onun hansı məqsədlərə görə yazılması müəyyən edir. Həmçinin yuxarıda qeyd etdik ki, ali məktəblərdə tədqiqatın aparılmasına dair təklif bakalavrlar, magistrələr və doktorantlar tərəfindən yazılan elmi tədqiqat işlərinin, daha konkret desək, onların hazırladıqları və müdafiəyə təqdim etdikləri buraxılış işlərinin və dissertasiyaların *giriş hissələrində* ümumi şəkildə öz əksini tapır. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə akademik yazının bu janrı haqqında lazımi məlumat yoxdur. Magistrələr, hətta doktorantların bəziləri tədqiqatın aparılmasına dair təklifin mahiyyətini, xüsusiyyətlərini və əhəmiyyətini lazımi səviyyədə dərk etmirlər. Halbuki tədqiqatın aparılmasına dair təklifin səviyyəsi bü-

tünlükdə elmi tədqiqatın səviyyəsini müəyyən edir. Başqa sözlə desək, məntiqi cəhətdən düzgün tərtib olunmuş tədqiqatın aparılmasına dair təklif, yəni tədqiqatın aktuallığını, məqsəd və vəzifələrini, strukturunu bir-birilə əlaqələndirən, onları aydın şəkildə özündə ehtiva edən təklif layihənin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün səmərəli planın tərtib olunmasını təmin edir. Bu isə öz növbəsində layihənin (elmi tədqiqatın) yerinə yetirilməsi üçün əlverişli şərait yaradır.

2.4. Tənqidi yazı

Tənqidi yazı və ya tənqid - ictimai elmlərdə akademik yazının mühüm janrlarından biridir. O, müəyyən bir mənbənin (məqalənin, monoqrafiyanın, hər hansı bir yazılı elmi mətnin və ya şifahi çıxışın) əsaslı şəkildə təhlili üzərində qurulur.

Adətən tənqid dedikdə, təhlil olunan mənbədə səhv fikrin aşkar edilməsi və onun təkzib olunması nəzərdə tutulur. Lakin tənqiddə bu cür yanaşma düzgün deyil. Daha dəqiq desək, qeyd olunan yanaşma tənqid məfhumunun həcmində daraldılması deməkdir, çünki belə olan halda tənqid olunan mənbənin müsbət cəhətləri, orada ola biləcək elmi əhəmiyyət kəsb edən ideyalar nəzərdən qaçırılır. Buna görə də tənqid təhlil olunan mənbənin mənfə tərəfləri ilə bərabər onun müsbət tərəflərini də üzə çıxarmalıdır. Ümumiyyətlə, tənqid konstruktiv olmalıdır, yəni o, təhlil olunan mənbənin çatışmazlıqlarının aradan götürülməsi yolu ilə onun təkmilləşdirilməsinə dair müəyyən tövsiyələr irəli sürməlidir. Adətən tənqiddə yeni fikrin irəli sürülməsi tələb olunmur, yəni burada bu məsələ əsas şərt deyil. Bununla belə verilmiş mətnə təqdim olunan ideyaların, nəzəriyyələrin tənqid olunması yeni fikrin yaranmasına səbəb ola bilər. Bu qeyd olunanlar tənqidin *keyfiyyət* göstəriciləridir.

Tənqidin *kəmiyyət* göstəricilərinə gəldikdə, bu janrda sözlərin sayı 500- 1000 arasında olur.

Tənqidi yazı - elmi və ictimai debatın qəbul olunmuş prosesidir. O, ictimai elmlərdə akademik yazının bir janrı kimi müəyyən edilmiş elmi və texniki üsullarla aparılır. Tənqid olunan mətn monoqrafiya, dərslik, ədəbiyyat əsəri, elmi məqalə, esse, film və ümumiyyətlə yaradıcı işin hər hansı bir növü ola bilər.

Tənqidin yazılması aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

1. *Tənqid üçün nəzərdə tutulan mənbə diqqətlə oxunur;*
2. *Mənbənin əsas göstəriciləri (mənbənin adı, müəllifi və ya müəllifləri, çap olunma göstəriciləri və qısa məzmunu) oxucuya tənqidin giriş hissəsində təqdim olunur.* Məsələn, əgər tənqid olunan iş monoqrafiyadırsa, onun mövzusu, müəllifi, harada, hansı nəşriyyatda və nə vaxt çap olunduğu, ISBN (İnternational Standard Book Number) və qısa məzmunu oxucuya tənqidin giriş hissəsində təqdim olunur. Tənqid olunan iş elmi məqalə olduqda, monoqrafiya üçün qeyd olunan göstəricilərlə bərabər məqalənin dərc edildiyi jurnalın adı, nömrəsi və ISSN (İnternational Standard Serial Number) də əlavə olunmalıdır. Bu ilkin təqdimat təklif olunan tənqidi yazını oxumaq üçün oxucuda maraq oyadır. Buna görə də tənqidin giriş hissəsini, xüsusilə tənqid olunan əsərin qısa məzmununu konkret və dəqiq yazmağa çalışmaq lazımdır;

3. *Mətdəki tezis müəyyən olunur.* Bir qayda olaraq, tezisdə müəllifin əsas ideyası, onun nə demək istədiyi öz əksini tapır. Buna görə də mətnin tezisini müəyyən etməklə biz tənqid olunan mətnin müəllifinin əsas ideyası, onun fikri ilə tanış oluruq. Bu isə, öz növbəsində, tənqidi bu ideyanın, fikrin təhlil olunmasına istiqamətləndirməklə onu məzmun baxımından məqsədyönlü və cəlbedici edir.

İctimai elmlər sahəsinə aid olan mətnin tezisini müəyyən edərkən, onu irəli sürən müəllifin məqsədini göstərmək məqsəduy-

ğundur, çünki bu sahədə fikirlərin həqiqiliyini eksperimental yolla sübut etməyin çətin olmasından istifadə edən bəzi müəlliflər gerçəkliyi öz maraqlarına uyğun şəkildə izah edirlər. Bu, ictimai elmlər sahəsindəki biliklərin müəyyən dərəcədə subyektiv xarakter daşmasına səbəb olur. Bu səbəbdən ictimai elmlər sahəsində müəllifin əsas ideyasını qeyd etməklə onun hansı maraqlara xidmət etməsini göstərmək olur;

4. *Tənqid olunan mətnin əsas ideyasını əsaslandırmaq məqsədilə müəllifin istifadə etdiyi arqumentlər müəyyən olunur.* Arqumentlər statistik göstəricilər, empirik faktlar, nəzəriyyə və digər formalarda çıxış edə bilər. Müəllifin istifadə etdiyi arqumentləri göstərərək tənqid olunan işə istinad etmək vacibdir;

5. *Arqumentlər müəyyən olunduqdan sonra onlara münasibət bildirilir, yəni onların həqiqi yaxud yanlış olmaları göstərilir.* Bundan başqa müəllifin istifadə etdiyi arqumentlərin irəli sürülən tezis (əsas ideyanın) sübut olunması üçün yetərli olub- olmaması diqqətə çatdırılır;

6. *Tənqid olunan mənbə məntiqi cəhətdən qiymətləndirilir, yəni orada təhlil olunan məsələnin ardıcılıqla təqdim olunması qiymətləndirilir.* Burada yazının giriş hissəsində qaldırılan məsələlərin onun nəticə hissəsində yekun fikirdə əks olunub- olunmaması müəyyən olunur;

7. *Müəllifin istinad etdiyi mənbələr yoxlanılır.* Bəzi müəlliflər öz tezislərini, ideyalarını əsaslandırmaq məqsədilə müəyyən mənbələrə istinad edərək oradakı fikirləri təhrif edir, onları qərəzli, öz maraqlarına uyğun şəkildə izah edirlər. Elə müəlliflər də olur ki, köhnə, reallığa uyğun olmayan mənbələrə istinad etməklə oradakı fikirləri, faktları irəli sürdükləri tezis arqumenti kimi istifadə edirlər. Bu cür halların qarşısının alınması üçün müəllifin istinad etdiyi

mənbələr tapılıb diqqətlə oxunmalı və onun təhlilinə müvafiq münasibət bildirilməlidir;

8. *Tənqid olunan elmi tədqiqatda tətbiq edilən elmi metodlar nəzərdən keçirilir.* Məlum olduğu kimi, aparılan hər bir elmi tədqiqatda nəticələr müəyyən elmi metodların vasitəsilə əldə olunur. Lakin elmi tədqiqatlarda tətbiq olunan elmi metodların düzgün aparılması, bu və ya digər elmi metodun konkret məsələnin tədqiq edilməsi üçün münasib olması ilə bağlı müəlliflər tərəfindən ciddi səhlər buraxılır. Bunun qarşısını almaq üçün elmi araşdırmada elmi metodların düzgün tətbiq olunmasına, onların konkret araşdırma üçün münasibliyinə diqqət yetirmək lazımdır;

9. *Tənqidin sonunda müəllifin irəli sürdüyü tezisə (əsas ideyaya), əldə etdiyi nəticəyə münasibət bildirilir.* Tənqidçi bunu öz arqumentlərinə, apardığı təhlilə əsaslanaraq edir.

2.5. Müqayisəli tənqid

Müqayisəli tənqid- ictimai elmlərdə akademik yazının janrı kimi öz mahiyyətinə görə tənqiddə bənzəyir. Belə ki, tənqiddə olduğu kimi müqayisəli tənqiddə də təhlil olunan mənbənin tezisi və arqumentləri müəyyən edilir və onlara tənqidçinin münasibəti bildirilir. Burada da tənqiddə olduğu kimi elmi yeniliyin irəli sürülməsi tələb olunmur. Lakin bu iki akademik yazı janrı arasında mühüm fərqli cəhətlər də vardır. Müqayisəli tənqid tənqidin bir növ genişləndirilmiş variantı kimi çıxış edir. O, iki və daha çox mənbənin təhlili əsasında qurulur və adından görüldüyü kimi, bu mənbələrin hər birinin ayrılıqda müzakirə olunan konkret bir məsələyə dair mövqelərini bildirir və müqayisə edir. Bir qayda olaraq, müqayisə olunan mənbələr müzakirə olunan məsələyə münasibətdə müxtəlif baxış nümayiş etdirir. Başqa sözlə desək, tənqiddən fərqli ola-

raq müqayisəli tənqid verilmiş mətnləri tənqid etməklə, yəni onların tezis və arqumentlərini müəyyən edib tənqidçinin münasibətini bildirməklə öz işini məhdudlaşdırmır. O, həmçinin təhlil olunan mənbələrin müzakirə olunan məsələyə dair münasibətlərini müqayisə edir. Qeyd olunan bu fərqli cəhətlər müqayisəli tənqidin əsas əlamətdar xüsusiyyətlərini xarakterizə edən *keyfiyyət* göstəriciləridir.

Müqayisəli tənqidin *kəmiyyət* göstəriciləri akademik yazının bütün janrlarında olduğu kimi buradakı sözlərin sayını əks etdirir. Müqayisəli tənqid janrı ilk növbədə təhlil olunan mənbələrin sayından asılı olaraq 1000-2500 söz arasında ola bilər.

Müqayisəli tənqidin yazılması aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

1. *Müqayisə olunan hər bir mənbə diqqətlə oxunur;*
2. *Hər bir mənbənin əsas göstəriciləri tənqidin giriş hissəsində oxucuya ayrılıqda (müəllif, çap olunma tarixi və nəşriyyat, qısa məzmunu) qəbul olunmuş şəkildə təqdim olunur.* Qeyd olunan bu göstəricilərdən başqa hər bir mənbənin müzakirə olunan məsələyə münasibətdə mövqeyinin, yanaşmasının açıqlanmasına xüsusi fikir verilir. Müqayisə olunan mənbələr haqqında məlumat nə qədər dolğun olsa, akademik yazının bu janrının müəllifinə oxucunun marağı bir o qədər çox olacaqdır;
3. *Müqayisə olunan hər bir mənbənin tezisinin (əsas ideyasının) müəyyən edilməsi əsasında onların hər birinin müzakirə olunan məsələyə münasibəti, yanaşması müəyyən edilir.* İctimai elmlər sahəsindəki biliklər müəyyən dərəcədə subyektiv xarakter daşdığına görə hər bir mənbənin müzakirə olunan məsələyə münasibətini açıqlayarkən, burada müəlliflərin maraqlarının müəyyənləşdirilməsi üçün imkan yaranır;
4. *Müqayisə olunan hər bir mənbədə irəli sürülən tezisi (əsas ideyanı) əsaslandırılan arqumentlər müəyyən olunur.* Arqumentlər

statistik göstəricilər, empirik faktlar, nəzəriyyə və digər formalarda çıxış edə bilər. Müəllifin istifadə etdiyi arqumentləri göstərəkən tənqid olunan işə istinad etmək vacibdir;

5. *Hər bir mənbədə müəyyən olunmuş arqumentlərə tənqidçinin münasibəti bildirilir.* Bunu etməklə tənqidçi arqumentlərin məzmun baxımından həqiqi yaxud yanlış olduğunu, həmçinin onların müəllifin irəli sürdüyü tezis (əsas ideyanın) sübut olunması üçün yetərli olub-olmamasını göstərir. Müqayisə olunan hər bir mənbənin müzakirə olunan məsələyə münasibətdə gücü onların hər birində irəli sürülən tezis (əsas ideyanın) arqumentlər vasitəsilə əsaslandırılması səviyyəsindən asılıdır. Bu və ya digər mənbənin tezisini (əsas ideyasını) əsaslandırmaq məqsədilə istifadə olunan arqumentlərin sayının çox, xüsusilə də onların əsaslı, həqiqi olması mənbənin müzakirə olunan məsələyə münasibətdə mövqeyinin həqiqi olmasını şərtləndirir;

6. *Tənqid olunan hər bir mənbənin müəllifinin istinad etdiyi mənbələr yoxlanılır.* Tənqidi yazıda olduğu kimi müqayisəli tənqiddə də tənqidçilər bunu iki məqsədlə edirlər: Birincisi, bəzi müəlliflərin öz tezlərini (əsas ideyalarını) əsaslandırmaq məqsədilə müəyyən mənbələrə istinad edərək oradakı fikirləri təhrif etmələrinin üstünü açmaq. İkincisi, bəzi müəlliflərin köhnə, reallığa uyğun olmayan mənbələrə istinad etməklə oradakı fikirləri, faktları irəli sürdükləri tezis arqumenti kimi istifadə etdiklərini göstərmək;

7. *Tənqid olunan elmi tədqiqatda tətbiq olunan elmi metodlar nəzərdən keçirilir.* Burada da, tənqidi yazıda olduğu kimi, əsas məqsəd hər bir elmi tədqiqatda tətbiq olunan elmi metodun düzgün aparılmasını, həmçinin konkret məsələnin tədqiq olunması üçün onun münasibliyini müəyyən etməkdir;

8. *Müqayisəli tənqidin sonunda tənqidçinin müzakirə olunan məsələyə münasibəti bildirilir.* Təhlil olunan hər bir mənbənin tezi-

sini (əsas ideyasını), arqumentlərini, orada tətbiq olunan elmi metodları, hər bir mənbənin müzakirə olunan məsələyə münasibətini hərtərəfli təhlil etdikdən sonra tənqidçi onların hər birinin müsbət və mənfi cəhətləri göstərir. Bu isə öz növbəsində tənqidçinin müzakirə olunan məsələyə münasibətini aydın şəkildə nümayiş etdirir.

2.6. Məsələnin həllinə dair təklifin irəli sürülməsi (policy brief)

Akademik yazının məsələnin həllinə dair təklifin irəli sürülməsi (*ingilis dilində - policy brief*) janrı ölkəmizdə, o cümlədən ali məktəblərimizdə ayrıca bir janr kimi istifadə olunmur. Bu janrın müəyyən elementləri bəzi tədqiqat işlərində, o cümlədən buraxılış və dissertasiya işlərində onların tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Daha konkret desək, məsələnin həllinə dair təklifin irəli sürülməsi janrı tədqiqat işlərinə müzakirə olunan problemin həllinə dair təkliflər, tövsiyələr kimi əlavə olunur. Buna görə də akademik yazının bu janrı barədə nə bakalavrların, nə də ki magistrların məlumatı vardır.

Məsələnin həllinə dair təklifin irəli sürülməsinin mahiyyəti onun əsas məqsədində əks olunmuşdur. Bu janrın *əsas məqsədi* müzakirə olunan məsələnin həllinə dair mövcud variantlardan müəyyən variantın, təklifin qəbul olunmasının əsaslandırılmasıdır. Təklif olunan variantın əsasında konkret praktiki tövsiyələr (*policy recommendations*) hazırlanır. Bu tövsiyələr sözügedən janrda tələb olunan *elmi yeniliyi* təşkil edir. Məsələnin həllinə dair təklifin irəli sürülməsi janrının bu xüsusiyyətləri onun *keyfiyyət* göstərilərini nəzərə çarpdıdır. Onun *kəmiyyət* göstəriciləri burada istifadə olunan sözlərin sayını əks etdirir. Məsələnin həllinə dair təklifin irəli sürülməsi janrı həcminə görə ortahəcmli akademik yazı janrları sırasına aiddir. Burada sözlərin sayı 1000- 2000 arasında olur.

Müəyyən sahədə problemin həlli üçün verilmiş variantlardan münasib variantın seçilməsi və əsaslandırılması hər bir tədqiqat işində mühüm praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Bu, ictimai elmləri mücərrəd, real həyat üçün heç bir faydası olmayan məsələlərdən uzaqlaşdıraraq cəmiyyətin qarşısında duran aktual problemlərin həllinə yönəldir. İctimai elmlərin cəmiyyətin qarşısında duran aktual problemlərin həllinə yönəlməsi isə öz növbəsində cəmiyyətin müxtəlif sahələrində mövcud olan problemlərin elmin gücü ilə həll edilməsinə, onların həllinə elmi yanaşmanın formalaşmasına səbəb olur. Akademik yazının digər janrları ilə müqayisədə məsələnin həllinə dair təklifin irəli sürülməsi janrında cəmiyyətdə mövcud olan problemlərin həll olunması məsələsi daha qabarıq şəkildə özünü büruzə verir. Sözügedən janrın bu xüsusiyyəti onun ali məktəblərdə ayrıca bir janr kimi istifadə olunmasının vacibliyini sübut edir.

Məsələnin həllinə dair təklifin irəli sürülməsinin yuxarıda qeyd olunan məqsədinə nail olmaq *iki mərhələdən* ibarətdir. Birinci mərhələni orada görülən işin məzmununa əsasən *araşdırma*, ikinci mərhələni isə orada görülən işin məzmununa əsasən *müdafiə* adlandırmaq məqsəduyğundur. *Araşdırma* mərhələsində problemin həlli üçün mövcud variantlar təqdim olunur, sonra isə onların hər birinin hərtərəfli təhlili aparılır. Hər bir variantın müsbət və mənfi tərəfləri göstərilir, amma hələlik bu mərhələdə heç bir konkret variant seçilmir. *Müdafiə* mərhələsində təqdim olunan variantlardan biri seçilir və seçim əsaslandırılır.

İstər birinci, istərsə də ikinci mərhələdə müəllif fikirlərini konkret, aydın, faktlara əsaslanmış formada təqdim etməlidir.

Araşdırma və müdafiə mərhələləri məsələnin həllinə dair təklifin irəli sürülməsi janrının strukturunu *ümumi* şəkildə xarakterizə edir. Daha *konkret* şəkildə isə bu janrın strukturu aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

1. *Yazının mövzusu müəyyən edilir.* Bunu edərkən çalışmaq lazımdır ki, müzakirə olunan məsələnin mahiyyəti yaxud onun həllinə dair irəli sürülən təklif yazının mövzusunda əks olunsun. Bu, yazıya oxucunun diqqətini cəlb edir;

2. *Yazının giriş hissəsində müzakirə olunan məsələnin xülasəsi verilir.* Xülasədə müzakirə olunan məsələnin mahiyyəti, praktiki əhəmiyyəti, onun həlli üçün mövcud olan variantlar və müəllifin təklif etdiyi variant təqdim olunur. Məsələnin həllinə dair təklifin irəli sürülməsi janrının xüsusiyyətini nəzərə alaraq, burada müəllif müzakirə olunan məsələnin praktiki əhəmiyyətinin açıqlanmasına xüsusi fikir verməlidir;

3. *Yazının əsas hissəsində ilk növbədə müzakirə olunan məsələnin həll olunmasının vacibliyi göstərilir.* Müəllif əvvəlcə məsələnin mahiyyətini, onun yaranma səbəblərini izah edir. Sonra isə onun müasir dövrdə həll olunmasının aktuallığını və praktiki əhəmiyyətini göstərir;

4. *Yazının əsas hissəsində məsələnin həllinə dair əsas variantlar təhlil olunur və qiymətləndirilir.* Müəllif məsələnin həllinə dair mümkün variantları təqdim edir. O, hər bir variantı ayrılıqda təhlil edərək onların üstünlüklərini və çatışmazlıqlarını göstərir. Burada o, münasib olmayan hər bir variantın çatışmazlıqlarının açıqlanmasına xüsusi fikir verir;

5. *Yazının əsas hissəsində məsələnin həllinə dair təklif olunan variant təqdim olunur.* Müəllif məsələnin həllinə dair mümkün variantları əsaslı şəkildə təhlil edib qiymətləndirdikdən sonra ən optimal hesab etdiyi variantın seçilməsini əsaslandırır. O, konkret faktlara istinad etməklə təklif etdiyi variantın məsələnin həllinə münasibətdə digər variantlardan üstün olduğunu sübut edir;

6. *İrəli sürülən təklifin əsasında konkret praktiki tövsiyələr (policy recommendations) hazırlanır.* Məsələnin həllinə dair praktiki

ki tövsiyələrin hazırlanması akademik yazının bu janrının əsas məqsədidir. Bu tövsiyələr sözügedən janrda irəli sürülən elmi yeniliyin əsasını təşkil edir;

7. *Məsələnin həllinə dair təklifin irəli sürülməsi janrının sonunda təklif olunan tövsiyələrin müzakirə olunan məsələnin həll olunması üçün əhəmiyyəti göstərilir.* Təklif olunan tövsiyələrin əhəmiyyəti açıqlanarkən bu tövsiyələrin reallaşdırılmasının mümkün nəticələrinin proqnozlaşdırılmasına xüsusi fikir verilir.

× × ×

Beləliklə, inandırıcı esse, ədəbiyyatın təhlili, tədqiqatın aparılmasına dair təklif, tənqid, müqayisəli tənqid və məsələnin həllinə dair təklifin irəli sürülməsi (policy brief) akademik yazının mühüm janrlarıdır. Bu janrlar ölkəmizin ali məktəblərində ayrıca bir janr kimi, demək olar ki, istifadə olunmur. Onların hər birinin keyfiyyət göstəricilərində əks olunan özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər sözügedən akademik yazı janrlarının ictimai elmlər sahəsində istifadə olunmasının böyük idraki və praktiki əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir. Başqa sözlə desək, bu janrlar ictimai elmlər sahəsində *öyrənmə prosesinin* zəruri vasitəsi olmaqla yanaşı, mühüm praktiki rol oynayırlar. Belə ki, bu janrlar vasitəsilə cəmiyyətin qarşısında duran problemlərin həll edilməsinə dair tövsiyələrin hazırlanması mümkündür. Buna görə də akademik yazının bu janrlarının hər birinin ölkəmizin ali məktəblərinin bütün pillələrində istifadə edilməsi vacibdir.

Növbəti fəsillərdə ölkəmizin ali məktəblərində geniş tətbiq olunan məqalə, kurs işi, buraxılış işi, magistr dissertasiyası və doktorant dissertasiyası kimi akademik yazı janrlarını təhlil edəcəyik. Sadalanan akademik yazı janrları olan bu fəsildə təhlil olunan aka-

demik yazı janrlarına nisbətən daha çox istifadə edilməsinə baxmayaraq, onların hazırlanmasına dair müəyyən təlimatların təqdim olunmasına böyük ehtiyac vardır. Bunu qeyd olunan janrlar üzrə hazırlanan işlərin keyfiyyətinin aşağı səviyyədə olması ilə əsaslandırmaq olar.

Fəslə aid suallar

1. İnandırıcı essenin mahiyyəti və əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
2. Tədqiqata əsaslanan essenin adı essedən əsas fərqi nədir?
3. İnandırıcı essədə argument kimi nədən istifadə olunur?
4. Essədə irəli sürülən tezis mübahisə doğuran olmalıdır yoxsa yox? Niyə?
5. Ədəbiyyatın təhlilinin akademik yazının konkret bir janrı kimi elmi tədqiqat işlərində əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
6. Ədəbiyyatın təhlili ilə referat arasında oxşar və fərqli cəhətlər nədən ibarətdir?
7. Ədəbiyyatın təhlilinin aparılmasının qaydaları hansılardır?
8. Tədqiqatın aparılmasına dair təklif hansı məqsədlərlə yazılır?
9. Tədqiqatın aparılmasına dair təklifin “Layihənin təsviri” hissəsində hansı məsələlər nəzərdən keçirilir?
10. Tədqiqatın aparılmasına dair təklifin istifadə olunacaq ədəbiyyat hissəsinin əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
11. Tədqiqatın aparılmasına dair təklifin yazılmasının əsas mərhələləri hansılardır?
12. Tənqidi yazının əsas məqsədi nədən ibarətdir?
13. “Tənqid konstruktiv olmalıdır”- bunu necə başa düşürsünüz?
14. Tənqidi yazının mərhələləri hansılardır?
15. Müqayisəli tənqidin əsas məqsədi nədən ibarətdir?
16. Müqayisəli tənqidin yazılmasının əsas mərhələləri hansılardır?
17. Tənqid olunan hər bir yazının müəllifinin istinad etdiyi mənbələr hansı məqsədlə yoxlanılır?

18. Tənqid olunan hər bir yazıda tətbiq olunan elmi metodlar niyə yoxlanılır?

19. Akademik yazının məsələnin həllinə dair təklifin irəli sürülməsi janrının əsas məqsədi nədən ibarətdir?

20. Məsələnin həllinə dair təklifin irəli sürülməsinin *müdaftə* mərhələsinin mahiyyəti nədən ibarətdir?

21. Məsələnin həllinə dair təklifin irəli sürülməsinin *araşdırma* mərhələsinin mahiyyəti nədən ibarətdir?

III FƏSİL

Elmi məqalə

3.1. Elmi məqalə - akademik yazının janrı kimi.

Elmi məqalənin əsas xüsusiyyətləri

Elmi məqalə - akademik yazının elə bir janrıdır ki, orada müəllif irəli sürdüyü ideyanı, fikri arqumentlər, yəni həqiqi müddəalar vasitəsilə əsaslandırır. İlk baxışda elmi məqaləyə verilən bu tərifdə onun xüsusiyyətləri ilə inandırıcı və tədqiqata əsaslanan essenin xüsusiyyətləri arasında müəyyən oxşarlıq görünür. Belə ki, biz yuxarıda esseni səciyyələndirərkən qeyd etmişdik ki, o, irəli sürülən sualı arqumentlər vasitəsilə, yəni həqiqiliyi artıq müəyyən olunmuş müddəalar vasitəsilə əsaslandırır. Lakin bu oxşarlığa baxmayaraq elmi məqalə və esse bir –birindən əsaslı şəkildə fərqlənən akademik yazı janrlarıdır. Onlar arasındakı fərqli cəhətlər aşağıdakılardır:

1. Akademik yazının hər iki janrında müəllif yazıda irəli sürülən ideyanı arqumentlər vasitəsilə əsaslandırırsa da, essədə, o cümlədən tədqiqata əsaslanan essədə istifadə olunan bütün arqumentlər artıq elmə məlum olan həqiqi müddəalardır, yəni onlar müəllifin tədqiqat fəaliyyəti nəticəsində əldə olunan elmi müddəalar deyil. Elmi məqalədə isə istifadə olunan arqumentlərin əksəriyyəti müəllifin apardığı araşdırmanın nəticəsində əldə olunan elmi müddəalardır;

2. Essədə həqiqiliyi artıq elmə məlum olan elmi müddəalardan arqument kimi istifadə olunduğuna görə onun heç bir növündə *elmi yenilik* tələb olunmur. Elmi məqalədə isə, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, arqumentlərin əksəriyyətini müəllifin apardığı elmi araşdırmanın, xüsusilə empirik araşdırmanın nəticəsində əldə etdiyi

elmi müddəalar təşkil edir. Buna görə də elmi məqalədə *elmi yeniliyin* olması gözlənilir;

3. Həm essədə, həm də elmi məqalədə araşdırma müəyyən ideyanın, fikrin əsaslandırılmasına yönəlmişdir. Başqa sözlə desək, təqdim olunan ideyanın əsaslandırılması bu janrların hər birinin əsas məqsədidir. Lakin essedən fərqli olaraq elmi məqalədə qeyd olunan ideya burada qoyulan *əsas tədqiqat sualına* cavab kimi özünü göstərir. *Əsas tədqiqat sualı* mövzu ilə bağlı ədəbiyyatın tədqiqatçı tərəfindən öyrənilməsi əsasında müəyyən edilir. Bu, qeyd olunan ideyanın elmi məqalədə müəllifin apardığı araşdırmanın vasitəsilə (elmə artıq məlum olan biliklərin vasitəsilə deyil) əsaslandırılmasının vacibliyini göstərir. Hər bir elmi məqalədə yalnız bir *əsas tədqiqat sualı* olmalıdır (ikinci dərəcəli tədqiqat suallarının sayı çox ola bilər);

4. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, inandırıcı essedən fərqli olaraq tədqiqata əsaslanan essədə istifadə olunan ədəbiyyatın siyahısı verilir. Elmi məqalədə də istifadə olunan ədəbiyyat siyahısının verilməsi tələb olunur. Lakin əgər tədqiqata əsaslanan essədə ədəbiyyat siyahısı yalnız ondan arqument kimi istifadə etmək məqsədilə verilsə, elmi məqalədə ədəbiyyat siyahısının verilməsinin əsas məqsədi tədqiq olunan mövzu ilə bağlı elmə məlum olan fikirləri müəyyən etməklə *əsas tədqiqat sualının* tərtib edilməsi və *plagiatın* qarşısının alınmasıdır. Düzdür, elmi məqalədə də, tədqiqata əsaslanan essədə olduğu kimi, müəyyən mənbəyə istinad etməklə ondan *arqument* kimi istifadə olunur. Lakin burada istinadın əsas məqsədi tədqiq olunan sahəyə aid mövcud fikirləri göstərməklə onları aparılan tədqiqatın elmi yeniliyi kimi verməyin qarşısının alınmasıdır. Bu isə, öz növbəsində, plagiatın qarşısının alınmasına kömək edir.

Beləliklə, inandırıcı və tədqiqata əsaslanan esse ilə elmi məqalə arasında apardığımız bu müqayisənin əsasında elmi məqalənin əsas xüsusiyyətlərini göstərmək olar. Bu xüsusiyyətlər elmi məqa-

lədə mövcud ədəbiyyatın təhlili əsasında irəli sürülən *əsas tədqiqat sualının* və *elmi yeniliyin* olmasında öz əksini tapır. Qeyd olunan xüsusiyyətlər eyni zamanda elmi məqalənin *keyfiyyət* göstəriciləridir. Elmi məqalənin *kəmiyyət* göstəriciləri bu janrda istifadə olunan sözlərin sayında əks olunur. Akademik yazının bu janrında məqalənin mövzusunun asılı olaraq 3000-4000 söz ola bilər.

3.2. Elmi məqalənin strukturu

Elmi məqalə alimlərə tədqiqatlarında əldə etdikləri nəticələri elmi ictimaiyyətə, eləcə də geniş oxucu kütləsinə çatdırmaq üçün əlverişli imkan yaradır. Nəticələrin düzgün və aydın şəkildə təqdim olunmasına və oxucuya çatdırılmasına məqalənin strukturu əhəmiyyətli təsir göstərir. Məqalənin strukturu dedikdə aparılan tədqiqatın ardıcıl, sistemli şəkildə təqdim olunması nəzərdə tutulur. Struktur baxımından məqalə nə qədər mükəmməl tərtib olunmuş olsa, o, oxucu tərəfindən bir o qədər asan dərk oluna bilər. Deyilənləri nəzərə alaraq elmi məqalənin aşağıdakı *struktur elementlərini* və onların yazılış qaydalarını təhlil edək:

- məqalənin adı;
- xülasə;
- açar sözlər;
- giriş;
- əsas hissə (metodologiya, əldə olunan nəticələr);
- nəticə;
- istifadə edilmiş ədəbiyyat;
- əlavələr.

a. Məqalənin adı

Məqalənin adının onun struktur elementləri arasında ən qısa olmasına baxmayaraq, adın tərtibinə çox diqqətlə yanaşmaq lazım-

dır. Belə ki, müasir dövrdə internet şəbəkəsində axtarış sistemləri vasitəsilə lazımı məqalənin tapılması onun adının düzgün verilməsindən, daha dəqiq desək, onun adında məzmunu əks etdirən açar sözlərin əks olunmasından çox asılıdır. Buna görə də məqalənin adını necə gəlmiş tələsik vermək düzgün deyil.

Məqalənin adı onun strukturunun tərkib hissələri arasında ilk gələn hissə olmasına baxmayaraq bəzən adın son variantda tərtib edilməsinə məqalə tam hazır olduqdan sonra müəyyən düzəlişlər edilir.

Oxucunun məqalə ilə ilk tanışlığı onun adını oxuduqda baş verir. Məqalənin adı onun məzmununu ümumi şəkildə əks etdirməlidir. Məqalənin adından onun nədən bəhs etməsi aydın şəkildə görünməlidir. Bu, xüsusilə məqalənin mövzusunda onun *əsas məqsədi* öz əksini tapdıqda baş verir. Məsələn, “*Müasir dövrdə Azərbaycan və Türkiyə arasında iqtisadi əlaqələrin əsas istiqamətləri*” mövzusunda məqalənin *əsas məqsədi*, onun adından göründüyü kimi, *müasir dövrdə Azərbaycan və Türkiyə arasında iqtisadi əlaqələrin əsas istiqamətlərini müəyyən etməkdir*. Bu cür mövzular oxucunu informasiya bolluğu şəraitində onun maraqlarına uyğun olan məqaləni oxumağa yönəltməklə vaxtına qənaət etməyə kömək edir. Beləliklə, məqalənin adında onun əsas məqsədinin əks olunması adın düzgün tərtib edilməsinin mühüm göstəricilərindən biridir. Belə göstəricilər sırasına aşağıdakıları da aid etmək olar:

1. Məqalənin adında *əsas tədqiqat sualının* əks olunması. Məsələn, “*Müqayisəli tənqid tələbələrin tənqidi təfəkkürünün inkişafına necə təsir göstərir?*” adlı məqalədə əsas tədqiqat sualı akademik yazının müqayisəli tənqid janrının tələbələrin tənqidi təfəkkürünün inkişafına təsir edib-etməməyini müəyyən etməkdir;

2. Məqalənin adına onun məzmununu əks etdirən *açar sözlərdən* bəzilərinin daxil edilməsi məqsəduyğundur;

3. Məqalənin adında əldə olunan *elmi nəticənin* əks olunması. Məsələn, “*Müqayisəli tənqid janrı tələbələrin tənqidi təfəkkürünün inkişafına səbəb olur*” adlı məqalədə müəllif apardığı tədqiqat nəticəsində əldə etdiyi nəticəni məqalənin adında əks etdirir. Qeyd edək ki, bu üsul daha səmərəlidir, çünki belə başlığı görən oxucu nəinki məqalənin məzmunu haqqında, hətta onun əsas ideyası haqqında məlumat əldə edir.

b. Xülasə

Məqalənin *xülasəsi* onun strukturunun mühüm hissələrindən biridir. O, aparılan tədqiqatın bir növ kiçik modeli kimi, onun məzmunu barədə əsas informasiyanı özündə saxlayır. Məqalənin xülasəsi elmi ədəbiyyatın çox olduğu bir şəraitdə tədqiqatçıya onun araşdırdığı mövzu ilə bağlı məqaləni asanlıqla əldə etməyə imkan verir. Daha konkret desək, tədqiqatçı araşdırdığı mövzu ilə bağlı elmi ədəbiyyatı tapmaq üçün məqalələrin xülasəsi ilə tanış olmaqla bu və ya digər məqalənin onun apardığı araşdırmaya faydalı, münasib olub-olmamasını vaxtına qənaət etməklə müəyyən etməyə müvəffəq olur.

Məqalənin xülasəsinə onun mətnini olduğu kimi daxil etmək düzgün deyil. Burada məqalənin mühüm faktları əks olunmalı və məqalədə olmayan heç bir fikir əks olunmamalıdır.

Məqalənin xülasəsində onun *əsas məzmunu*, ilk növbədə *tədqiq olunan mövzu, onun aktuallığı, məqalənin əsas tədqiqat sualı, əsas məqsədi, tezisi (əsas ideyası), irəli sürülən hipoteza, tədqiqat zamanı istifadə olunan metodlar, əldə olunan nəticələr qısa və konkret şəkildə* verilir. Məqalənin xülasəsinin həcmi 200-300 söz təşkil edir. Adətən xülasə ingilis dilində məqalənin adından sonra verilir. Lakin Azərbaycanda dərc olunan məqalələrin xülasəsi ingilis və rus dillərində əsasən məqalənin sonunda verilir.

Məqalənin xülasəsində *tədqiq olunan mövzu* təqdim olunarkən onun aktuallığının əsaslandırılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Bu, bir növ mövzunun əhəmiyyətini göstərir.

Ümumiyyətlə, məqalənin *əsas tədqiqat sualının* tərtib olunması onun yazılışı prosesinin mühüm mərhələlərindən biridir. Əsas tədqiqat sualı tədqiq olunan sahədəki boşluqları doldurmağa yönələn bir vasitədir. Əsas tədqiqat sualını tərtib edərkən müəllif fikirləşməlidir: bu suala cavab verməklə o, qeyd olunan boşluqları doldurmağa nail olacaqmı? Onun tədqiqatı əvvəlki tədqiqatları təkrar edəcəkmimi? Müəllif tədqiq olunan sahəyə hansı yenilikləri gətirəcəkdir?

Eksperimentə əsaslanan məqalələrdə əsas tədqiqat sualı *hipotezin* irəli sürülməsinə səbəb olur. Hipotez - tədqiqatçının apardığı eksperimentin və ya elmi araşdırmanın nəticələri barədə düşündüyü vaxt irəli sürdüyü müddəadır. O, eksperimentə əsaslanan hər bir tədqiqatda olmalıdır. Hipotez elmi biliyin inkişafının forması kimi obyektlərin müəyyən cəhətlərinin izah olunması üçün irəli sürülən və həqiqiliyi hələlik sübut olunmayan nəzəri müddəadır. Hipotez *tədqiqatın əsas ideyasını* özündə ehtiva edir. Tədqiqatın əsas ideyası sübut olunmamış müddəə kimi tədqiqatın əvvəlində hipotez şəklində olur və tədqiqatçının elmi araşdırma prosesi ərzindəki fəaliyyətinin məğzi onun həqiqiliyini sübut etməkdən ibarətdir. Sözsüz ki, tədqiqatın əvvəlində irəli sürülmüş hipotez onun yekununda təkzib oluna bilər. Bu isə, öz növbəsində, tədqiqatın əsas ideyasının məzmununun dəyişməsinə təsir göstərir. Əsas tədqiqat sualı *hipotezin* irəli sürülməsinə səbəb olaraq müşahidə olunan hadisənin baş verməsinin səbəbinin müəyyən edilməsinə yönəlmişdir.

Əsas tədqiqat sualı *eksperimentə əsaslanan məqalələrdə hipotezin* irəli sürülməsinə səbəb olursa, *deduktiv metodlar vasitəsilə aparılan tədqiqatlarda* o, *tezisin (əsas ideyanın)* irəli sürülməsi ilə nəticələnir.

Tezisin (əsas ideyanın) irəli sürülməsi elmi məqalənin ən mühüm komponentlərindən biridir. *Tezisin (əsas ideyanın)* vasitəsi ilə tədqiqatçı elmi araşdırmasında əldə etdiyi əsas nəticəni oxucuya təqdim edir. *Tezis (əsas ideya)* tədqiqatın əsasını təşkil edir və tədqiqatçı onun vasitəsilə sübut və təkzib etmək istədiyi fikirlərə münasibət bildirir. Bir sözlə, tədqiqatçı elmi işini tezisin (əsas ideyanın) hərtərəfli əsaslandırılması ətrafında qurur. Buna görə də tədqiqatçı tezisi (əsas ideyanı) aydın, ziddiyyətsiz şəkildə tərtib edib irəli sürməlidir.

Məqalənin xülasəsində onun *əsas məqsədini* tərtib edərkən, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, onu tədqiqatın adı ilə əlaqələndirmək lazımdır. Bu tələb məqalənin məzmununun onun adına uyğun gəlməsini təmin etməyin mühüm şərtlərindən biridir.

Məqalənin xülasəsində tədqiqat zamanı istifadə olunan *metodlar* sadalanır. Metodlar tədqiqatda öz əksini tapan müddəaların əldə olunmasının vasitələri kimi təqdim olunur. Hər bir elmi məqalədə, ümumiyyətlə hər bir tədqiqatda irəli sürülən fikirlər istənilən vaxt başqa tədqiqatçı tərəfindən yoxlanıla bilməlidir. Bunun üçün yoxlayan tədqiqatçı müəllifin istifadə etdiyi metodları yenidən istifadə etməklə təqdim olunan müddəaların həqiqi olub-olmamasını müəyyən edə bilər.

Nəhayət məqalənin xülasəsinin sonunda əldə olunan *nəticələr* qısa və konkret şəkildə qeyd olunur. Burada aparılan tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyətinin göstərilməsinə xüsusi fikir verilir.

c. Açar sözlər

Açar sözlər – 5-8 sözdən ibarət olan və məqalənin məzmununu əhatə edən söz və/və ya söz birləşməsidir. Onlar məqalənin tematikasını, onun nədən bəhs etməsini xarakterizə edir. *Açar sözlər* internetdəki axtarış sistemlərinə yeridilir. Açar sözləri axtarış sistemlərinə yeritməklə lazım olan məqaləni tapmaq mümkündür (söz-süz ki, həmin məqalənin adı əvvəlcədən axtarış sistemlərinə yüklən-

miş olduqda). Kitabxanalarda tematik kataloqların tərtib olunmasında da açar sözlərdən geniş istifadə edilir. Açar sözlər məqalənin xülasəsindən sonra gəlir. Bəzən açar sözlər məqalənin sonunda da yerləşdirilir. Məqalənin xülasəsi əlavə olaraq hansı xarici dildə (dillərdə) verilsə, açar sözlər də eyni dildə (dillərdə) verilir.

Açar sözlər ilk növbədə məqalənin terminoloji sahəsini əks etdirir. Məqalənin terminoloji sahəsi dedikdə, burada istifadə olunan terminlər, məqalənin məntiqi cəhətdən bağlı olduğu terminlər, məqalənin məzmunu ilə əlaqələnən coğrafi adlar, təşkilatlar, şəxsiyyətlər və s. nəzərdə tutulur. Məsələn, “*Magistr tələbələrin tənqidi təfəkkürünün inkişafına akademik yazının təsiri*” adlı məqalədə istifadə olunan açar sözlər bunlardır: *akademik yazı, tənqidi təfəkkür, mövqe yazıları, magistr, tənqid, müqayisəli tənqid*.

Açar sözləri məqalənin adında, xülasəsində, giriş və nəticə hissələrində axtarmaq məqsəduyğundur. Məqalənin əsas hissəsində daha çox termin olduğuna və onların məqalənin məzmununa çox aidiyyəti olmadığına görə açar sözləri burada axtarmaq lazım deyil.

Açar sözlər axtarış sistemləri və kitabxanalardakı tematik kataloqlar vasitəsilə mövzu ilə bağlı məqalənin tapılmasında, daha sonra onun tematik istiqamətinin məzmununun müəyyən edilməsində tədqiqatçıya kömək etməklə onun vaxtına əhəmiyyətli dərəcədə qənaət etmiş olur. Açar sözlərin düzgün tərtib edilməməsi lazım olan məqalənin tapılmaması ilə nəticələnir. Bundan başqa məqaləni oxuyanın vaxtının boş yerə sərf olunmasına səbəb olur.

d. Giriş

Məqalənin giriş hissəsi onun strukturunun mühüm elementlərindən biridir. O, məqalənin mövzusunun *aktuallığının, məqsəd* və ondan irəli gələn *vəzifələrinin* müəyyən edilməsindən, *nəzəri və praktiki əhəmiyyətinin* açıqlanmasından başlayaraq, məqalənin

deduktiv metodlar vasitəsilə aparılan yaxud *eksperimentə əsaslanan* olmasından asılı olaraq *tezisin (əsas ideyanın)* yaxud *hipotezin* irəli sürülməsinə gətirib çıxarır.

Məqalənin xülasəsindən fərqli olaraq burada sözlərin sayına dair heç bir məhdudiyyət qoyulmur. Lakin məqalənin bu hissəsi mümkün qədər dəqiq olmalı, tədqiqatın məzmununu əhatə etməlidir. Giriş hissəsinin yazılmasına bir çox məqalə müəllifləri o qədər məsuliyyətlə yanaşırlar ki, onun işin məzmununa uyğunluğunu tam təmin etmək üçün sözügedən hissəsi məqalə tam hazır olduqdan sonra hazırlayırlar.

Məqalənin giriş hissəsində ilk növbədə mövzunun tədqiq olunmasının *aktuallığı* əsaslandırılır. Mövzunun aktuallığı onun hal-hazırda tədqiq olunmasının vacibliyini göstərir. Mövzunun tədqiq olunmasının vacibliyi isə öz növbəsində onun indiyədək tədqiq olunmaması və ya kifayət qədər araşdırılmaması, onun böyük nəzəri və ya praktik əhəmiyyət daşıması və bu kimi başqa səbəblərlə əsaslandırıla bilər.

Mövzunun ədəbiyyatda indiyədək tədqiq olunmaması, xüsusilə də onun kifayət qədər araşdırılmaması əsaslandırılarkən, giriş hissəsində mövzunun işlənmə dərəcəsini müəyyən etmək məqsədilə *ədəbiyyatın təhlilinə* xüsusi fikir verilir. Ədəbiyyatın təhlilini apararkən mövzu ilə bağlı ədəbiyyatı sadalamaqla kifayətlənmək düzgün deyil. Yaxşı olar ki, hər bir verilən ədəbiyyat tənqidi cəhətdən təhlil olunsun və bunun əsasında mövzuya dair əsas fikirlər ümumiləşdirilsin.

Mövzu ilə bağlı ədəbiyyatın təhlili tədqiq olunan sahədəki boşluqları müəyyən etməklə, araşdırılacaq mövzunun *elmi yeniliyini* müəyyən edir. Tədqiq olunacaq mövzunun elmi yeniliyi onun *əsas məqsəd* və ondan irəli gələn *vəzifələrində* öz əksini tapır. Məqalənin əsas məqsədi tədqiqatın aparılmasının son nəticəsi kimi nəzərdən keçirilir. Bu nəticənin əldə olunmasını tədqiqatçı öz elmi fəaliyyəti ilə planlaşdırır. Tədqiqatın məqsədi yeni nəzəri müddəaların və

praktik tövsiyələrin əldə olunmasına yönəlmişdir. Onun vəzifələri isə məqsədə nail olmağın mühüm mərhələləri kimi çıxış edir.

Giriş hissəsinin daha bir mühüm komponenti məqalənin *deduktiv metodlar* vasitəsilə aparılan yaxud *eksperimentə əsaslanan* olmasından asılı olaraq irəli sürülən *tezis (əsas ideya)* yaxud *hipotezdir*. Biz yuxarıda məqalənin xülasəsini nəzərdən keçirərkən *tezis (əsas ideya)* və *hipotezin* əsas cəhətlərini təfsilatı ilə göstərmişdik.

Nəhayət, məqalənin giriş hissəsinin komponentləri sırasında işin *əsas hissəsinin strukturunun*, yəni məqalənin əsas hissəsində hansı məsələlərin təhlil olunacağına göstərilməsidir. Bu, məqalənin əsas hissəsinin bir növ planıdır. Burada müəllif təhlil edəcəyi məsələləri ardıcılıqla təqdim edir. Bunu edərkən o, çalışmalıdır ki, təhlil olunan məsələlər məqalənin məqsəd və vəzifələrindən irəli gəlsin. Başqa sözlə desək, məqalənin əsas hissəsinin strukturunu necə gəldi tərtib etmək düzgün deyil. Əks halda məqalənin əsas hissəsinin məzmununun onun mövzusu ilə və əsas hissədəki başlıqlarla uyğun gəlməsini təmin etmək mümkün olmayacaqdır.

Məqalənin xülasəsindən fərqli olaraq onun giriş hissəsində tədqiqatın sonunda əldə olunan *nəticələr* təqdim olunmur. Burada aparılan tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyətinin izah olunmasına xüsusi fikir verilir.

e. Əsas hissə (metodologiya, əldə olunan nəticələr)

Məqalənin *əsas hissəsinin* mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada müəllif tədqiqatın giriş hissəsində irəli sürdüyü tezisi (əsas ideyanı) arqumentlər, yəni həqiqiliyi artıq məlum olan müddəalar vasitəsilə əsaslandırır. Məqalənin giriş hissəsində irəli sürülən hipotez isə arqumentlər vasitəsilə ya əsaslandırılır, ya da təkzib edilir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, müəllif həm essədə, həm də məqalədə irəli sürülən ideyanı arqumentlər vasitəsilə əsaslandırırsa

da, essədə, o cümlədən tədqiqata əsaslanan essədə istifadə olunan bütün arqumentlər artıq elmə məlum olan həqiqi müddəalardır, yəni onlar müəllifin tədqiqat fəaliyyəti nəticəsində əldə olunan elmi müddəalar deyil. Məqalədə isə istifadə olunan arqumentlərin əksəriyyəti müəllifin apardığı araşdırmanın nəticəsində əldə olunan elmi müddəalardır, yəni tədqiqatçı məqalədə istifadə etdiyi arqumentlərin əksəriyyətini özünün tədqiqat fəaliyyətinin nəticəsində əldə edir. Məqalədə istifadə olunan arqumentlərin əldə olunmasında tədqiqatın *metodologiyası*, tətbiq olunan *elmi metodlar* mühüm rol oynayır.

Məqalənin əsas hissəsində *elmi metodların* tətbiq olunması nəticəsində yeni elmi müddəalar irəli sürülür. Bu elmi müddəalar məqalənin əsas hissəsinin *əldə olunan nəticələridir*. *Əldə olunan nəticələrdə* işin giriş hissəsində irəli sürülən hipoteza ya təsdiq, ya da ki, təkzib olunur.

Məqalənin əldə olunan nəticələrini təfsilatı ilə təsvir etmək lazımdır ki, hər bir oxucu əldə olunan elmi müddəaların yaranma mərhələlərini izləyə bilsin və onların müəllif tərəfindən əsaslandırılmasını dəyərləndirsin.

Əldə olunan nəticələr tədqiqatın məntiqi yekununu təşkil etməklə yanaşı məqalədə həcminə görə digər hissələrdən böyükdür. Tədqiqatın özəyini təşkil edən bu hissədə əldə olunan nəticələrin həqiqiliyini imkan daxilində cədvəllər, qrafiklər, şəkillər və digər əyani vəsaitlərin köməyi ilə göstərmək lazımdır. Bu əyani vəsaitlər tədqiqatçının əldə etdiyi elmi nəticələri daha ətraflı təqdim və izah etməklə onların aydın şəkildə dərk olunmasında mühüm rol oynayır.

f. Nəticə

Məqalənin nəticə hissəsində onun əsas hissəsində əldə olunan elmi müddəalar qısa şəkildə təqdim olunur. Əldə olunan elmi müddəaların mahiyyətini və əhəmiyyətini vurğulamaq üçün onların hər

birini sıra nömrəsi ilə göstərmək olar. Bu elmi müddəaları təqdim edərkən təkrarçılığa yol verməmək üçün onları işin əsas hissəsində verildiyindən fərqli şəkildə, yeni cümlələr, yeni ifadələr vasitəsilə təqdim etmək məqsədəuyğundur.

Məqalənin nəticə hissəsində əldə olunan elmi qənaətləri tədqiqatın əsas məqsədi ilə tutuşdurmaq lazımdır. Bu, tədqiqatın əsas məqsədinə hansı dərəcədə nail olduğunu göstərir.

Məqalənin bu hissəsində bir daha mövzunun təhlil olunmasının nəticələri ümumiləşdirilir, onların nəzəri və praktik əhəmiyyəti qeyd olunur. Praktiki yönümlü məqalələrdə tövsiyələrin hazırlanmasına xüsusi fikir verilir. Məqalənin nəticə hissəsinə tədqiqatdan irəli gələn yeni mövzuların araşdırılmasının proqnozlaşdırılmasını da daxil etmək vacibdir.

a. İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Məqalədə istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısının verilməsinin əhəmiyyəti ilk növbədə ondan ibarətdir ki, bu, tədqiqatçının plagiatda suçlanmasının qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, mövzu ilə bağlı məlum ədəbiyyatın göstərilməsi, əvvəlki müəlliflərin mövzuya dair söylədikləri fikirlərə istinad edilməsi tədqiqatçının irəli sürdüyü fikirlərin başqa müəlliflərin əsərlərindən mənimsənilmədiyinə, məhz ona məxsus olduğuna bir növ zəmanət verir. Bundan başqa, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısının verilməsi oxucuya, ehtiyac yaranarsa, istinad olunan mənbəni tapıb oxumağa imkan verir. Belə ehtiyac əsasən iki halda yaranır. Birincisi, müəllifin verdiyi istinadın təhrif olunmadığını müəyyən etmək lazım olduqda. İkincisi, oxucu istinad olunan mənbə ilə daha yaxından tanış olmaq istədikdə.

Nəhayət, məqalədə istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısının verilməsinin mənəvi əhəmiyyəti də vardır. Bu, əvvəlki müəlliflərin əməyinə ehtiramla yanaşmanı göstərir.

Məqalədə istifadə edilmiş mənbələr çap olunduqları dillərdə (əvvəlcə Azərbaycan, sonra türk, rus, ingilis və s.) əlifba sırası ilə, ardıcıl nömrələnərək siyahıda göstərilir. Əlifba sırası mənbənin müəllifinin soyadının birinci hərfinin əsasında, müəlliflər kollektivi tərəfindən yazılan mənbənin isə onun adının birinci hərfinin əsasında tərtib edilir. Hər bir mənbə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısında öz sıra nömrəsini aldıqdan sonra, məqalənin mətnində onlara istinad olunur. Məqalənin mətnində bu və ya digər mənbəyə istinad edildikdə mötərizədə əvvəlcə mənbənin istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısındakı nömrəsi, sonra isə mənbənin konkret səhifəsi (səhifələri) göstərilir. Məsələn, (5, s.52. yaxud 5, ss.2-19.). Mənbənin hansı dildə olmasından asılı olaraq vergüldən sonra həmin dildəki səhifə sözünün birinci hərfi qeyd olunur. Məsələn, ingilis dilində olan mənbə (56, p.29) kimi, rus dilində olan mənbə (3, c.234) kimi mətnin içində göstərilir. Əgər mənbə qəzet yaxud internet materialıdırsa, onda mötərizədə yalnız mənbənin ədəbiyyat siyahısındakı sıra nömrəsi qeyd olunur. Məsələn, (34). Eyni cür istinad mənbə bütövlükdə götürüldükdə də baş verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında hər bir mənbənin müəllifinin soyadı və inişilləri ilə bərabər mənbənin nəşr olduğu yer, nəşriyyatın adı və nəşr olunan il göstərilir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bülleteninin 2013-cü il Xüsusi buraxılışının “Dissertasiyaların tərtibatı Qaydaları”nda tədqiqat işlərində istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısının tərtib olunmasına dair göstərişlər verilmişdir¹. Bu Qaydalar məqalənin də ədəbiyyat siyahısının tərtib olunmasında istifadə edilir. Buna görə də bu sənədin əsasında məqalənin istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısının tərtibi ilə bağlı bir neçə nümunə verək.

---

¹ Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bülleteni Xüsusi buraxılış 2013-cü il “Dissertasiyaların tərtibatı Qaydaları” ss.115-123

Bir müəllifi olan mənbə

Əliyev H.Ə. Müstəqillik yolu. Seçilmiş fikirlər. — Bakı: "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, 1997 — 136 s.

Məcmuədə konkret məqalə

Gokalp Z. The Turkist programme of language. In: Berkes N. Turkish nationalism and western civilization, New York : Columbia University Press, 1959, p. 290-298

Müəllifi olmayan, lakin elmi redaktoru olan nəşr

Психологический словарь / Под ред. В.П.Зинченко, Б.Г.Мещерякова. — Москва: Педагогика-Пресс, 1997. — 440 с.

Qəzet yaxud jurnal məqaləsi

Mehdiyev R.Ə. Şah İsmayıl Səfəvi ali məramlı tarixi şəxsiyyət kimi, "Azərbaycan" qəzeti, 5 dekabr 2012-ci il.

Наджафов Э.А. К вопросу об определяющей роли культуры в общественном развитии. Ученые Записки Бакинского Славянского Университета. N1-2, 2006, С. 63-68

Dissertasiya yaxud avtoreferat

Seyidov E.M. Çin Xalq Respublikasının Cənubi Qafqaz regionu ölkələri ilə qarşılıqlı münasibətlərinin əsas istiqamətləri və prinsipləri: 23.00.04. (Beynəlxalq münasibətlər və global inkişafın siyasi problemləri) Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. – Bakı, 2011.- 168 s.

Türkel Y.S. İnsan, təbiət, cəmiyyət münasibətləri (biososial və fəlsəfi aspektlər): 7207.01. (Sosial fəlsəfə) Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. – Bakı, 2014.- 54 s.

İnternet – resurs

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 1995
<http://president.az/azerbaijan/constitution/>.

f. Əlavələr

Bəzi məqalələrin strukturuna əlavələr hissəsi də daxil olunur. Əlavələr kimi məqaləyə aid olan, onun elmi müddəalarını əyani şəkildə əsaslandırان cədvəllər, qrafiklər, xəritələr, şəkillər, sosioloji sorğu anketləri və digər bu xarakterli materiallar ola bilər. Əlavələrin oxucular tərəfindən asan dərk olunmasına nail olmaq üçün onları aydın şəkildə təqdim etmək lazımdır. Məqalədə istifadə olunan əlavələrin hər biri ardıcılıqla nömrələnir. Məsələn, *Cədvəl 1, Cədvəl 2, Şəkil 1, Şəkil 2, və s.*

Əlavələr kimi yuxarıda qeyd olunan materiallar ilk növbədə məqalənin çap olunmasına dair ona rəy verən mütəxəssislər üçün tələb olunur. Əlavələr hissəsinə adətən eksperimentə əsaslanan məqalələrdə rast gəlinir. Bu hissə, adından göründüyü kimi, əlavə xarakter daşıyır, yəni onun hər bir məqalədə olması vacib deyil. Bu hissənin olmamasından məqalənin keyfiyyəti aşağı düşür. Lakin sadəcə olaraq əlavələr hissəsinin məqalələrdə, xüsusilə də eksperimentə əsaslanan məqalələrdə verilməsi onların oxucu tərəfindən daha aydın şəkildə dərk olunmasına səbəb olur. Məzmun və forma baxımdan düzgün tərtib olunan əlavələr məqalənin keyfiyyətinə müəyyən müsbət təsir göstərir.

Fəslə aid suallar

1. Elmi məqalənin əsas xüsusiyyətləri nədir?
2. İnandırıcı və tədqiqata əsaslanan esse ilə məqalə arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər nədir?
3. Məqalənin strukturunu hansı elementlərdən ibarətdir?
4. Məqalənin adının düzgün tərtib edilməsinin əsas göstəriciləri nədir?
5. Məqalənin xülasəsinin verilməsinin əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
6. Məqalənin xülasəsində hansı məlumat əks olunur?

7. Məqalənin əsas tədqiqat sualı nədir?
8. Məqalədə hipotezin irəli sürülməsinin əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
9. Məqalədə açar sözlər hansı funksiyanı yerinə yetirir?
10. Məqalənin giriş hissəsində hansı məlumat əks olunur?
11. Məqalənin əsas hissəsinin mahiyyəti nədən ibarətdir?
12. Məqalənin nəticə hissəsində nədən bəhs olunur?
13. Məqalənin nəticə hissəsində əldə olunan elmi nəticələrin tədqiqatın əsas məqsədi ilə tutuşdurulmasının faydası nədir?
14. Məqalədə istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısının verilməsinin əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

IV FƏSİL

Kurs işi

4.1. Kurs işi akademik yazı janrı kimi

Kurs işi Azərbaycanın ali məktəblərində tələbələrin hazırladıqları ilk akademik yazı janrlarındandır. Bundan başqa, o, ali məktəblərdə ən çox istifadə olunan akademik yazı janrıdır. Lakin kurs işinin ölkəmizin ali məktəblərində ən çox istifadə olunan akademik yazı janrı olması faktı burada müxtəlif yazı janrlarının geniş istifadə olunması ilə bağlı deyil, çünki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ölkəmizin ali məktəblərində akademik yazının müxtəlif janrları haqqında məlumat verilmir və bu janrların yazılış qaydaları tələbələrə öyrədilmir. Ölkəmizdə bakalavr pilləsində təhsil alan tələbələr 4 il ərzində bir neçə kurs işi hazırlayırlar və təhsillərinin sonuncu kursunda isə bir buraxılış işi yazıb müdafiəyə təqdim edirlər.

Kurs işi tədris olunan fənnin konkret mövzusu üzrə tələbələrin müstəqil tədqiqatı hesab olunur. Lakin ali məktəblərimizdə onun lazımı səviyyədə hazırlanmasına və müdafiəyə təqdim olunmasına yetərincə fikir verilmir. Belə ki, bir qayda olaraq, kurs işləri tələbələrə yalnız ixtisas fənlərindən verilir. Nəticədə ictimai elmlər sahəsində tədris olunan qeyri- ixtisas, həmçinin bir sıra ixtisas fənlərinin sillabusuna kursun tələbi kimi kurs işinin yazılması daxil edilmir. Bundan başqa, tələbələrimiz bakalavr səviyyəsi üzrə 4 illik təhsil müddəti ərzində cəmi 3-4 kurs işi yazırlar. Bu kurs işlərinin isə yüksək səviyyədə hazırlanmasına tələbələr ciddi yanaşmırlar. Onların yazılması bir növ formal xarakter daşıyır. Belə ki, bəzi fənlər üzrə yerinə yetirilən kurs işləri tələbələrin həmin fənlər üzrə

qiymətləndirilməsində mühüm rol oynamır, çünki bir kurs işinə görə hər tələbə 100 baldan cəmi 10 baladək ala bilər.

Beləliklə, nəzərə alsaq ki, bakalavr pilləsində təhsil alan hər bir tələbə 4 illik təhsil müddəti ərzində cəmi 3-4 kurs işi yazır və həmin işlərin lazımi səviyyədə hazırlanmasına xüsusi maraq göstərmir, onda hazırkı durumda tələbələrimizin akademik yazı qabiliyyətinin aşağı səviyyədə olmasının əsas səbəblərindən biri bizə bəlli olar.

Kurs işi bakalavrların hazırladıkları ilk müstəqil yazı işi olmaqla yanaşı, həm də tələbələrin elm sahəsinə akademik yazı vasitəsilə ilk elmi çıxışını xarakterizə edir. Kurs işi tələbəni gələcəkdə ciddi tədqiqatlar aparmağa hazırlayır. O, bakalavr pilləsində təhsil alan tələbələrə təhsillərinin sonunda buraxılış işini yazıb müdafiə etməyə hazırlayır. Buna görə də ali məktəblərdə kurs işlərinin yazılması təcrübəsini keyfiyyət və kəmiyyət baxımından təkmilləşdirmək lazımdır.

Akademik yazının bir janrı kimi kurs işinin də *kəmiyyət və keyfiyyət* göstəriciləri vardır. Onun *kəmiyyət* göstəriciləri burada istifadə olunan sözlərin sayını əks etdirir. Akademik yazının bu janrında mövzudan asılı olaraq 2500-dən 3000-dək söz (təxminən 12-15 səhifə) ola bilər. Lakin kurs işinin həcminə dair daha dəqiq məlumatı hər bir ali məktəbin özü müəyyənləşdirib kafedralara təqdim edir.

Kurs işi kompüterdə 1,5 intervalla, Times New Roman – 14 şriflləri ilə çap edilməli səhifələr nömrələnmişdir. Kurs işinin mətni boş sahələrin göstərilən ölçüləri gözlənilməklə çap edilir: sol boş sahə - 30 mm, sağ - 10 mm, yuxarı və aşağı - 20 mm (yuxarı və sonuncu sətərə qədər). Sözlər arasındakı məsafəni nəzərə almaqla, sətirdəki işarələrin sayı 60-65-dən az olmamalıdır. Səhifədə sətirlərin sayı 29-31 olmalıdır. Kurs işinin üz vərəqində nömrə çap edilmir, ondan sonra gələn səhifədə “2” rəqəmi, sonrakı səhifələrdə isə ardıcıl nömrələr səhifənin yuxarı yaxud aşağı sağ küncündə çap edilir.

Kurs işinin *keyfiyyət* göstəricilərinə gəldikdə ilk növbədə aşağıdakıları göstərmək lazımdır:

- mövzu ilə bağlı müəllif tərəfindən seçilən mənbələrin əsaslı təhlili;

- ədəbiyyatın təhlili əsasında müəllif tərəfindən tədqiqat sualının müəyyən edilməsi;

- tədqiqat sualının deduktiv yolla və / və yaxud empirik araşdırma ilə cavablandırılması;

- elmi yeniliyin tələb olunmaması.

4.2. Kurs işinin strukturu

Kurs işinin yazılmasının əsas məqsədi tələbənin tədris prosesində əldə etdiyi biliklərin möhkəmləndirilməsidir. Kurs işi tələbəyə müəyyən mövzunu daha dərinlən mənimsəməyə imkan verir, onun idraki və praktiki əhəmiyyətini dərk etməyə kömək edir. Müəllim kurs işi vasitəsilə tələbənin bilik səviyyəsini daha dərinlən yoxlamaq imkanı əldə edir. Bundan başqa o, tələbənin əldə etdiyi bilikləri praktiki məsələlərin həll edilməsi üçün tətbiq etmək qabiliyyətini yoxlamağa müvəffəq olur.

Kurs işinin qeyd olunan məqsədinə nail olmağın mühüm şərtlərindən biri onun tərkib hissələrinin düzgün, ardıcıl şəkildə tərtib olunması ilə bağlıdır.

Kurs işinin strukturu dedikdə, onun aşağıdakı göstərilən hissələri nəzərdə tutulur:

- Titul vərəqi;

- Mündəricat;

- Giriş;

- Əsas hissə (işin məzmunu);

- Nəticə;
- İstifadə edilmiş ədəbiyyat;
- Əlavələr (əgər nəzərdə tutulubsa).

Kurs işinin qeyd olunan tərkib hissələrinin hər birinin məzmunu ilə yaxından tanış olmaq onların düzgün tərtib edilməsinin vacib şərtlərindən biridir.

a. Kurs işinin titul vərəqi

Kurs işinin qəbul olunmuş standart titul vərəqi yoxdur. Buna görə də müxtəlif ali məktəblərdə hazırlanan kurs işlərinin titul vərəqələrində müəyyən fərqli cəhətlər olur. Lakin bu fərqlər əsasən formal xarakter daşıyır. *Şəkil 1-də* kurs işinin titul vərəqinin mümkün nümunələrindən biri verilmişdir.

Verilmiş nümunədən görüldüyü kimi, kurs işinin titul vərəqində aşağıdakı məlumat əks olunur:

- ali məktəbin təhkim olunduğu nazirlik;
- ali təhsil məktəbinin adı;
- fakültənin adı;
- kurs işinin yerinə yetirildiyi kafedranın adı;
- kurs işini hazırlayan tələbənin ixtisas qrupu göstərilməklə soyadı, adı və atasının adı;
- kurs işinin mövzusu;
- elmi rəhbərin elmi adı və elmi dərəcəsi göstərilməklə soyadı, adı, atasının adı;
- kafedra müdirinin elmi adı və elmi dərəcəsi göstərilməklə soyadı, adı, atasının adı;
- kurs işinin hazırlandığı yer və il.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası*

Siyasi idarəetmə fakültəsi

Fəlsəfə və Sosial Psixologiya kafedrası

Tələbə: S.A.A.

“Aristotelin siyasi görüşləri”
mövzusunda

KURS İŞİ

Elmi rəhbər: (elmi adı, elmi dərəcəsi) S.A.A.

Kafedra müdiri: (elmi adı, elmi dərəcəsi) S.A.A.

Bakı 2014

Şəkil 1. Kurs işinin titül vərəqi

---

* Qeyd: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasında hazırlanmış kurs işlərinin titül vərəqində tək Akademiyanın adı göstərilir.

Adətən tələbələr kurs işinin mövzusunı kafedranın təklif etdiyi “Kurs işi mövzularının siyahısı”ndan seçirlər. Bu siyahı kafedranın müəllimləri tərəfindən tərtib olunur. Siyahı kafedra iclasında müzakirə və təsdiq edildikdən sonra tələbələrə təklif olunur. Hər bir tələbə öz marağına uyğun olaraq təqdim olunmuş mövzulardan birini seçir. Bəzi hallarda təhsildə fərqlənən tələbələrin özlərinə də kurs işi mövzusunı təklif etməsi imkanı verilir. Kurs işlərinin mövzuları seçildikdən sonra kafedra müdiri tərəfindən tələbələrə elmi rəhbər təyin olunur. Bir qayda olaraq tələbənin seçdiyi mövzu təyin olunmuş elmi rəhbərə yaxın olmalıdır.

Kurs işinin mövzusu seçildikdən və tələbəyə elmi rəhbər təyin olunduqdan sonra tələbə öz elmi rəhbəri ilə birlikdə işin planını tərtib edir. Kurs işinin planının olması mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir məsələdir. O, kurs işində təhlil olunacaq məsələləri məntiqi ardıcılıqla təqdim edərək tələbələrə işin yazılması prosesini asanlaşdırır. Bəzi ali məktəblər kurs işinin planını hazırladıqları xüsusi blankda əks etdirirlər. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası kurs işinin planını *Şəkil 2-də* verilmiş “*Kurs işinin tapşırığı*” adlı xüsusi blanka daxil etmişlər. Fakültə dekanı tərəfindən təsdiq edilən bu blankda tələbənin elmi rəhbərin köməyi ilə hazırladığı plan göstərilir. Bundan başqa bu sənəddə “*Kurs işinin bölmələri üzrə məsləhət (ehtiyac olduğu hallarda)*”, “*tapşırığın verilmə tarixi*”, “*tələbənin kurs işini hazır etmə vaxtı*” qeyd olunur. Bu sənədə kafedra müdiri, elmi rəhbər və tələbənin özü imza atırlar. “*Kurs işinin tapşırığı*” tələbəni kurs işini tərtib edilmiş plan üzrə işləməyə sövq etməklə onun bu sahədəki fəaliyyətini nizamlayır, kurs işinin vaxtında yazılıb müdafiəyə təqdim olunmasına kömək edir. Bu sənəd tələbənin kurs işini hazırlaması prosesini nəzarət altında saxlamağa imkan verir.

Nəhayət tələbənin seçdiyi mövzu və ona təyin olunan elmi rəhbər kafedra iclasında təsdiq olunur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası

TƏSDİQ EDİRƏM

_____ fakültə dekani

“ ____ ” _____ 2013-cü il

Fakültə _____ Siyasi idarəetmə _____

Kafedra _____ Dövlət idarəçiliyinin hüquqi təminatı

_____ İstiqamət _____

Hüquqşünaslıq _____

İxtisas _____

Hüquqşünaslıq _____

Tələbə _____

Qrup _____

Şöbə _____ əyani _____ bölmə _____

KURS İŞİNİN TAPŞIRIĞI

1. Kurs işinin mövzusu _____

_____

2. Kurs işinin planı (həll olunası sualların sayı) _____

_____

3. Kurs işinin bölmələri üzrə məsləhət (ehtiyac olduğu hallarda)

_____

4. Tələbənin kurs işini hazır etmə vaxtı _____ _____ _____
5. Tapşırığın verilmə tarixi _____ _____
Kafedra müdiri _____
Kurs işinin rəhbəri _____
Tapşırığı icra etməyə qəbul etdim _____ (tələbənin imzası)
Xüsusi qeydlər _____ _____

Şəkil 2. Kurs işinin tapşırığı

b. Mündəricat

Kurs işinin mövzusu və planı müəyyən edildikdən sonra onun mündəricatı tərtib olunur. Kurs işinin mündəricatını tərtib edərkən aşağıdakıları nəzərə almaq vacibdir:

- kurs işinin mündəricatı onu forma tərəfdən xarakterizə edir. Burada adətən giriş, müəyyən başlıqlardan yaxud fəsillərdən ibarət olan əsas hissə, nəticə və ədəbiyyat siyahısı əks olunur. Bəzi kurs

işlərinin strukturuna təhlil olunan məsələlər üçün müəyyən əhəmiyyət kəsb edən materiallar (sosioloji sorğunun aparılmasına dair məlumat, statistik xarakterli materiallar və s.) əlavə oluna bilər. Bir qayda olaraq, bu materiallar tədqiqat işinin sonunda verilir;

- kurs işinin mündəricatının əsas hissəsini təşkil edən başlıqlar işin planında qoyulan məsələləri əks etdirməlidir. Nəzərə alsaq ki, işin planında qoyulan məsələlər onun məqsəd və vəzifələrini əks etdirir, kurs işinin fəsillərinin və yarım fəsillərinin başlıqlarını onun məqsəd və vəzifələrinin əsasında tərtib etmək məqsəduyğundur;

- kurs işinin başlıqları (fəsilləri) yarım başlıqlara (yarım fəsillərə) da bölünə bilər.

Şəkil 3-də kurs işinin mündəricatının bir nümunəsi verilmişdir. (Kurs işinin mövzusu belə səslənir: *“Xarici siyasət dövlətin fəaliyyətinin mühüm sahəsi kimi”*). Bu nümunədə mündəricat fəsil və yarım fəsillərdən ibarətdir. Kurs işində yarım fəsillərin olması vacib deyil.

MÜNDƏRİCAT

Giriş.	3
Fəsil 1 Xarici siyasətin mahiyyəti və əhəmiyyəti.....	5
1.1. Xarici siyasətin mahiyyəti.....	5
1.2. Ölkənin idarə olunmasında xarici siyasətin rolu.....	8
Fəsil 2 Xarici və daxili siyasət arasında münasibət.....	11
2.1. Daxili siyasətin xarici siyasətə təsiri.....	11
2.2. Xarici siyasətin daxili siyasətə təsiri.....	14
Nəticə.	17
İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı.....	18

Şəkil 3. Kurs işinin mündəricatı

c. Giriş

Kurs işinin giriş hissəsi onun strukturunun mühüm tərkib hissələrindən biridir. Girişdə tələbə kurs işinin mövzusunun vacibliyini əsaslandırır və işin sxemini təqdim edir. Kurs işinin müdafiəsi zamanı müdafiə komissiyasının üzvləri iş haqqında məlumatı ilk növbədə onun giriş hissəsini oxuyaraq əldə edirlər. Buna görə də bu hissənin düzgün, tələblərə uyğun yazılması mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir məsələdir. Girişin həcmi adətən 1-2 səhifədən ibarət olur. Girişin strukturunda aşağıdakı məsələlər əks olunur:

Mövzunun aktuallığı

Kurs işinin giriş hissəsini mövzunun aktuallığının açıqlanması ilə başlamaq lazımdır. Bunu edərkən tələbə seçdiyi mövzuya müraciət etməsinin səbəbləri əsaslandırır. Nəzərə alsaq ki, kurs işi əsasən tədris olunan fənnin bu və digər mövzusunun yazılır və işin özü müəyyən dərəcədə referativ xarakter daşıyır, onda tələbənin seçdiyi konkret mövzunu açıqladıqda onun fənnin məzmunundakı nəzəri və praktik əhəmiyyətindən bəhs etməsi kifayətdir.

Buraxılış işi və magistr dissertasiyalarından fərqli olaraq kurs işində mövzunun işlənmə dərəcəsinə toxunmaq vacib deyil. Bu məqam da kurs işinin mahiyyətindən irəli gəlir. Lakin bu heç də o demək deyil ki, kurs işində mövzunun işlənmə dərəcəsinə toxunmaq olmaz. Əksinə, kurs işini yazarkən mövzunun işlənmə dərəcəsini işıqlandırmaq tələbənin tədqiq etdiyi mövzunu dərinləndirən bilməsini göstərir.

Kurs işinin məqsəd və vəzifələri

Kurs işinin məqsəd və vəzifələri onun giriş hissəsinin mühüm tərkib hissələrindən biridir.

Kurs işinin məqsədi dedikdə, onun yazılmasının son nəticəsi nəzərdə tutulur. Başqa sözlə desək, işin məqsədi tələbənin hansı məsələnin həllinə nail olmaq istəyini göstərir. Bir qayda olaraq kurs işinin məqsədi daha konkret şəkildə onun vəzifələrində öz əksini tapır. Kurs işinin məqsədi onun vəzifələrinə münasibətdə daha fundamental, daha ümumi məsələni özündə ehtiva edir. Məqsəd və vəzifələr arasında münasibət bir növ bütöv və ona daxil olan hissələr arasında münasibətdir. Buna görə də adətən kurs işinin məqsədi bir ümumi məsələni, onun vəzifələri isə bir sıra konkret məsələləri özündə ehtiva edir.

Kurs işinin məqsədi onun mövzusunun irəli gəlirək onunla uzlaşmalıdır. Məsələn, “*Müasir dövrdə Azərbaycan və Türkiyə*

arasında iqtisadi münasibətlərin əsas istiqamətləri” mövzusunda kurs işinin əsas məqsədi təxminən belə səslənəcəkdir- “Kurs işinin əsas məqsədi müasir dövrdə Azərbaycan və Türkiyə arasında iqtisadi münasibətlərin əsas istiqamətlərini tədqiq etməkdir”.

Kurs işinin vəzifələri isə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, onun məqsədindən irəli gəlməlidir. Kurs işinin vəzifələrinin onun məqsədi ilə uzlaşdırılması tələbi tədqiqat prosesini ardıcıl şəkildə müəyyən mərhələlərə bölür. Adətən hər bir mərhələ kurs işinin müəyyən bir vəzifəsi ilə bağlı olur. Kurs işinin vəzifələri onun əsas hissəsindəki, planındakı mərhələləri təşkil edir. Bu səbəbdən onlardan ən vacib olanları kurs işinin fəsilələrinin (bəzi kurs işlərində isə yarımfəsilələrin də) başlıqlarında əks etdirmək məqsədəuyğundur. Bu, kurs işini məntiqli cəhətdən təkmilləşdirərək onun məzmununu daha da aydın edəcəkdir.

Kurs işinin metodoloji əsasları

Kurs işinin metodoloji əsasları dedikdə, onun məqsəd və vəzifələrinə nail olmaq üçün istifadə olunan metodlar nəzərdə tutulur. İctimai elmlər sahəsində yazılan kurs işləri əsasən referativ xarakter daşdığına görə onların yazılması zamanı adətən deduktiv metodlardan istifadə olunur. Lakin burada induktiv metodlardan istifadə olunması da istisna olunmur. Ümumiyyətlə kurs işlərinin yazılmasında ən çox istifadə olunan metodlar bunlardır: analiz, sintez, analogiya, mücərrədləşdirmə, ümumiləşdirmə, sistemli yanaşma, müşahidə, müqayisə, eksperiment və s.*.

Kurs işinin strukturu

Kurs işinin sonunda onun strukturunu çox qısa şəkildə təqdim etmək lazımdır. Əvvəlcə bir cümlə ilə kurs işinin hansı hissələrdən

---

* QEYD: Bu tədqiqat metodlarının hər biri dərsləyin “Tədqiqat metodları” bölməsində ətraflı açıqlanacaqdır.

ibarət olduğu qeyd edilir. Məsələn, “kurs işi girişdən, iki fəslə əhatə edən əsas hissədən, nəticədən və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir”. Əgər kurs işinə əlavələr də (məsələn, sosioloji sorğunun aparılmasına dair məlumat, statistik xarakterli materiallar və s.) daxil olunursa, onları da qeyd etmək lazımdır.

ç. Əsas hissə (metodologiya, əldə olunan nəticələr)

Adından görüldüyü kimi, kurs işinin əsas hissəsi onun strukturunun ən vacib elementidir. Onun əsaslılığı həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət göstəricilərində özünü büruzə verir. Əsas hissə kurs işinin ümumi həcmnin 70-80 faizini təşkil edir. Keyfiyyət baxımından kurs işinin əsaslılığı ondadır ki, burada işin məzmununu öz əksini tapır. Əsas hissədə kurs işinin planında qeyd olunan məsələlər təhlil olunur. Məsələləri təhlil edərkən çalışmaq lazımdır ki, onlar ardıcılıqla gəlsin. Kurs işinin məzmunundan və həcmindən asılı olaraq əsas hissədə təqdim olunan başlıqların (fəsilərin) sayı müxtəlif ola bilər. Bir qayda olaraq əsas hissədə ən azı iki başlıq (fəsil) olur.

Kurs işinin əsas hissəsini yazarkən aşağıdakı göstərişlərə əməl etmək lazımdır:

1. Kurs işinin başlıqları (fəsilələrin adları) nə bir- birini, nə də ki işin mövzusunun təkrarlamalıdır;

2. Adətən kurs işinin (o cümlədən buraxılış işi və magistr dissertasiyasının) birinci hissəsi nəzəri, ikinci hissəsi isə empirik məsələləri əhatə edir. Lakin kurs işinin mövzusunun, orada qoyulan məqsəd və vəzifələrdən asılı olaraq işin bütün məzmununu sırf nəzəri yaxud sırf empirik məsələlərin təhlilinə həsr oluna bilər;

3. Hər bir başlıq (hər bir fəslin, yarımfəslin adı) oradakı mətnin məzmununu əks etdirməli, mətndə səslənən ideyalardan irəli gəlməlidir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, hər hansı bir tədqiqat

işinin müəyyən hissəsinin başlığının oradakı mətnin məzmunu ilə uyğun gəlməməsi ona qarşı ciddi irad kimi qəbul olunur;

4. Əsas hissənin məzmununun kurs işinin mövzusunə uyğunluğunu təmin etmək məqsədilə kurs işinin məqsəd və vəzifələrini onun başlıqlarında (fəsillərin, yarımfəsillərin adlarında) əks etdirmək məqsəduyğundur. Yuxarıda kurs işinin məqsədini müəyyən etməyin yollarını qeyd edərkən, onu işin mövzusu ilə əlaqələndirməyin vacib olduğunu söyləmişdik. Kurs işinin məqsəd və vəzifələrinin onun başlıqlarında (fəsillərin, yarımfəsillərin adlarında) əks olunması işin ümumi məzmununu onun mövzusu ilə daha da yaxınlaşdıracaqdır. Bu isə, öz növbəsində, kurs işinin məzmun baxımından daha da mükəmməl olmasına gətirib çıxaracaqdır;

5. Kurs işinin əsas hissəsinin hər bir başlığının (fəslin, yarımfəslin) sonunda təhlil olunan məsələ ümumiləşdirilir, əldə olunan nəticələr sadalanır və növbəti hissəyə keçid hazırlanır. Bütün bunların hamısı 1-2 abzasda əks olunur. Qeyd olunan abzasda “beləliklə”, “müzakirə olunan məsələ ilə bağlı aşağıdakı nəticələri göstərmək olar”, “təhlilimizin sonunda belə bir nəticəyə gəlmək olar” və bu kimi söz və ya söz birləşmələrindən istifadə etmək məqsəduyğundur. Növbəti hissəyə keçidi əsaslandırmaq məqsədilə “növbəti hissədə isə filan məsələni nəzərdən keçirəcəyik”, “burada əldə etdiyimiz nəticələr filan məsələnin təhlil olunmasını zəruri edir” və bu kimi cümlələrdən istifadə oluna bilər.

d. Nəticə

Akademik yazının hər bir janrı kimi kurs işinin də nəticə hissəsi olur. Bu hissənin əsas məzmunu və əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada müəllif kurs işində qoyulan məqsəd və vəzifələrə nail olduğunu göstərir. Müdafiə zamanı müdafiə komissiyasının üzvləri iş haqqında məlumatı onun giriş hissəsi ilə bərabər nəticə hissəsini

oxuyaraq əldə edirlər. Bu səbəbdən nəticə hissəsini də düzgün, tələblərə uyğun tərtib etmək müəllifin qarşısında duran vacib bir məsələdir.

Kurs işinin nəticə hissəsi 1- 2 səhifə həcmində olur. Burada tədqiqat zamanı əldə olunan nəticələr ümumiləşdirilərək tezis şəklində verilir. Əldə olunan nəticələri oxucuya aydın şəkildə təqdim etmək üçün “*tədqiqatımızın əsas nəticələri aşağıdakı müddəalarda öz əksini tapmışdır*” kimi giriş cümləsindən istifadə edərək sözügedən müddəaları ardıcılıqla, tezis şəklində vermək olar. Tezis şəklində verilən müddəaları kurs işinin girişində qeyd olunan vəzifələrlə əlaqələndirmək, yəni onlara bir növ cavab kimi təqdim etmək məqsəduyğundur.

Nəticədəki müddəaların əksəriyyəti hər bir başlığın (fəslin, yarıməslin) sonunda qeyd olunan nəticələrdir. Lakin burada müəllifin əldə etdiyi nəticələrdən başqa deduksiya və / və ya induksiya yolu ilə alınan yeni müddəalar da ola bilər.

e. İstifadə edilmiş ədəbiyyat

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı kurs işinin strukturunun sonuncu tərkib hissəsidir. Kurs işinin strukturunun digər tərkib hissələri kimi istifadə olunmuş ədəbiyyatda yeni səhifədən verilir. Onun həcminə dair heç bir norma yoxdur. İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısına nə qədər çox mənbə daxil edilsə, kurs işinin keyfiyyəti bir o qədər yaxşı olacaqdır. Lakin kurs işinin istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında ən azı 9- 10 mənbə olmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısının tərkibinə gəldikdə, burada tədqiq olunan mövzuya yaxın dərc olunmuş yaxud müxtəlif internet linklərində verilmiş monoqrafiyalar, elmi məqalələr, dərsliklər, dərs vəsaitləri, qəzet materialları, normativ- hüquqi sənədlər, arxiv materialları və digər mənbələr daxil edilir. Buraya əlyazma

şəklində olan materiallar da yerləşdirilə bilər. Belə olan halda mənbədən sonra “Əlyazma” sözü qeyd olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat əlifba sırası ilə düzülür. Əlifba sırası mənbənin müəllifinin soyadının birinci hərfinin əsasında, müəlliflər kollektivi tərəfindən yazılan mənbənin isə onun adının birinci hərfinin əsasında tərtib edilir. Hər bir mənbə istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında öz sıra nömrəsini aldıqdan sonra kurs işinin mətnində onlara istinad olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında hər bir mənbənin müəllifinin soyadı və inisialları ilə bərabər mənbənin nəşr olunduğu yer, nəşriyyatın adı və nəşr olunan il göstərilir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bülleteninin 2013-cü il Xüsusi buraxılışının “Dissertasiyaların tərtibatı Qaydaları”nda tədqiqat işlərində istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısının tərtib olunmasına dair göstərişlər verilmişdir. “Qaydalara” əsasən, “Dissertasiya işində istifadə edilmiş mənbələr çap olunduqları dillərdə (əvvəlcə Azərbaycan, sonra türk, rus, ingilis, fransız, ərəb və s.) əlifba sırası ilə, ardıcıl nömrələnərək siyahıda göstərilir”. Bu sənədin əsasında istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısının tərtibi ilə bağlı bir neçə nümunə verək.

Bir müəllifi olan mənbə

Əliyev H.Ə. Müstəqillik yolu. Seçilmiş fikirlər. — Bakı: "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, 1997 — 136 s.

Məcmuədə konkret məqalə

Gokalp Z. The Turkist programme of language. In: Berkes N. Turkish nationalism and western civilization, New York : Columbia University Press, 1959, p. 290-298

Müəllifi olmayan, lakin elmi redaktoru olan nəşr

Психологический словарь / Под ред. В.П.Зинченко, Б.Г.Мещерякова. — Москва: Педагогика-Пресс, 1997. — 440 с.

Qəzet yaxud jurnal məqaləsi

Mehdiyev R.Ə. Şah İsmayıl Səfəvi ali məramlı tarixi şəxsiyyət kimi, “Azərbaycan” qəzeti, 5 dekabr 2012-ci il.

Наджафов Э.А. К вопросу об определяющей роли культуры в общественном развитии. Ученые Записки Бакинского Славянского Университета. N1-2, 2006, С. 63-68

Dissertasiya yaxud avtoreferat

Seyidov E.M. Çin Xalq Respublikasının Cənubi Qafqaz regionu ölkələri ilə qarşılıqlı münasibətlərinin əsas istiqamətləri və prinsipləri: 23.00.04. (Beynəlxalq münasibətlər və global inkişafın siyasi problemləri) Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. – Bakı, 2011.- 168 s.

Türkel Y.S. İnsan, təbiət, cəmiyyət münasibətləri (biososial və fəlsəfi aspektlər) : 7207.01. (Sosial fəlsəfə) Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. – Bakı, 2014.- 54 s.

İnternet – resurs

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 1995
<http://president.az/azerbaijan/constitution/>

ə. Əlavələr

Əlavələr – kurs işində tədqiqatın bu və ya digər müddəasına aydınlıq gətirən, onu dəqiqləşdirən və ya təsdiqləyən materialdır. Bu material işin əsas hissəsinə yerləşdirilmir və adından görüldüyü kimi əlavə olaraq işin sonunda verilir. Adətən kurs işində nadir hallarda bu cür materiallardan istifadə olunur. Bununla belə kurs işində istifadə olunan əlavə materialların sırasında sosioloji sorğu materiallarını, işə aidiyyəti olan hüquqi-normativ materialları, fotoşkilləri, diaqramları və bu kimi materialları göstərmək olar. Əlavələrin həcmi kurs işinin ümumi həcmində nəzərə alınmır. Lakin

Əlavələrin həcmi kurs işinin ümumi həcmninin 1/3- dən çox olmamalıdır. Bir qayda olaraq əlavələrə işin əsas hissəsində istinad olmalıdır. İstinadlar əsas hissə ilə əlavələr arasında əlaqə yaradır. Əlavələr sıralanır. Sıra nömrələr əlavələrin birinci səhifəsində yuxarı sağ tərəfdə qoyulur (Əlavə 1, Əlavə 2...).

Fəslə aid suallar

1. Kurs işinin yazılmasının əsas məqsədi nədir?
2. Kurs işinin keyfiyyət göstəricilərinə hansı əlamətlər daxildir?
3. Kurs işinin strukturu hansı elementlərdən ibarətdir?
4. Kurs işinin titullarında hansı məlumat əks olunur?
5. Kurs işinin adının düzgün tərtib edilməsinin əsas göstəriciləri nədir?
6. Nəyə görə kurs işinin fəsillərinin və yarımfəsillərinin başlıqlarını onun məqsəd və vəzifələrinin əsasında tərtib etmək məqsəduyğun hesab olunur?
7. Kurs işinin əsas hissəsinin mahiyyəti nədən ibarətdir?
8. Kurs işinin məqsəd və vəzifələrinin onun başlıqlarında (fəsillərin, yarımfəsillərin adlarında) əks olunmasının əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
9. Kurs işinin nəticə hissəsində nədən bəhs olunur?

V FƏSİL

Buraxılış işi

5.1. Buraxılış işi akademik yazı janrı kimi

Buraxılış işi bakalavr pilləsində tələbələrin oxuduqları müddətdə yazdıqları son akademik yazı növüdür. O, ixtisas üzrə tələbələrin aldıkları nəzəri və təcürbi biliklərin sistemləşdirilməsinə, möhkəmləndirilməsinə və genişləndirilməsinə kömək edərək onları konkret sahələrdə müstəqil işləməyə hazırlayır. Buraxılış işi tələbələrin təhsil ocaqlarını bitirdikdə yazdıqları tədqiqat xarakterli əsas işdir. O, tələbələrə bakalavr dərəcəsinə layiq olduqlarını göstərən bir növ tələb olunan işdir. Buraxılış işi tələbənin seçdiyi ixtisas üzrə təhsilinə yekun vurur. Onun hazırlanması və müdafiə olunması tələbələrə bakalavr dərəcəsinə almaları üçün əsas şərtlərdən biridir. Buna görə də hər bir ali məktəbdə bu akademik yazı janrının hazırlanmasına xüsusi fikir verilir.

Buraxılış işi bir çox cəhətlərinə görə (məsələn, struktur baxımdan) kurs işinə bənzəyir. O, kurs işinin bir növ genişləndirilmiş variantına oxşayır. Lakin bu iki akademik yazı janrı bir-birindən *kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə* görə fərqlənir. Buraxılış işinin strukturu kurs işinin strukturuna oxşar olsa da, yəni burada da titul vərəqi, mündəricat, giriş, əsas hissə, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat, əlavələr kimi hissələr olsa da, onun həcmi kurs işinin həmindən 3-4 dəfə çox olur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının ali məktəblərində buraxılış işinin həcmi ümumilikdə 30-50 səhifə (şəkillər, cədvəllər, qrafiklər, əlavələr və ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla) arasında müəyyən edilmişdir.

Buraxılış işi kompüterdə 1,5 intervalla, Times New Roman-14 şriffləri ilə çap edilməli, səhifələr nömrələnməlidir. Buraxılış işinin mətni boş sahələrin göstərilən ölçüləri gözlənilməklə çap edilir: sol boş sahə – 30 mm, sağ – 10 mm, yuxarı və aşağı – 20 mm (yuxarı və sonuncu sətərə qədər). Sözlər arasındakı məsafəni nəzərə almaqla, sətirdəki işarələrin sayı 60-65-dən az olmamalıdır. Səhifədə sətirlərin sayı 29-31 olmalıdır.

Buraxılış işi struktur baxımdan da kurs işindən fərqlənir. Onun əsas hissəsi bir qədər təfəsilatla verilir. Kurs işinin əsas hissəsinin müəyyən başlıqlarla verilməsinə yol verilir. Buraxılış işində isə başlıqlar konkret şəkildə fəsillərlə əvəz olunur. Bir çox hallarda fəsillər yarım-fəsillərə bölünür.

Buraxılış və kurs işləri arasında əsas fərq onların *keyfiyyət göstəricilərində* əks olunur. Yuxarıda kurs işinin keyfiyyət göstəriciləri sırasında aşağıdakı xüsusiyyətləri qeyd etmişdik: mövzu ilə bağlı müəllif tərəfindən seçilən mənbələrin əsaslı təhlil olunması, ədəbiyyatın təhlili əsasında müəllif tərəfindən tədqiqat sualının müəyyən edilməsi, tədqiqat sualının deduktiv yolla və / və yaxud empirik tədqiqatla cavablandırılması və elmi yeniliyin tələb olunmaması. Bu göstəricilərdən sonuncu istisna olmaqla digərləri buraxılış işinin də keyfiyyət göstəriciləri kimi çıxış edir. Sonuncu göstəriciyə, yəni “elmi yeniliyin tələb olunmaması” göstəricisinə gəldikdə, o, buraxılış işinin keyfiyyət göstəricisi ola bilməz, çünki kurs işindən fərqli olaraq buraxılış işi daha fundamental tədqiqat işidir və bu səbəbdən burada elmi yeniliyin əldə olunması istisna deyil. Lakin eyni zamanda da “elmi yeniliyin tələb olunması” göstəricisini buraxılış işinin keyfiyyət göstəricisi kimi təqdim etmək düzgün deyil. Bu tələb müəyyən elm üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyalarına münasibətdə irəli sürülür.

5.2. Buraxılış işinin strukturu

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, struktur baxımından buraxılış işi kurs işinə bənzəyir. Struktur baxımından bu iki akademik yazı janrı arasındakı əsas fərq ondadır ki, kurs işində əsas hissənin müəyyən başlıqlarla verilməsinə yol verilir. Buraxılış işində isə buna yol verilmir.

Buraxılış işinin strukturu aşağıdakı tərkib hissələrdən ibarətdir:

- Titul vərəqi;
- Mündəricat;
- Giriş;
- Əsas hissə (işin məzmunu);
- Nəticə;
- İstifadə edilmiş ədəbiyyat;
- Əlavələr (əgər nəzərdə tutulubsa).

İndi isə buraxılış işinin strukturunun tərkib hissələrinin hər biri ilə yaxından tanış olaq. Bu, qeyd olunan hissələrin düzgün tərtib edilməsinin vacib şərtlərindən biridir.

a. Buraxılış işinin titul vərəqi

Kurs işinin titul vərəqinin ümumi şəkildə qəbul olunmuş standart forması olmadığı kimi buraxılış işinin də titul vərəqinin belə bir forması yoxdur. Buna görə də müxtəlif ali məktəblərdə hazırlanan buraxılış işlərinin titul vərəqlərində müəyyən fərqli cəhətlərə rast gəlmək mümkündür. Lakin bu fərqlər əsasən formal xarakter daşıyır. Şəkil 1-də buraxılış işinin titul vərəqinin mümkün nümunələrindən biri verilmişdir.

Verilmiş nümunədən göründüyü kimi, burada aşağıdakı məlumat əks olunur:

- ali məktəbin təhkim olunduğu nazirlik;
- ali təhsil məktəbinin adı;
- fakültənin adı;
- istiqamət və ya ixtisas;
- buraxılış işinin yerinə yetirildiyi kafedranın adı;
- buraxılış işini hazırlayan tələbənin ixtisas qrupu göstərilməklə soyadı, adı və atasının adı;
- buraxılış işinin mövzusu;
- elmi rəhbərin elmi adı və elmi dərəcəsi göstərilməklə soyadı, adı, atasının adı;
- kafedra müdirinin elmi adı və elmi dərəcəsi göstərilməklə soyadı, adı, atasının adı;
- buraxılış işinin hazırlandığı yer və il.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil nazirliyi
Azərbaycan Dillər Universiteti

Regionşünaslıq və Beynəlxalq Münasibətlər fakültəsi

Sosial Elmlər kafedrası

Tələbə: S.A.A.

“XX əsrin 90-cı illərində Rusiyada demokratik islahatlar
uğrunda mübarizənin xüsusiyyətləri”
mövzusunda

BURAXILIŞ İŞİ

Elmi rəhbər: (elmi adı, elmi dərəcəsi) S.A.A.

Kafedra müdiri: (elmi adı, elmi dərəcəsi) S.A.A.

Bakı 2014

Şəkil 1. Buraxılış işinin titul vərəqi

Buraxılış işinin titul vərəqində nömrə çap edilmir, ondan sonra gələn səhifədə «2» rəqəmi, sonrakı səhifələrdə isə ardıcıl nömrələr səhifənin yuxarı yaxud aşağı sağ küncündə çap edilir. Səhifələr (əlavələr, arayışlar, aktlar və s. daxil olmaqla) ardıcıl olaraq nömrələnir.

Buraxılış işinin titul vərəqində əks olunan məlumatlardan yalnız onun mövzusu əvvəlcədən bəlli olmur. Adətən tələbələr buraxılış işinin mövzusunun kafedranın təklif etdiyi “Buraxılış işi mövzularının siyahısı”ndan seçirlər. Bu siyahı kafedranın müəllimləri tərəfindən tərtib olunur. Siyahı kafedra iclasında müzakirə və təsdiq olunduqdan sonra tələbələrə təklif olunur. Hər bir tələbə öz marağına uyğun olaraq təqdim olunmuş mövzulardan birini seçir. Tələbələrin elmi maraq sahəsini nəzərə almaq məqsədilə bəzən onların özlərinə də buraxılış işi mövzusunun təklif etmək imkanı verilir. Buraxılış işlərinin mövzuları seçildikdən sonra kafedra müdiri tərəfindən tələbələrə elmi rəhbər təyin olunur. Buraxılış işinin keyfiyyətini təmin etmək məqsədilə tələbənin seçdiyi mövzu təyin olunmuş elmi rəhbərə yaxın olmalıdır.

Buraxılış işinin mövzusu seçildikdən və tələbəyə elmi rəhbər təyin olunduqdan sonra tələbə öz elmi rəhbəri ilə birlikdə işin planını tərtib edir. Buraxılış işinin planının olması mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir məsələdir. O, buraxılış işində təhlil olunacaq məsələləri məntiqi ardıcılıqla təqdim edərək tələbələrə işin yazılması prosesini asanlaşdırır. Bəzi ali məktəblər buraxılış işinin planını hazırladıqları xüsusi blankda əks etdirirlər. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası buraxılış işinin planını Şəkil 2-də verilmiş “Buraxılış işinin tapşırığı” adlı xüsusi blanka daxil etmişlər. Fakültə dekanı tərəfindən təsdiq edilən bu blankda tələbənin elmi rəhbərin köməyi ilə hazırladığı plan göstərilir. Bundan başqa bu sənəddə “Buraxılış işinin

bölmələri üzrə məsləhət (ehtiyac olduğu hallarda)", "Tapşırığın verilmə tarixi", "tələbənin kurs işini hazırlama vaxtı" qeyd olunur. Bu sənədə kafedra müdiri, elmi rəhbər və tələbənin özü imza atırlar. "Buraxılış işinin tapşırığı" tələbəni kurs işini tərtib edilmiş plan üzrə işləməyə sövq etməklə onun bu sahədəki fəaliyyətini nizamlayır, buraxılış işinin vaxtında yazılıb müdafiəyə təqdim olunmasına kömək edir. Bu sənəd tələbənin buraxılış işinin hazırlanması prosesini nəzarət altında saxlamağa şərait yaradır.

Kafedra iclasında tələbənin seçdiyi mövzu və ona təyin olunan elmi rəhbər müəyyən edildikdən sonra fakültə elmi Şurası bu məsələni təsdiq edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası

TƏSDİQEDİRƏM

_____ fakültə dekanı

“ ____ ” _____ 2013-cü il

Fakültə _____

Siyasi idarəetmə _____

Kafedra _____

Hüquq _____

İstiqamət _____

Hüquqşünaslıq _____

İxtisas _____

Hüquqşünaslıq _____

Tələbə _____

Qrup _____

Şöbə _____ əyani _____ bölmə _____

BURAXILIŞ İŞİNİN TAPŞIRIĞI

1. Buraxılış işinin mövzusu _____

_____

2. Buraxılış işinin planı (həll olunması sualların sayı) _____

_____

3. Buraxılış işinin bölmələri üzrə məsləhət (ehtiyac olduğu hallarda)

_____

4. Tələbənin buraxılış işini hazır etmə vaxtı _____

_____

5. Tapşırığın verilmə tarixi _____

Kafedra müdiri _____

Buraxılış işinin rəhbəri _____

Tapşırığı icra etməyə qəbul etdim _____

(tələbənin imzası)

Xüsusi qeydlər

_____

_____

Şəkil 2. Buraxılış işinin tapşırığı

b.Mündəricat

Buraxılış işinin mövzusu və planı müəyyən edildikdən sonra onun mündəricatı tərtib olunur. Buraxılış işinin mündəricatını tərtib edərkən aşağıdakıları nəzərə almaq vacibdir:

- buraxılış işinin mündəricatı onu forma tərəfdən xarakterizə edir. Burada bir qayda olaraq giriş, ən azı iki fəsil (yarımfəsillərdən ibarət olan fəsillərdə iki və daha çox yarımfəsil), nəticə və ədəbiyyat siyahısı olur. Bəzi buraxılış işlərinin strukturuna təhlil olunan məsələlər üçün müəyyən əhəmiyyət kəsb edən materiallar (sosioloji sorğunun aparılmasına dair məlumat, statistik xarakterli materiallar və s.) əlavə oluna bilər. Bu materiallar əsasən tədqiqat işinin sonunda verilir;

- buraxılış işinin mündəricatının əsas hissəsini təşkil edən fəsillər (o cümlədən bəzi yarımfəsillər də) işin planında qoyulan məsələləri əks etdirməlidir. Nəzərə alsaq ki, işin planında qoyulan məsələlər onun məqsəd və vəzifələrini əks etdirir, buraxılış işinin fəsillərinin adlarını (o cümlədən bəzi yarımfəsillərinin də adlarını) onun məqsəd və vəzifələrinin əsasında tərtib etmək məqsədəuyğundur. Bu, ümumilikdə buraxılış işinin məzmunu ilə onun adını, fəsillərinin adlarını (o cümlədən bəzi yarımfəsillərinin də adlarını) uyğunlaşdırır. Bu uyğunluğun təmin olunması hər bir tədqiqat işinin mühüm keyfiyyət göstəricilərindən biridir. Belə bir uyğunluğun olmaması hər bir tədqiqat işinə qarşı irəli sürülən əsas iradlardan biridir;

- buraxılış işinin fəsillərinin mütləq şəkildə yarımfəsillərə bölünməsi vacib deyil. Buraxılış işinin əsas hissəsi tək fəsillərdən də ibarət ola bilər. Belə olan halda fəsillərin sayının çox olması məqsədəuyğundur.

Şəkil 3-də buraxılış işinin mündəricatının bir nümunəsi verilmişdir. (Buraxılış işinin mövzusu belə səslənir: “Təşkilatlarda münafişlərin həlli yolları”). Bu nümunədə mündəricat fəsil və yarımfəsillərdən ibarətdir.

MÜNDƏRİCAT

	Giriş.....	3
Fəsil 1	Təşkilatlarda münaqişələrin yaranması və onların nəticələri.....	6
1.1.	Münaqişənin mahiyyəti və əsas növləri.....	6
1.2.	Təşkilatlarda münaqişələrin yaranmasının səbəbləri	13
1.3.	Təşkilatlarda münaqişələrin inkişafı və nəticələri.....	22
Fəsil 2	Münaqişələrin həll olunmasının yolları.....	28
2.1.	Təşkilatlarda münaqişələrin həll edilməsinin əsas şərtləri.....	28
2.2.	Təşkilatlarda münaqişələrin həll edilməsinin strategiyası və metodları.....	34
	Nəticə.....	40
	İstifadə edilmiş ədəbiyyat.	42

Şəkil 3. Buraxılış işinin mündəricatı

c. Giriş

Buraxılış işinin giriş hissəsi onun strukturunun mühüm elementlərindən biridir. Burada tələbə ilk növbədə buraxılış işinin mövzusunun aktuallığını açıqlayır və aparacağı işin sxemini təqdim edir.

Buraxılış işinin müdafiəsi zamanı müdafiə komissiyasının üzvləri iş haqqında məlumatı ilk növbədə onun giriş hissəsini oxuyaraq əldə edirlər. Buna görə də bu hissənin düzgün, tələblərə uyğun yazılması mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir məsələdir. Girişin həcmi 2-3 səhifə təşkil edir. Girişin strukturunda aşağıdakı məsələlər əks olunur:

Mövzunun aktuallığı

Buraxılış işinin giriş hissəsini mövzunun aktuallığının açıqlanması ilə başlamaq lazımdır. Bunu edərəkən tələbə seçdiyi mövzuya müraciət etməsini əsaslandırır. Yuxarıda qeyd etmişdik ki, kurs işi əsasən tədris olunan fənnin müəyyən bir mövzusunda yazılır və işin özü müəyyən dərəcədə referativ xarakter daşıyır. Buraxılış işinin mövzusu tələbənin öyrəndiyi ixtisasa aid olsa da, mövzu bir qədər mühüm, ədəbiyyatda mübahisə doğuran məsələni əhatə etməlidir. Buraxılış işinin mövzusunda qoyulan bu tələb onun elmiliyinin artmasına xidmət edir. Bu isə öz növbəsində buraxılış işlərində elmi cəhətdən müəyyən əhəmiyyət kəsb edən müddəaların əldə olunması üçün əlverişli şərait yaradır. Buraxılış işinin kurs işinə münasibətdə bu fərqli cəhəti onun mövzusunun aktuallığını kurs işində olduğu kimi konkret mövzunun nəzəri və praktik əhəmiyyətini göstərməklə məhdudlaşmamalıdır. Buraxılış işinin mövzusunun aktuallığı aşağıdakı səbəblərin biri və ya bir neçəsi ilə əsaslandırıla bilər:

- mövzunun indiyədək işlənməməsi;
- mövzunun kifayət qədər işlənməməsi;
- müasir dövrdə mövzunun böyük praktik əhəmiyyət daşıması;
- mövzunun böyük nəzəri əhəmiyyət kəsb etməsi,
- mövzu ilə bağlı müəyyən müddəanın və ya müddəaların gerçəkliyə uyğun gəlməməsi səbəbindən onların yenidən tədqiq olunmasının zəruriliyi və s.

-Mövzunun işlənmə dərəcəsi (yaxud ədəbiyyatın təhlili)

Kurs işindən fərqli olaraq buraxılış işində mövzunun işlənmə dərəcəsinə müəyyən etmək vacibdir, çünki, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, buraxılış işləri mahiyyətcə mühüm, ədəbiyyatda mübahisə doğuran mövzuları əhatə edir. Bu mübahisə doğuran mövzulara dair müəlliflərin yazdıqları əsərlər haqqında tələbə məlumatlı olduğunu nümayiş etdirməlidir. Bu səbəbdən mövzunun işlənmə dərəcəsi (yaxud ədəbiyyatın təhlili) bakalavrların buraxılış işlərinin girişinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir.

Buraxılış işini yazmağa başladığıda tədqiqatçının ilk görəcəyi iş seçdiyi mövzuya dair ədəbiyyatla tanış olmaqdır. Tədqiqat işində ədəbiyyatın təhlilini aparan müəllifin əsas məqsədi işlədiyi mövzuya dair məlum fikirləri oxucuya təqdim etməklə araşdırmasının mövzu ilə bağlı tədqiq olunmayan məsələləri əhatə edəcəyini göstərməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün o, mövzu ilə bağlı elmi ədəbiyyatı oxuyub təhlil edir. Burada heç bir məhdudiyət olmur. Tədqiqatçı elmi işinin mövzusunə dair nə qədər çox ədəbiyyat oxuyub təhlil etsə, o, daha çox fayda əldə etmiş olar. Bu səbəbdən buraxılış işlərini yazmağa hazırlaşan bakalavrlara elmi rəhbərləri tərəfindən ilk tapşırılan iş mövzuları ilə bağlı elmi ədəbiyyatla tanışlıq olur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu işin yerinə yetirilməsinə tədqiqat prosesinin böyük bir müddəti sərf olunur. Lakin nə qədər ağır və uzun bir iş olsa da, mövzu ilə bağlı ədəbiyyatın təhlili mövzunun işlənmə dərəcəsinin müəyyən olunmasına kömək edir. Bu isə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tədqiqat işinin mövzusunun aktuallığını müəyyən edən əsas amillərdən biridir.

Buraxılış işinin obyektı və predmeti

Buraxılış işinin giriş hissəsində mövzunun aktuallığı açıqlandıqdan və mövzunun işlənmə dərəcəsi müəyyən olunduqdan sonra işin obyektı və predmeti təqdim olunur.

Məlum olduğu kimi, ədəbiyyatda bu məfhumların məzmunlarına dair müxtəlif fikirlər vardır. Bu fikirləri ümumiləşdirərək onları irəli sürən müəllifləri üç qrupa bölmək olar. Birinci qrupa daxil olan müəlliflər tədqiqatın obyektini və predmetini eyniləşdirirlər. İkinci qrupdakı müəlliflər öz tədqiqat işlərində bu məfhumları ümumiyyətlə heç qeyd etmirlər. Üçüncü qrupa daxil olan müəlliflər isə tədqiqatın obyektini və predmetinə münasibətdə subyektivlik nümayiş etdirərək bu anlayışları istədikləri kimi təqdim edirlər.

Tədqiqatın obyektinin və predmetinin müəyyən edilməsində tədqiqatçılar arasında yekdil fikrin olmaması ilk növbədə bu məfhumların düzgün tərifinin verilməməsi ilə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatın obyektinin və predmetinin məzmunu onun mövzusu ilə əlaqələndirilməlidir. Başqa sözlə desək, tədqiqatın mövzusu onun obyektinin və predmetinin məzmununu müəyyən etməlidir.

Tədqiqatın obyektini dedikdə tədqiq olunan cism və ya hadisə nəzərdə tutulur. Obyekt- elə bir reallıqdır ki, insan öz idraki fəaliyyətini onun dərk olunmasına yönəlmişdir.

Obyektin bilavasitə tədqiq olunan xüsusiyyətləri, əlamətləri, tərəfləri isə tədqiqatın predmeti kimi çıxış edir. Tədqiqatın obyektini onun predmetinə münasibətdə daha genişdir. Tədqiqatın predmeti onun obyektinin müəyyən bir hissəsidir. Daha dəqiq desək, tədqiqatın predmeti onun obyektinin müəyyən elmi-nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edən xüsusiyyətlərini, əlamətlərini, tərəflərini əks etdirir. Tədqiqatın predmeti subyektin, yəni tədqiqatçının obyektə münasibətini ifadə edir, yəni tədqiqatçının obyektə münasibətdə nə kimi elmi araşdırma aparacağını, obyektin hansı tərəflərini tədqiq edəcəyini göstərir. Hər hansı bir obyektə bir neçə tədqiqat predmeti ola bilər, yəni tədqiqatçı müəyyən bir obyektə onun müxtəlif xüsusiyyətlərini, əlamətlərini, tərəflərini öyrənə bilər. Məsələn, “XX

əsrin 90-cı illərində Rusiyada demokratik islahatlar uğrunda mübarizənin xüsusiyyətləri” mövzusunda olan buraxılış işinin obyektini Rusiya təşkil edir. Obyektini “Rusiya” təşkil edən bu konkret buraxılış işinin müxtəlif predmetləri vardır. Bu konkret buraxılış işində verilmiş obyektin yalnız bir *predmeti* götürülür – “*XX əsrin 90-cı illərində Rusiyada demokratik islahatlar uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi*”. Digər predmetlərə isə toxunulmur.

Buraxılış işinin məqsəd və vəzifələri

Buraxılış işinin girişinin növbəti mühüm tərkib hissəsi onun məqsəd və vəzifələridir.

Buraxılış işinin məqsədi dedikdə, onun aparılmasının son nəticəsi nəzərdə tutulur. Başqa sözlə desək, işin məqsədi tələbənin hansı məsələnin həllinə nail olmaq istəyini göstərir. Bir qayda olaraq, buraxılış işinin məqsədi daha konkret şəkildə onun vəzifələrində öz əksini tapır. Buraxılış işinin məqsədi onun vəzifələrinə münasibətdə daha fundamental, daha ümumi məsələni özündə ehtiva edir. Məqsəd və vəzifələr arasında münasibət bir növ bütöv və ona daxil olan hissələr arasında münasibətdir. Buna görə də adətən buraxılış işinin məqsədi bir ümumi məsələni, onun vəzifələri isə bir sıra konkret məsələləri özündə ehtiva edir.

Buraxılış işinin məqsədi onun mövzusundan irəli gələrək onunla uzlaşmalıdır. Məsələn, yuxarıda nümunə kimi verdiyimiz “*XX əsrin 90-cı illərində Rusiyada demokratik islahatlar uğrunda mübarizənin xüsusiyyətləri*” mövzusunda buraxılış işinin əsas məqsədi təxminən belə səslənəcəkdir: “Buraxılış işinin əsas məqsədi XX əsrin 90-cı illərində Rusiyada demokratik islahatlar uğrunda aparılan mübarizənin xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdir”.

Buraxılış işinin vəzifələri isə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, onun məqsədindən irəli gəlməlidir. Buraxılış işinin vəzifələrinin onun məqsədi ilə uzlaşdırılması tələbi tədqiqat prosesini ardıcıl şəkildə müəyyən mərhələlərə bölür. Adətən hər bir mərhələ buraxılış işinin müəyyən bir vəzifəsi ilə bağlı olur. Buraxılış işinin vəzifələri onun əsas hissəsindəki, planındakı mərhələləri təşkil edir. Bu səbəbdən onlardan ən vacib olanları buraxılış işinin fəsilələrinin (bəzi buraxılış işlərində isə yarım fəsillərin də) başlıqlarında əks etdirmək məqsədəuyğundur. Bu, buraxılış işini məntiqi cəhətdən təkmilləşdirərək onun məzmununu daha aydın edəcəkdir.

Buraxılış işinin nəzəri və metodoloji əsasları

Kurs işinin giriş hissəsindən fərqli olaraq buraxılış işinin giriş hissəsində araşdırmanın nəzəri əsasını göstərmək lazımdır. Buraxılış işində mövzunun işlənmə dərəcəsinin, yəni ədəbiyyatın təhlilinin verilməsi tədqiqat işinin nəzəri əsasının müəyyənləşdirilməsini həm mümkün, həm də zəruri edir. Mövzunun işlənmə dərəcəsinə müəyyən etmək məqsədilə mövcud ədəbiyyatla tanış olan tədqiqatçı oxuduğu konkret sahə üzrə tanınmış mütəxəssislərin əsərləri ilə, xüsusilə bu əsərlərdə irəli sürülən və elmi ictimaiyyət tərəfindən qəbul olunan ideyalarla, nəzəriyyələrlə, paradigmalara tanış olmaq imkanı əldə edir. Bunun çox böyük praktiki əhəmiyyəti vardır. Belə ki, tədqiqatçı bu ideyaları, nəzəriyyələri, paradigmaları öz tədqiqat işinin nəzəri əsası kimi istifadə edə bilər. Təcrübə göstərir ki, nəzəri əsasa söykənən elmi tədqiqat işləri məntiqi cəhətdən ardıcıl, ziddiyyətlərdən azad, tənqidə dözümlü və ümumiyyətlə səmərəli olur. Nəzəri əsası olmayan elmi tədqiqat işləri isə birbirinə zidd fikirlərlə səciyyələnir. Belə tədqiqatlarda əldə edilən nəticələr arasında məntiqi ardıcılıq olmur, ümumiləşdirmələrin aparılması çətinləşir. Başqa sözlə desək, tədqiqatın nəzəri əsasının olması onun məqsəd və vəzifələrinə nail olmağı asanlaşdırır.

Beləliklə, tədqiqatın nəzəri əsası dedikdə konkret elmi sahə üzrə tanınmış mütəxəssislərin əsərləri, xüsusilə bu əsərlərdə irəli sürülən və elmi ictimaiyyət tərəfindən qəbul olunan ideyalar, nəzəriyyələr, paradigmlər nəzərdə tutulur.

Buraxılış işinin metodoloji əsası dedikdə onun məqsəd və vəzifələrinə nail olmaq üçün istifadə edilən metodlardan söhbət gedir. Buraxılış işində istifadə olunan metodlar tədqiqatın giriş hissəsində sadalanır. Burada bu və ya digər metodun tətbiq edilməsi müəllifin istəyi ilə müəyyən edilmir. Tədqiqatçı bu və ya digər metodu seçərkən subyektivliyə yol verməməlidir. O, elmi tədqiqat işində tətbiq edəcəyi hər bir metodu əsaslandırmalıdır. Məsələn, əgər tədqiqatçı buraxılış işində sosioloji sorğu keçirdiyi haqqında məlumat verirsə, o, bu metoda hansı məqsədlə müraciət etdiyini, onun vasitəsilə tədqiqatda qoyulan hansı vəzifəyə nail olacağını göstərməlidir. Buraxılış işində tətbiq olunacaq metod işin məqsəd və vəzifələrində qoyulan məsələnin xarakteri ilə müəyyən edilir. Bu, tədqiqatçının təhlil olunan məsələ ilə bağlı bilik səviyyəsini və düzgün, münasib metod seçmək qabiliyyətini göstərməklə yanaşı buraxılış işində əldə olunan nəticələrin həqiqətə uyğun olacağına təminat verir.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, ictimai elmlər sahəsində yazılan kurs işi əsasən referativ xarakter daşdığına görə onun yazılması zamanı adətən deduktiv metodlardan istifadə olunur. Kurs işindən fərqli olaraq buraxılış işi daha çox tədqiqat xarakterlidir. Buna görə də onun yazılmasında istifadə olunan metodların spektri daha genişdir. Burada müxtəlif ümumi və xüsusi metodlardan geniş istifadə olunur.

Buraxılış işinin strukturu

Giriş hissəsinin sonunda buraxılış işinin strukturunu çox qısa şəkildə təqdim etmək lazımdır. Əvvəlcə bir cümlə ilə buraxılış

işinin hansı hissələrdən ibarət olduğu qeyd edilir. Məsələn, “buraxılış işi girişdən, hər biri iki yarımfəsildən ibarət olan iki fəsildən, nəticədən və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir”. Əgər buraxılış işinə əlavələr də daxil edilirsə (məsələn, sosioloji sorğunun aparılmasına dair məlumat, statistik xarakterli materiallar və s.), onları da qeyd etmək lazımdır.

ç. Əsas hissə (işin məzmunu)

Buraxılış işinin fəsilləri (yarımfəsilləri) əhatə hissəsi onun strukturunun əsas hissəsidir. Onun əsaslılığı həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət göstəricilərində özünü büruzə verir. Bu hissə buraxılış işinin ümumi həcmnin 85-90 faizini təşkil edir. Keyfiyyət baxımından buraxılış işinin fəsillərinin (yarımfəsilləri) əsaslılığı ondadır ki, burada işin məzmunu öz əksini tapır. Əsas hissədə buraxılış işinin planında öz əksini tapan məsələlər təhlil olunur. Məsələləri təhlil edərkən çalışmaq lazımdır ki, ardıcılığa riayət olunsun. Buraxılış işinin məzmunundan və həcmindən asılı olaraq bu hissədə təqdim edilən fəsillərin sayı müxtəlif ola bilər. Bir qayda olaraq, burada ən azı iki fəsil olmalıdır.

Buraxılış işinin əsas hissəsini yazarkən aşağıdakı göstərişlərə əməl etmək lazımdır:

- buraxılış işinin fəsillərinin (yarımfəsillərinin) adları nə bir-birini, nə də ki, işin mövzusunu təkrarlamamalıdır;

- buraxılış işinin müəyyən hissəsi, adətən birinci fəslin müəyyən hissəsi nəzəri xarakter daşmalıdır;

- hər bir fəslin (yarımfəslin) başlığı oradakı mətnin məzmununu əks etdirməli, mətndə səslənən ideyalardan irəli gəlməlidir. (Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, hər hansı bir tədqiqat işinin müəyyən hissəsinin başlığının oradakı mətnin məzmunu ilə uyğun gəlməməsi ciddi irad sayılır);

- buraxılış işinin əsas hissəsinin məzmununun onun mövzusu-
na uyğunluğunu təmin etmək məqsədilə tədqiqatın məqsəd və vəzi-
fələrini onun fəsillərinin, yarımfəsillərinin adlarında əks etdirmək
məqsəduyğundur. Yuxarıda buraxılış işinin məqsədini müəyyən-
ləşdirməyin yollarını qeyd edərkən onu işin mövzusu ilə
əlaqələndirməyin vacib olduğunu söyləmişdik. Buraxılış işinin
məqsəd və vəzifələrinin onun fəsillərinin və yarımfəsillərinin adla-
rında əks olunması işin ümumi məzmununu onun mövzusu ilə daha
da yaxınlaşdıracaqdır. Bu isə, öz növbəsində, buraxılış işinin məz-
mun baxımından daha da mükəmməl olmasına gətirib çıxaracaqdır;

- buraxılış işinin hər bir fəslinin və yarımfəslinin sonunda
təhlil olunan məsələ ümumiləşdirilir, əldə olunan nəticələr sadalanır
və növbəti hissəyə keçid hazırlanır. Bütün bunların hamısı 1-2
abzasda əks olunur. Qeyd olunan abzası *“beləliklə”, “müzakirə
olunan məsələ ilə bağlı aşağıdakı nəticələri göstərmək olar”,
“təhlilimizin sonunda belə bir nəticəyə gəlmək olar”* və bu kimi
sözlərdən, söz birləşmələrindən və cümlələrdən istifadə etməklə
başlamaq məqsəduyğundur. Növbəti hissəyə keçidi əsaslandırmaq
üçün *“növbəti hissədə isə filan məsələni nəzərdən keçirəcəyik”,
“burada əldə etdiyimiz nəticələr filan məsələnin təhlil olunmasını
zəruri edir”* və bu kimi cümlələrdən istifadə etmək olar.

d. Nəticə

Buraxılış işinin nəticə hissəsində müəllif tədqiqatda öz əksini
tapan məqsəd və vəzifələrə nail olduğunu göstərir. Müdafiə zamanı
müdafiə komissiyasının üzvləri iş haqqında məlumatı onun giriş
hissəsi ilə bərabər nəticə hissəsini oxuyaraq əldə edirlər. Bu
səbəbdən nəticə hissəsini də düzgün, tələblərə uyğun tərtib etmək
müəllifin qarşısında duran vacib məsələdir.

Buraxılış işinin nəticə hissəsi adətən 2- 3 səhifə həcmində olur. Burada tədqiqat zamanı əldə olunan nəticələr ümumiləşdirilərək tezis şəklində verilir. Əldə olunan nəticələri oxucuya aydın şəkildə təqdim etmək üçün *“tədqiqatımızın əsas nəticələri aşağıdakı müddələrdə öz əksini tapmışdır”* kimi giriş cümləsindən istifadə edərək əldə olunan müddəaları ardıcılıqla, tezis şəklində vermək olar. Buraxılış işinin nəticə hissəsində tezis şəklində verilən müddəaları buraxılış işinin girişində qeyd olunan məqsəd və vəzifələrlə əlaqələndirmək, yəni onlara bir növ cavab kimi təqdim etmək məqsəduyğundur.

Nəticədəki müddələrin əksəriyyəti hər bir fəslin və yarım-fəslin sonunda ümumiləşdirilmiş şəkildə verilən fikirləri ehtiva edir. Bu fikirlərlə bərabər nəticədəki müddələrin qalan qismi müəllifin əldə etdiyi yeni müddəalar da ola bilər.

e. İstifadə edilmiş ədəbiyyat

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı buraxılış işinin strukturunun sonuncu tərkib hissəsidir. Buraxılış işinin strukturunun digər tərkib hissələri kimi istifadə olunmuş ədəbiyyatda yeni səhifədən verilir. Onun həcminə dair heç bir məhdudiyyət yoxdur. İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısına nə qədər çox ədəbiyyat daxil edilsə, buraxılış işinin keyfiyyəti bir o qədər yaxşı olacaqdır. Lakin buraxılış işinin mövzusunda asılı olaraq istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısında ən azı 15- 20 mənbə olmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısının tərkibinə gəldikdə, buraya tədqiq olunan mövzuya yaxın dərc olunmuş, yaxud müxtəlif internet linklərində verilmiş monoqrafiyalar, elmi məqalələr, dərsliklər, dərs vəsaitləri, qəzet materialları, normativ- hüquqi sənədlər, arxiv materialları və digər mənbələr daxil edilir. Buraya əlyazma

şəklində olan materiallar da yerləşdirilə bilər. Belə olan halda mənbədən sonra “Əlyazma” sözü qeyd olunur.

Buraxılış işində istifadə edilmiş mənbələr çap olunduqları dillərdə (əvvəlcə Azərbaycan, sonra türk, rus, ingilis və s.) əlifba sırası ilə, ardıcıl nömrələnərək siyahıda göstərilir. Əlifba sırası mənbənin müəllifinin soyadının birinci hərfinin əsasında, müəlliflər kollektivi tərəfindən yazılan mənbənin isə onun adının birinci hərfinin əsasında tərtib edilir. Hər bir mənbə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısında öz sıra nömrəsini aldıqdan sonra, buraxılış işinin mətnində onlara istinad olunur. Buraxılış işinin mətnində bu və ya digər mənbəyə istinad edildikdə mötərizədə əvvəlcə mənbənin istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısındakı nömrəsi, sonra isə mənbənin konkret səhifəsi (səhifələri) göstərilir. Məsələn, (5, s.52. yaxud 5, ss.2-19.). Mənbənin hansı dildə olmasından asılı olaraq vergüldən sonra həmin dildəki səhifə sözünün birinci hərfi qeyd olunur. Məsələn, ingilis dilində olan mənbə (56, p.29) kimi, rus dilində olan mənbə (3, c.234) kimi mətnin içində göstərilir. Əgər mənbə qəzet yaxud internet materialıdırsa, onda mötərizədə yalnız mənbənin ədəbiyyat siyahısındakı sıra nömrəsi qeyd olunur. Məsələn, (34). Eyni cür istinad mənbə bütövlükdə götürüldükdə də baş verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında hər bir mənbənin müəllifinin soyadı və inişialları ilə bərabər mənbənin nəşr olduğu yer, nəşriyyatın adı və nəşr olunan il göstərilir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bülletenin 2013-cü il Xüsusi buraxılışının “Dissertasiyaların tərtibatı Qaydaları”nda tədqiqat işlərində istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısının tərtib olunmasına dair göstərişlər verilmişdir. Bu sənədin əsasında istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısının tərtibi ilə bağlı bir neçə nümunə verək.

Bir müəllifi olan mənbə

Əliyev H.Ə. Müstəqillik yolu. Seçilmiş fikirlər. — Bakı: "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, 1997 — 136 s.

Məcmuədə konkret məqalə

Gokalp Z. The Turkist programme of language. In: Berkes N. Turkish nationalism and western civilization, New York : Columbia University Press, 1959, p. 290-298

Müəllifi olmayan, lakin elmi redaktoru olan nəşr

Психологический словарь / Под ред. В.П.Зинченко, Б.Г.Мещерякова. — Москва: Педагогика-Пресс, 1997. — 440 с.

Qəzet yaxud jurnal məqaləsi

Mehdiyev R.Ə. Şah İsmayıl Səfəvi ali məramlı tarixi şəxsiyyət kimi, "Azərbaycan" qəzeti, 5 dekabr 2012-ci il.

Наджафов Э.А. К вопросу об определяющей роли культуры в общественном развитии. Ученые Записки Бакинского Славянского Университета. N1-2, 2006, С. 63-68

Dissertasiya yaxud avtoreferat

Seyidov E.M. Çin Xalq Respublikasının Cənubi Qafqaz regionu ölkələri ilə qarşılıqlı münasibətlərinin əsas istiqamətləri və prinsipləri: 23.00.04. (Beynəlxalq münasibətlər və qlobal inkişafın siyasi problemləri) Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. – Bakı, 2011.- 168 s.

Türkel Y.S. İnsan, təbiət, cəmiyyət münasibətləri (biososial və fəlsəfi aspektlər) : 7207.01. (Sosial fəlsəfə) Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. – Bakı, 2014.- 54 s.

İnternet – resurs

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 1995
<http://president.az/azerbaijan/constitution/>

ə. Əlavələr

Bəzi buraxılış işlərində nəticədən sonra əlavələr verilir. Əlavələr – buraxılış işində tədqiqatın bu və ya digər müddəasına aydınlıq gətirən, onu dəqiqləşdirən və ya təsdiqləyən materialdır. Bu material işin əsas hissəsinə yerləşdirilmir və adından göründüyü kimi əlavə olaraq işin sonunda verilir. Adətən buraxılış işində nadir hallarda bu cür materiallardan istifadə olunur. Bununla belə buraxılış işində istifadə olunan əlavə materialların sırasında sosioloji sorğu materiallarını, işə aidiyyatı olan hüquqi-normativ materialları, fotoşkilləri, diaqramları və bu kimi materialları göstərmək olar. Əlavələrin həcmi buraxılış işinin ümumi həcmində nəzərə alınmır. Lakin əlavələrin həcmi buraxılış işinin ümumi həcmninin 1/3- dən çox olmamalıdır. Bir qayda olaraq işin əsas hissəsində əlavələrə istinad olunmalıdır. İstinadlar əsas hissə ilə əlavələr arasında əlaqə yaradır. Əlavələr sıralanır. Sıra nömrələr əlavələrin birinci səhifəsində yuxarı sağ tərəfdə qoyulur (Əlavə 1, Əlavə 2...).

Fəslə aid suallar

1. Buraxılış işinin yazılmasının əsas məqsədi nədir?
2. Kurs işi ilə buraxılış işi arasında kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin fərqi nədən ibarətdir?
3. Buraxılış işinin mövzusunun aktuallığı hansı səbəblərdən irəli gəlir?
4. Nəyə görə buraxılış işində mövzunun işlənmə dərəcəsini müəyyən etmək vacibdir?
5. Buraxılış işində ədəbiyyatın təhlilinin aparılmasının əhəmiyyəti nədir?
6. Buraxılış işində tədqiqatın obyektini nə təşkil edir?
7. Buraxılış işində tədqiqatın predmetini nə təşkil edir?

8. Buraxılış işinin məqsədinin onun mövzusunda irəli gəlməsinin əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
9. Buraxılış işinin nəzəri əsasının olmasının əhəmiyyəti nədir?
10. Buraxılış işində tətbiq olunan metodlar necə seçilməlidir?
11. Buraxılış işinin əsas hissəsini yazarkən hansı göstərişlərə əməl etmək lazımdır?
12. Buraxılış işində əlavələr kimi nə istifadə oluna bilər?

VI FƏSİL

Magistrlik dissertasiyası

6.1. Magistrlik dissertasiyası akademik yazı janrı kimi

Magistrlik dissertasiyası – magistratura pilləsində oxuyan tələbələrin yazdıqları elmi məzmunlu bir işdir. Tələbələr onu magistratura pilləsini bitirdikdə hazırlayıb müdafiə edirlər. Bu səbəbdən magistr dissertasiyası yekun iş kimi çıxış edir.

Magistrlik dissertasiyası magistrların seçdikləri sahədə elmi tədqiqat aparmaq səriştələrini nümayiş etdirir. Dissertasiyanın bir növü kimi magistr dissertasiyası digər tədqiqat işlərindən (məsələn, bakalavr tələbələrin yazdıqları buraxılış işindən) elmin sistemində ixtisas funksiyasını yerinə yetirməsi ilə fərqlənir. Bu o deməkdir ki, onu müdafiə edən müəllif elmi dərəcə- magistr dərəcəsi əldə edir. Bu səbəbdən magistrlik dissertasiyası müəllifinin qarşısında duran əsas vəzifə öz elmi dərəcəsinin səviyyəsini nümayiş etdirməkdən ibarətdir. Bu isə, ilk növbədə müstəqil şəkildə elmi tədqiqatla məşğul olmaq və konkret elmi məsələləri həll etmək deməkdir.

Magistrlik dissertasiyasının kurs işindən, o cümlədən buraxılış işindən əsas fərqi ondadır ki, o, bu iki akademik yazı janrı kimi referativ xarakter daşımır. Magistrlik dissertasiyası yuxarıda qeyd olunduğu kimi, elmi xarakter daşıyan bir akademik yazı janrıdır. O, elmi tədqiqat əsərinin bir növüdür. Məhz bu səbəbdən onda yeni biliyin əldə olunması mümkündür. Başqa sözlə desək, magistrlik dissertasiyasının məzmunu kurs işi və ya buraxılış işinin məzmunundan fərqli olaraq məlum biliklərin ümumiləşdirilməsi ilə məhdudlaşdırılmaz. Buna görə də magistrlik dissertasiyasında yeni, orijinal

ideyaların olması mümkündür. Onun məzmununun əsasında yeni faktların, hadisələrin və qanunauyğunluqların təsvirini ehtiva edən yeni biliklər durur. Bundan başqa burada fərqli elmi yanaşmaların, metodların tətbiqi nəticəsində əvvəllər elmə məlum olmayan biliklər də ola bilər. Lakin magistrlik dissertasiyası müstəqil elmi tədqiqat işi olmasına baxmayaraq o, doktorluq dissertasiyaları ilə müqayisədə öz məzmununa görə daha çox tədris-tədqiqat xarakteri daşıyır. Bu, o deməkdir ki, magistrlik dissertasiyalarında doktorluq dissertasiyaları üçün tələb olunan elmi yeniliyin olması əsas şərt deyil.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 20 aprel 1998-ci il tarixli 202 sayılı əmri ilə təsdiq olunmuş “Magistrlik dissertasiyasının hazırlanması, təqdim olunması və müdafiəsi qaydaları haqqında Əsasnamə”nin 3.1. bəndində qeyd olunur: “Magistrlik dissertasiyası elmi rəhbərin rəhbərliyi altında magistrantın müstəqil yerinə yetirdiyi elmi tədqiqat (yaradıcılıq) və ya təcrübi-konstruktor işidir. Magistrlik dissertasiyası magistrantın müvafiq ixtisaslaşma və ya sahə üzrə gətirdiyi yeniliyi əks etdirməlidir”.

Elmi məzmunu malik bir yekun elmi iş kimi magistrlik dissertasiyası elmin və texnologiyanın inkişafının müasir durumuna uyğun gəlməlidir. Onun mövzusu aktual olmalıdır.

Magistrlik dissertasiyası kompüterdə 1,5 intervalla, Times New Roman- 14 şriflləri ilə çap edilməli, səhifələr nömrələnməlidir. Dissertasiyanın mətni boş sahələrin göstərilən ölçüləri gözlənilməklə çap edilir: sol boş sahə – 30 mm, sağ – 10 mm, yuxarı və aşağı – 20 mm (yuxarı və sonuncu sətirə qədər). Sözlər arasındakı məsafəni nəzərə almaqla, sətirdəki işarələrin sayı 60-65-dən az olmamalıdır. Səhifədə sətirlərin sayı 29-31 olmalıdır. Magistrlik dissertasiyasının üzvərəqində nömrə çap edilmir, ondan sonra gələn səhifədə «2» rəqəmi, sonrakı səhifələrdə isə ardıcıl nömrələr səhifənin yuxarı yaxud aşağı sağ küncündə çap edilir. Səhifələr (əlavələr, arayışlar,

aktlar və s. daxil olmaqla) ardıcıl olaraq nömrələnir. Magistrlik dissertasiyasının həcmi 70 səhifədən az, 75 səhifədən çox (şəkillər, cədvəllər, qrafiklər, əlavələr və ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla) olmamalı və cildlənməlidir.

6.2. Magistrlik dissertasiyasının strukturu

Magistrlik dissertasiyası buraxılış işi kimi aşağıdakı hissələrdən ibarətdir:

- Titul vərəqi;
- Mündəricat;
- Giriş;
- Əsas hissə (dissertasiyanın məzmunu);
- Nəticə;
- İstifadə edilmiş ədəbiyyat;
- Əlavələr (əgər nəzərdə tutulubsa).

Lakin buraxılış işindən fərqli olaraq magistrlik dissertasiyası cildlənəndə onun titul vərəqi ilə mündəricatının arasına elmin rəhbərin rəyi qoyulur. Bu iki akademik yazı janrı arasında daha bir mühüm fərq ondadır ki, magistrlik dissertasiyasını hazırlayan tələbə onun avtoreferatını da hazırlayıb müdafiə komissiyasına təqdim edir.

Magistrlik dissertasiyasının strukturunun tərkib hissələrinin hər birini ayrılıqda nəzərdən keçirək.

a. Magistrlik dissertasiyasının titul vərəqi

Bir qayda olaraq, müxtəlif ali məktəblərdə magistrlik dissertasiyalarının titul vərəqləri bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Lakin buna baxmayaraq hər bir magistrlik dissertasiyasının titul vərəqlərində aşağıdakı məlumat əks olunmalıdır (Bax. şəkil 2):

- ali məktəbin təhkim olunduğu nazirlik;
- ali təhsil məktəbinin adı;
- fakültənin adı;
- istiqamət və ya ixtisas;
- magistrlik dissertasiyasının yerinə yetirildiyi kafedranın adı;
- dissertasiyanı hazırlayan tələbənin ixtisas qrupu göstərilməklə soyadı, adı və atasının adı;
- dissertasiyanın mövzusu;
- elmi rəhbərin elmi adı və elmi dərəcəsi göstərilməklə soyadı, adı, atasının adı;
- kafedra müdirinin elmi adı və elmi dərəcəsi göstərilməklə soyadı, adı, atasının adı;
- dissertasiyanın hazırlandığı yer və il.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası

Siyasi idarəetmə fakültəsi
Magistratura

İstiqamətin şifri və adı: 060410 Dövlət və Bələdiyyə
idarəetməsi

İxtisaslaşmanın adı: Regional idarəetmə

Kafedra: Fəlsəfə və sosial psixologiya:

Magistrant: S.A.A.

“Azərbaycan Respublikasında turizm sektorunun inkişafının
qeyri-neft sektorunun inkişafına təsiri”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

Elmi rəhbər: (elmi adı, elmi dərəcəsi) S.A.A.

Kafedra müdiri: (elmi adı, elmi dərəcəsi) S.A.A.

BAKI 2016

Şəkil 1. Magistrlik dissertasiyasının titul vərəqi

Magistrlik dissertasiyalarının mövzularını kafedralar tərtib edirlər. Mövzular müvafiq dekanlıqların Elmi Şuralarında müzakirə olunduqdan sonra “Mövzular bankına” daxil olunaraq tələbələrə təklif edilir. Hər bir magistr ixtisaslaşdığı sahəyə uyğun olaraq təklif olunan mövzulardan birini seçir. Mövzular seçildikdən sonra kafedra müdiri tərəfindən hər bir tələbəyə elmi rəhbər təyin olunur. Elmi rəhbər təyin olunarkən tələbənin seçdiyi mövzu elmi rəhbərin tədqiqat apardığı sahəyə yaxın olmalıdır.

Magistrlik dissertasiyasının mövzusu seçildikdən və tələbəyə elmi rəhbər təyin olunduqdan sonrakı mərhələ dissertasiyanın Plan - Prospektinin tərtib edilməsi ilə bağlıdır. Magistr öz elmi rəhbəri ilə birlikdə dissertasiyanın Plan- Prospektini hazırlayıb kafedraya təqdim edir. Plan- Prospektin tərtib olunması dissertasiyanın yazılması prosesini xeyli asanlaşdırır, çünki burada işin mövzusunun aktuallığı, məqsəd və vəzifələri ilə yanaşı tədqiqatın mündəricatı da ümumi şəkildə əks olunur.

b.Mündəricat

Magistrlik dissertasiyalarının mündəricatını tərtib edərkən aşağıdakıları nəzərə almaq vacibdir:

- Magistrlik dissertasiyasının mündəricatı onu forma tərəfdən xarakterizə edir. Burada, bir qayda olaraq, giriş, ən azı iki fəsil (yarım-fəsillərdən ibarət olan fəsillərdə iki və daha çox yarım-fəsil), nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı olur. Bəzi magistrlik dissertasiyalarının strukturuna təhlil olunan məsələlər üçün müəyyən əhəmiyyət kəsb edən materiallar (sosioloji sorğunun aparılmasına dair məlumat, statistik xarakterli materiallar və s.) əlavə oluna bilər. Bu materiallar əsasən dissertasiyanın sonunda verilir;

- Magistrlik dissertasiyasının mündəricatının əsas hissəsini təşkil edən fəsillər (o cümlədən bəzi yarım-fəsillər də) işin planında

qoyulan məsələləri əks etdirməlidir. Nəzərə alsaq ki, işin planında qoyulan məsələlər onun məqsəd və vəzifələrini əks etdirir, dissertasiyanın fəsilələrinin adlarını (o cümlədən bəzi yarım fəsillərinin də adlarını) onun məqsəd və vəzifələrinin əsasında tərtib etmək məqsəduyğundur. Bu, ümumilikdə dissertasiyanın məzmununu ilə onun adını, fəsilələrinin adlarını (o cümlədən bəzi yarım fəsillərinin də adlarını) uyğunlaşdırır. Bu uyğunluğun təmin olunması hər bir tədqiqat işinin mühüm keyfiyyət göstəricilərindən biridir. Belə bir uyğunluğun olmaması hər bir tədqiqat işinə qarşı irəli sürülən əsas iradlardan biridir;

- Buraxılış işindən fərqli olaraq magistrlik dissertasiyasının fəsilələrinin mütləq şəkildə yarım fəsillərə bölünməsi vacibdir. Bu, magistrlik dissertasiyasının buraxılış işindən əsas fərqli cəhətlərdən birini təşkil edir.

Şəkil 2-də magistrlik dissertasiyasının mündəricatının bir nümunəsi verilmişdir. (Magistrlik dissertasiyasının mövzusu belə səs-lənir: “Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğa qarşı mübarizənin əsas istiqamətləri”). Şəkildən görüldüyü kimi, mündəricat 2 fəsil və 6 yarım fəsildən ibarətdir.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
FƏSİL I Fəsil. Yoxsulluq bir sosial hadisə kimi.....	9
1.1. Yoxsulluğun mahiyyəti və səbəbləri.....	9
1.2. Yoxsulluq insan inkişafına mane olan amil kimi.....	19
1.3. Yoxsulluğun aradan qaldırılmasında beynəlxalq təşkilatların rolu.....	28
FƏSİL II Fəsil. Yoxsulluqla mübarizədə Azərbaycan Respublikasının fəaliyyətinin əsas istiqamətləri.....	37
2.1. Müstəqilliyin ilk illərində yoxsulluq Azərbaycan Respublikasının sosial iqtisadi inkişafına mane olan amil kimi.....	37
2.2. Ümummillî lider Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti – Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğa qarşı mübarizənin əsası kimi.....	42
2.3. Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğa qarşı mübarizədə Prezident İlham Əliyevin apardığı siyasətin əsas göstəriciləri.....	59
NƏTİCƏ.....	71
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	74

Şəkil 2. Magistrlik dissertasiyasının mündəricatı

c. Giriş

Magistrlik dissertasiyasının giriş hissəsi onun strukturunun mühüm elementlərindən biridir. Burada tələbə ilk növbədə magistrlik dissertasiyasının mövzusunun aktuallığını açıqlayır və aparacağı işin planını təqdim edir. Giriş hissəsinin həcmi 5-8 səhifə təşkil edir. Girişin strukturunda aşağıdakı məsələlər əks olunur:

Mövzunun aktuallığı

Magistrlik dissertasiyasının giriş hissəsini mövzunun aktuallığının açıqlanması ilə başlamaq lazımdır. Bunu edərkən tələbə seçdiyi mövzuya müraciət etməsinin səbəblərini əsaslandırır. *Magistr işinin* mövzusunun aktuallığını aşağıdakı səbəblərin biri və ya bir neçəsi ilə əsaslandırıla bilər:

- mövzunun indiyədək işlənməməsi;
- mövzunun kifayət qədər işlənməməsi;
- müasir dövrdə mövzunun böyük praktik əhəmiyyət daşması;
- mövzunun böyük nəzəri əhəmiyyət kəsb etməsi,
- mövzu ilə bağlı müəyyən müddəanın və ya müddələrin gerçəkləşməyə uyğun gəlməməsi səbəbindən onların yenidən tədqiq olunmasının zəruriliyi və s.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi (yaxud ədəbiyyatın təhlili)

Magistrlik dissertasiyası mövzusunun işlənmə dərəcəsini müəyyən etmək vacibdir, çünki işin mövzusu mahiyyətə mühüm, ədəbiyyatda mübahisə doğuran problemləri əhatə edir. Mübahisə doğuran mövzulara dair müəlliflərin yazdıqları əsərlər haqqında tələbə məlumatlı olduğunu nümayiş etdirməlidir. Magistrlik dissertasiyası yazmağa başladığında tədqiqatçının ilk görəcəyi iş seçdiyi mövzuya dair ədəbiyyatla tanış olmaqdır. Mövzu ilə bağlı ədəbiyyatla tanışlıq dissertasiyanın yazılmasında mühüm bir mərhələdir. Bunun böyük idraki və praktiki əhəmiyyəti vardır. Tədqiqat mövzusu ilə bağlı ədəbiyyatla tanış olmaqla magistr, bir tərəfdən, biliyini artırır, digər tərəfdən isə o, bilməyərəkdən plagiat etmək təhlükəsindən uzaqlaşır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ədəbiyyatda tədqiqatın obyektinə və predmetinə dair müxtəlif fikirlər vardır. Magistrlik disserta-

siyasının obyektinin və predmetinin müəyyən edilməsində tədqiqatçılar arasında yekdil fikrin olmaması ilk növbədə bu məfhumların məzmununun düzgün açıqlanmaması ilə bağlıdır. Tədqiqatın obyektini dedikdə tədqiq olunan cism və ya hadisə nəzərdə tutulur. Obyekt ilə bir reallıqdır ki, insan öz idraki fəaliyyətini onun dərk olunmasına yönəlmişdir. Obyektin bilavasitə tədqiq olunan xüsusiyyətləri, əlamətləri, tərəfləri isə tədqiqatın predmeti kimi çıxış edir.

Tədqiqatın obyektini onun predmetinə münasibətdə daha genişdir. Tədqiqatın predmeti onun obyektinin müəyyən bir hissəsidir. Daha dəqiq desək, tədqiqatın predmeti onun obyektinin müəyyən elmi-nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edən xüsusiyyətlərini, əlamətlərini, tərəflərini əks etdirir. Tədqiqatın predmeti subyektin, yəni tədqiqatçının obyektə münasibətini bildirir. O, tədqiqatçının obyektə münasibətdə nə kimi elmi araşdırma aparacağını, obyektin hansı tərəflərini tədqiq edəcəyini göstərir. Hər hansı bir obyektə münasibətdə bir neçə tədqiqat predmeti ola bilər, yəni tədqiqatçı müəyyən bir obyektə onun müxtəlif xüsusiyyətlərini, əlamətlərini, tərəflərini öyrənə bilər.

Tədqiqatın obyektini və predmeti arasındakı fərqi “*Azərbaycan Respublikasında turizm sektorunun inkişafının qeyri-neft sektorunun inkişafına təsiri*” adlı magistrlik dissertasiyasının obyektini və predmetini müəyyənləşdirməklə izah edə bilərik. Bu işin *obyektini* “Azərbaycan Respublikasında turizm sektorunun inkişafı” təşkil edir. Obyektini “Azərbaycan Respublikasında turizm sektorunun inkişafı” təşkil edən bu konkret dissertasiyanın müxtəlif *predmetləri* ola bilər. Lakin bu mövzuda dissertasiyanın verilmiş obyektinin yalnız bir *predmeti* götürülür – “*Azərbaycan Respublikasında turizm sektorunun inkişafının qeyri-neft sektorunun inkişafına təsirinin müəyyən edilməsi*”. Digər mümkün predmetlərin müəyyən edilməsi nəzərdə tutulmur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri

Magistrlik dissertasiyasının məqsədi dedikdə, onun aparılmasının son nəticəsi nəzərdə tutulur. Başqa sözlə desək, dissertasiyanın məqsədi magistrin hansı məsələnin həllinə nail olmaq istəyini göstərir. Bir qayda olaraq, magistrlik dissertasiyasının məqsədi daha konkret şəkildə onun vəzifələrində öz əksini tapır. Tədqiqatın məqsədi onun vəzifələrinə münasibətdə daha fundamental, daha ümumi məsələni özündə ehtiva edir. Məqsəd və vəzifələr arasında münasibət bir növ bütöv və ona daxil olan hissələr arasında münasibətdir. Buna görə də adətən magistrlik dissertasiyasının məqsədi bir ümumi məsələni, onun vəzifələri isə bir sıra konkret məsələləri özündə ehtiva edir.

Dissertasiya işinin məqsədi onun mövzusunda irəli gələrək onunla uzlaşmalıdır. Məsələn, yuxarıda nümunə kimi *“Azərbaycan Respublikasında turizm sektorunun inkişafının qeyri-neft sektorunun inkişafına təsiri”* mövzusunda verdiyimiz magistrlik işinin əsas məqsədini təxminən belə ifadə etmək olar- *“Magistrlik dissertasiyasının əsas məqsədi müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında turizm sektorunun inkişafının qeyri-neft sektorunun inkişafına təsirini müəyyən etməkdir”*.

Magistrlik dissertasiyasının vəzifələri isə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, onun məqsədindən irəli gəlməlidir. Magistrlik dissertasiyasının vəzifələrinin onun məqsədi ilə uzlaşdırılması tələbi tədqiqat prosesini ardıcıl şəkildə müəyyən mərhələlərə bölür. Adətən hər bir mərhələ dissertasiyanın müəyyən bir vəzifəsi ilə bağlı olur. Magistrlik dissertasiyasının vəzifələri onun əsas hissəsindəki, planındakı mərhələləri təşkil edir. Bu səbəbdən onlardan ən vacib olanları magistrlik dissertasiyasının yarımfəsillərinin (bəzən fəsillərinin də) başlıqlarında əks etdirmək məqsəduyğundur. Bu, magistr-

lik dissertasiyasını məntiqi cəhətdən daha da təkmilləşdirərək onun məzmununu daha aydın edəcəkdir.

Tədqiqatın elmi-nəzəri və metodoloji əsasları

Hər bir magistrlik dissertasiyasının elmi-nəzəri və metodoloji əsasları olur. Qeyd olunan əsaslar dissertasiyanın giriş hissəsinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Magistrlik dissertasiyasında mövzunun işlənmə dərəcəsinin, yəni ədəbiyyatın təhlilinin verilməsi tədqiqat işinin elmi-nəzəri əsasının müəyyən edilməsini həm mümkün, həm də zəruri edir. Mövzunun işlənmə dərəcəsinə müəyyən etmək məqsədilə mövcud ədəbiyyatla tanış olan tədqiqatçı oxuduğu konkret sahə üzrə tanınmış mütəxəssislərin əsərləri ilə, xüsusilə bu əsərlərdə irəli sürülən və elmi ictimaiyyət tərəfindən qəbul olunan ideyalarla, nəzəriyyələrlə, paradigmalara tanış olmaq imkanı əldə edir. Bunun çox böyük praktiki əhəmiyyəti vardır. Belə ki, tədqiqatçı bu ideyaları, nəzəriyyələri, paradigmaları öz tədqiqat işinin nəzəri əsası kimi istifadə edə bilər. Təcrübə göstərir ki, elmi-nəzəri əsasa söykənən elmi tədqiqat işləri məntiqi cəhətdən ardıcıl, ziddiyyətlərdən azad, tənqidə dözümlü və ümumiyyətlə səmərəli olur. Elmi-nəzəri əsası olmayan elmi tədqiqat işləri isə bir-birinə zidd fikirlərlə xarakterizə olunur. Belə tədqiqatlarda əldə edilən nəticələr arasında məntiqi ardıcılıq olmur, ümumiləşdirmələrin aparılması çətinləşir. Başqa sözlə desək, tədqiqatın elmi-nəzəri əsasının olması onun məqsəd və vəzifələrinə nail olmağı asanlaşdırır.

Beləliklə, tədqiqatın elmi-nəzəri əsası dedikdə konkret elm sahələri üzrə tanınmış mütəxəssislərin əsərləri, xüsusilə bu əsərlərdə irəli sürülən və elmi ictimaiyyət tərəfindən qəbul olunan ideyalar, nəzəriyyələr, paradigmalar nəzərdə tutulur.

Magistrlik dissertasiyasının məqsəd və vəzifələrinə nail olunmasında onun elmi-nəzəri əsası ilə bərabər metodoloji əsası da

böyük rol oynayır. Tədqiqatın metodoloji əsası dedikdə tədqiqat prosesində tətbiq olunan elmi metodlar nəzərdə tutulur.

Magistrlik dissertasiyasında istifadə olunan metodlar işin giriş hissəsində sadalanır. Burada bu və ya digər metodun tətbiq edilməsi müəllifin istəyi ilə müəyyən edilmir. Tədqiqatçı bu və ya digər metodu seçərkən subyektivliyə yol verməməlidir. O, elmi tədqiqat işində tətbiq edəcəyi hər bir metodu əsaslandırmalıdır. Məsələn, əgər tədqiqatçı dissertasiya işində sosioloji sorğu keçirdiyi haqqında məlumat verirsə, o bu metodu hansı məqsədlə tətbiq etdiyini, onun vasitəsilə tədqiqatda qoyulan hansı vəzifəyə nail olacağını göstərməlidir. Magistrlik dissertasiyasında tətbiq olunacaq metod işin məqsəd və vəzifələrində qoyulan məsələnin xarakteri ilə müəyyən edilir. Bu, tələbənin təhlil olunan məsələ ilə bağlı bilik səviyyəsini və düzgün, münasib metod seçmək qabiliyyətini göstərməklə yanaşı magistrlik dissertasiyasında əldə edilən nəticələrin həqiqətə uyğun olacağına təminat verir.

Magistrlik dissertasiyası buraxılış işindən həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından üstün olması səbəbindən onun yazılmasında daha mürəkkəb metodlardan istifadə edilir*.

Tədqiqatın elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, magistrlik dissertasiyasının məzmunu məlum biliklərin ümumiləşdirilməsi ilə məhdudlaşmır. Magistrlik dissertasiyası müstəqil elmi tədqiqat işi kimi buraxılış işindən fərqli olaraq mürəkkəb elmi yanaşmaların, metodların tətbiqi nəticəsində müəyyən elmi-nəzəri əhəmiyyətə malik müddəalar irəli sürə bilər. Tədris-tədqiqat xarakteri daşıyan bu müddəalar özünü müəyyən sahəyə aid olan biliklərin sistemləşdirilməsində, dərindən

---

* QEYD: Tədqiqat metodları haqqında dərsləyin “Tədqiqat metodları” hissəsində ətraflı məlumat verilir.

ləşdirilməsində göstərir. Tədqiqat nəticəsində əldə olunan biliklər müəyyən sahədə tətbiq oluna bilər. Bu işə magistrlik dissertasiyasının praktik əhəmiyyətindən xəbər verir.

Tədqiqatın strukturu

Nəhayət, magistrlik dissertasiyasının giriş hissəsinin mühüm tərkib hissəsi işin strukturudur. Bir qayda olaraq, bu hissə girişin sonunda verilir. Magistrlik dissertasiyasının strukturunda əvvəlcə bir cümlə ilə tədqiqat işinin hansı hissələrdən ibarət olduğu qeyd edilir. Məsələn, “Magistrlik dissertasiyası girişdən, hər biri üç yarımfəsildən ibarət olan iki fəsildən, nəticədən və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir”. Əgər magistrlik dissertasiyasına əlavələr də (məsələn, sosioloji sorğunun aparılmasına dair məlumat, statistik xarakterli materiallar və s.) daxil edilsə, onları da qeyd etmək lazımdır.

ç. Əsas hissə (dissertasiyanın məzmunu)

Magistrlik dissertasiyasının fəsillərini əhatə edən hissəsi onun strukturunun əsasını təşkil edir. Bu hissənin əsaslılığı həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət göstəricilərində özünü büruzə verir. Sözügedən hissə dissertasiyanın ümumi həcmnin 85-90 faizini təşkil edir. Keyfiyyət baxımından bu hissənin əsaslılığı ondadır ki, burada işin məzmunu öz əksini tapır. Əsas hissədə magistrlik dissertasiyasının Plan-Prospektində nəzərə çarpdırılmış məsələlər təhlil olunur. Məsələləri təhlil edərkən çalışmaq lazımdır ki, ardıcılığa riayət edilsin. Magistrlik dissertasiyasının məzmunundan və həcmindən asılı olaraq bu hissədə verilən fəsillərin sayı müxtəlif ola bilər. Bir qayda olaraq, burada ən azı iki fəsil, hər fəsildə isə ən azı iki yarımfəsil olmalıdır.

Magistrlik dissertasiyasının əsas hissəsini yazarkən aşağıdakı qaydalara əməl etmək lazımdır:

1. Magistrlik dissertasiyasının fəsillərinin və yarım fəsillərinin adları nə bir-birini, nə də ki işin mövzusunı təkrarlamalıdır;

2. Magistrlik dissertasiyasının müəyyən hissəsi, adətən birinci fəslinin müəyyən hissəsi nəzəri xarakter daşmalıdır;

3. Hər bir fəslin (yarım fəslin) başlığı oradakı mətnin məzmununu əks etdirməli, mətndə səslənən ideyalardan irəli gəlməlidir. (Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, hər hansı bir tədqiqat işinin müəyyən hissəsinin başlığının oradakı mətnin məzmunu ilə uyğun gəlməməsi ona qarşı ciddi irad kimi qəbul edilir);

4. Magistrlik dissertasiyasının əsas hissəsinin məzmununun onun mövzusunə uyğunluğunu təmin etmək məqsədilə tədqiqatın məqsəd və vəzifələrini onun fəsillərinin, yarım fəsillərinin adlarında əks etdirmək məqsəduyğundur. (Yuxarıda dissertasiya işinin məqsədini müəyyən etməyin yollarını qeyd edərkən onu işin mövzusu ilə əlaqələndirməyin vacib olduğunu söyləmişdik. Magistrlik dissertasiyasının məqsəd və vəzifələrinin onun fəsillərinin və yarım fəsillərinin adlarında əks olunması işin ümumi məzmununu onun mövzusu ilə daha da yaxınlaşdıracaqdır. Bu isə, öz növbəsində, dissertasiyanın məzmun baxımından daha da mükəmməl olmasına səbəb olacaqdır);

5. Magistrlik dissertasiyasının hər bir fəslinin və yarım fəslinin sonunda təhlil olunan məsələ ümumiləşdirilir, əldə olunan nəticələr sadalanır və növbəti hissəyə keçid hazırlanır. Bütün bunların hamısı 1-2 abzasda əks olunur. Qeyd olunan abzası *“beləliklə”, “müzakirə olunan məsələ ilə bağlı aşağıdakı nəticələri göstərmək olar”, “təhlilimizin sonunda belə bir nəticəyə gəlmək olar”* və bu kimi sözlərdən, söz birləşmələrindən və cümlələrdən istifadə etməklə başlamaq məqsəduyğundur. Növbəti hissəyə keçidi əsaslandırmaq üçün *“növbəti hissədə isə filan məsələni nəzərdən keçirəcəyik”, “burada əldə etdiyimiz nəticələr filan məsələnin təhlil olunmasını zəruri edir”* və bu kimi cümlələrdən istifadə etmək olar.

d. Nəticə

Akademik yazının hər bir janrı kimi magistrlik dissertasiyasının də nəticə hissəsi olur. Bu hissənin əsas məzmunu və əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada müəllif dissertasiya işində qoyulan məqsəd və vəzifələrə nail olduğunu göstərir. Müdafiə zamanı müdafiə komissiyasının üzvləri iş haqqında məlumatı onun giriş hissəsi ilə bərabər nəticə hissəsini oxuyaraq əldə edirlər. Bu səbəbdən nəticə hissəsini də düzgün, tələblərə uyğun tərtib etmək müəllifin qarşısında duran vacib bir məsələdir.

Magistrlik dissertasiyasının nəticə hissəsinin həcmi işin məzmunundan asılı olaraq müxtəlif ola bilər. Əksər dissertasiyaların nəticə hissəsi 3-5 səhifə olur. Burada tədqiqat zamanı əldə olunan nəticələr ümumiləşdirilərək tezis şəklində verilir. Araşdırmanın nəticələrini oxucuya aydın şəkildə təqdim etmək üçün “*tədqiqatımızın əsas nəticələri aşağıdakı müddələrdə öz əksini tapmışdır*” kimi giriş cümləsindən istifadə edərək əldə olunan müddəaları ardıcılıqla, tezis şəklində vermək olar. Magistrlik dissertasiyasının nəticə hissəsində tezis şəklində verilən müddəaları onun girişində qeyd olunan məqsəd və vəzifələrlə əlaqələndirmək, yəni onlara bir növ cavab kimi təqdim etmək məqsəduyğundur.

Nəticədəki müddələrin əksəriyyəti hər bir fəslin və yarım-fəslin sonunda ümumiləşdirilmiş şəkildə verilən fikirləri ehtiva edir. Bu fikirlərlə bərabər nəticədəki müddələrin qalan qismi müəllifin əldə etdiyi yeni müddəalar da ola bilər.

e. İstifadə edilmiş ədəbiyyat

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı magistrlik dissertasiyasının strukturunun sonuncu tərkib hissəsidir. Magistrlik dissertasiyasının strukturunun digər tərkib hissələri kimi istifadə edilmiş ədəbiyyat da yeni səhifədən verilir. Onun həcminə dair heç bir məhdudiyət

yoxdur. İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısına nə qədər çox ədəbiyyat daxil edilsə, magistrlik dissertasiyasının keyfiyyəti bir o qədər yaxşı olacaqdır. Lakin buraya tədqiqatda istifadə olunan ədəbiyyat daxil edilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısının tərkibinə gəldikdə, siyahıya dərc olunmuş, yaxud müxtəlif internet linklərində verilmiş monoqrafiyalar, elmi məqalələr, dərsləklər, dərs vəsaitləri, qəzet materialları, normaiv- hüquqi sənədlər, arxiv materialları və digər mənbələr daxil edilir. Buraya əlyazma şəklində olan materiallar da yerləşdirilə bilər. Belə olan halda mənbədən sonra “Əlyazma” sözü qeyd olunur.

Magistrlik dissertasiyasında istifadə edilmiş mənbələr çap olunduqları dillərdə (əvvəlcə Azərbaycan, sonra türk, rus, ingilis və s.) əlifba sırası ilə, ardıcıl nömrələyərək siyahıda göstərilir. Əlifba sırası mənbənin müəllifinin soyadının birinci hərfinin əsasında, müəlliflər kollektivi tərəfindən yazılan mənbənin isə onun adının birinci hərfinin əsasında tərtib edilir. Hər bir mənbə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısında öz sıra nömrəsini aldıqdan sonra, magistrlik dissertasiyasının mətnində onlara istinad olunur. Magistrlik dissertasiyasının mətnində bu və ya digər mənbəyə istinad edildikdə mötərizədə əvvəlcə mənbənin ədəbiyyat siyahısındakı nömrəsi, sonra isə konkret səhifəsi (səhifələri) göstərilir. Məsələn, (5, s.52. yaxud 5, ss.2-19.). Mənbənin hansı dildə olmasından asılı olaraq vergüldən sonra həmin dildəki səhifə sözünün birinci hərfi qeyd olunur. Məsələn, ingilis dilində olan mənbə (56, p.29) kimi, rus dilində olan mənbə (3, c.234) kimi mətnin içində göstərilir. Əgər mənbə qəzet yaxud internet materialıdırsa, onda mötərizədə yalnız mənbənin ədəbiyyat siyahısındakı sıra nömrəsi qeyd olunur. Məsələn, (34). Eyni cür istinad mənbə bütövlükdə götürüldükdə də baş verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında hər bir mənbənin müəllifinin soyadı və inisialları ilə bərabər mənbənin nəşr olunduğu yer, nəşriyyatın adı və nəşr olunan il göstərilir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bülleteninin 2013-cü il Xüsusi buraxılışının “Dissertasiyaların tərtibatı Qaydaları”nda tədqiqat işlərində istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısının tərtib olunmasına dair göstərişlər verilişmişdir. Bu sənədin əsasında istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısının tərtibi ilə bağlı bir neçə nümunə verək.

Bir müəllifi olan mənbə

Əliyev H.Ə. Müstəqillik yolu. Seçilmiş fikirlər. — Bakı: "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, 1997 — 136 s.

Məcmuədə konkret məqalə

Gokalp Z. The Turkist programme of language. In: Berkes N. Turkish nationalism and western civilization, New York : Columbia University Press, 1959, p. 290-298

Müəllifi olmayan, lakin elmi redaktoru olan nəşr

Психологический словарь / Под ред. В.П.Зинченко, Б.Г.Мещерякова. — Москва: Педагогика-Пресс, 1997. — 440 с.

Qəzet yaxud jurnal məqaləsi

Mehdiyev R.Ə. Şah İsmayıl Səfəvi ali məramlı tarixi şəxsiyyət kimi, “Azərbaycan” qəzeti, 5 dekabr 2012-ci il.

Наджафов Э.А. К вопросу об определяющей роли культуры в общественном развитии. Ученые Записки Бакинского Славянского Университета. N1-2, 2006, С. 63-68

Dissertasiya yaxud avtoreferat

Seyidov E.M. Çin Xalq Respublikasının Cənubi Qafqaz regionu ölkələri ilə qarşılıqlı münasibətlərinin əsas istiqamətləri və prinsipləri: 23.00.04. (Beynəlxalq münasibətlər və qlobal inkişafın

siyasi problemləri) Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. – Bakı, 2011.- 168 s.

Türkel Y.S. İnsan, təbiət, cəmiyyət münasibətləri (biososial və fəlsəfi aspektlər) : 7207.01. (Sosial fəlsəfə) Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. – Bakı, 2014.- 54 s.

İnternet – resurs

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 1995
<http://president.az/azerbaijan/constitution/>

a. Əlavələr

Bəzi magistrlik dissertasiyalarına əlavələr də daxil edilir. Əlavələr – magistrlik dissertasiyasında tədqiqatın bu və ya digər müddəsinə aydınlıq gətirən, onu dəqiqləşdirən və ya təsdiqləyən materialdır. Bu material işin əsas hissəsinə yerləşdirilmir və adından göründüyü kimi əlavə olaraq işin sonunda gəlir. Magistrlik dissertasiyasına əlavə material kimi sosioloji sorğunun nəticələri, tədqiqata aidiyyəti olan hüquqi-normativ materiallar, fotosəkillər, diaqramlar və digər bu kimi materiallar daxil edilir. Əlavələrin həcmi magistrlik dissertasiyasının ümumi həcmində nəzərə alınmır. Lakin əlavələrin həcmi işin ümumi həcmnin 1/3- dən çox olmamalıdır. Bir qayda olaraq əlavələrə işin əsas hissəsində istinad olmalıdır. İstinadlar əsas hissə ilə əlavələr arasında əlaqə yaradır. Əlavələr sıralanır. Sıra nömrələr əlavələrin birinci səhifəsində yuxarı sağ tərəfdə qoyulur (Əlavə 1, Əlavə 2...).

6.3. Magistrlik dissertasiyasının avtoreferatı

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, buraxılış işindən fərqli olaraq magistrlik dissertasiyasının avtoreferatı da hazırlanır. Avtoreferat –

öz mahiyyətinə görə magistrlik dissertasiyasının qısa məzmunudur. O, dissertasiyanın müdafiəsi zamanı Müdafiə Komissiyasının üzvlərinə təqdim olunaraq onlara dissertasiyanın məzmunu haqqında qısa məlumat verir. Avtoreferat təxminən 5-6 səhifə həcmində olur. Müdafiə Komissiyasının üzvlərinin hər birinə çatdırmaq üçün avtoreferat bir neçə nüsxədə hazırlanır.

Avtoreferat magistrlik dissertasiyasının giriş hissəsinin əsasında hazırlanır. Buna görə də giriş hissəsinin bütün tərkib hissələri - mövzunun aktuallığı, mövzunun işlənmə dərəcəsi, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, dissertasiyanın elmi-nəzəri və metodoloji əsasları, elmi-nəzəri və praktiki əhəmiyyəti və strukturu-eyni zamanda avtoreferatın tərkib hissələri kimi çıxış edir.

Avtoreferatın öz titul vərəqi də olur. Burada magistrlik dissertasiyasının titul vərəqindəki bütün informasiyanın əks olunması ilə yanaşı “Avtoreferat” sözü də əlavə olunur. Şəkil 3-də magistrlik dissertasiyasının avtoreferatının titul vərəqinin nümunəsi verilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası

Siyasi idarəetmə fakültəsi
Magistratura

İstiqamətin şifri və adı: 060410 Dövlət və Bələdiyyə
idarəetməsi

İxtisaslaşmanın adı: Regional idarəetmə

Kafedra: Fəlsəfə və sosial psixologiya:

Magistrant: S.A.A.

“Azərbaycan Respublikasında turizm sektorunun inkişafının
qeyri-neft sektorunun inkişafına təsiri”
mövzusunda magistrlik dissertasiyasının

AVTOREFERATI

Elmi rəhbər: (elmi adı, elmi dərəcəsi) S.A.A.

Kafedra müdiri: (elmi adı, elmi dərəcəsi) S.A.A.

BAKI 2016

Şəkil 3. Magistrlik dissertasiyasının avtoreferatının titul vərəqi

Fəslə aid suallar

1. Niyə magistrlik dissertasiyasını müdafiə edən şəxsə elmi dərəcə- magistr dərəcəsi verilir?
2. Keyfiyyət göstəricilərinə görə magistrlik dissertasiyası buraxılış işinə münasibətdə nə ilə fərqlənir?
3. Magistrlik dissertasiyasının Plan –Prospektinin əhəmiyyəti nədir?
4. Magistrlik dissertasiyasının fəsilələrinin adlarının onun məqsəd və vəzifələrinin əsasında tərtib edilməsinin əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
5. Magistrlik dissertasiyasının mövzusunun aktuallığı hansı səbəblərdən irəli gəlir?
6. Nəyə görə magistrlik dissertasiyasında mövzunun işlənmə dərəcəsini müəyyən etmək vacibdir?
7. Magistrlik dissertasiyasının tərkib hissələri hansılardır?
8. Magistrlik dissertasiyasının yazılışı zamanı ədəbiyyatın təhlilinin aparılmasının əhəmiyyəti nədir?
9. Magistrlik dissertasiyasında tədqiqatın obyektini nə təşkil edir?
10. Magistrlik dissertasiyasında tədqiqatın predmetini nə təşkil edir?
11. Magistrlik dissertasiyasının məqsədinin onun mövzusunun irəli gəlməsinin əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
12. Magistrlik dissertasiyasının nəzəri əsasının olmasının əhəmiyyəti nədir?
13. Magistrlik dissertasiyasında tətbiq olunan metodlar necə seçilməlidir?
14. Magistrlik dissertasiyasının elmi-nəzəri əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
15. Magistrlik dissertasiyasının praktiki əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

16. Magistrlik dissertasiyasının əsas hissəsini yazarkən hansı göstərişlərə əməl etmək lazımdır?

17. Magistrlik dissertasiyasında əlavələr kimi nə istifadə oluna bilər?

18. Magistrlik dissertasiyasının avtoreferatının mahiyyəti nədən ibarətdir?

VII FƏSİL

Dissertasiya

7.1. Dissertasiya akademik yazı janrı kimi

Dissertasiya – yüksək ixtisaslı elmi tədqiqat işidir*. Dissertasiyanın akademik yazının digər janrlarından əsas fərqi ondadır ki, onun müdafiəsinin nəticəsində iddiaçıya müəyyən sahə üzrə fəlsəfə və ya elmlər doktoru elmi dərəcəsi verilir. Məlum olduğu kimi, hazırda ölkəmizdə müəyyən sahə üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasını müdafiə edən şəxsə həmin sahə üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi (məsələn, tarix üzrə fəlsəfə doktoru), müəyyən sahə üzrə elmlər doktoru dissertasiyasını müdafiə edən şəxsə isə həmin sahə üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi (məsələn, filologiya üzrə elmlər doktoru) verilir.

Akademik yazının hər bir janrı kimi dissertasiyanın da müəyyən *kəmiyyət və keyfiyyət* göstəriciləri vardır. Onun *kəmiyyət* göstəricisi burada istifadə olunan sözlərin sayını əks etdirir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının “Dissertasiyaların Tərtibi Qaydaları”na əsasən: “Elmlər doktoru dissertasiyasının həcmi 200-250 səhifə, fəlsəfə doktoru dissertasiyasının həcmi 100-150 səhifə (şəkillər, cədvəllər, qrafiklər, əlavələr və ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla) olmalıdır. Humanitar elmlər üzrə dissertasiyanın həcmi 20-30% artıq ola bilər”.

Qeyd olunan qaydalara əsasən, dissertasiyanın mətni kompüterdə 1,5 intervalla, Times New Roman- 14 şriftləri ilə çap edilməli, səhifələr nömrələnməlidir. Dissertasiyanın mətni boş sahələrin

---

* Qeyd: Söhbət həm fəlsəfə doktoru, həm də elmlər doktoru dissertasiyalarından gedir.

göstərilən ölçüləri gözlənilməklə çap edilir: sol boş sahə – 30 mm, sağ – 10 mm, yuxarı və aşağı – 20 mm (yuxarı və sonuncu sətirə qədər). Sözlər arasındakı məsafəni nəzərə almaqla, sətirdəki işarələrin sayı 60-65-dən az olmamalıdır. Səhifədə sətirlərin sayı 29-31 olmalıdır. Dissertasiyadakı bütün xətlər, hərflər, rəqəmlər və işarələr aydın, eyni qaralıqda olmalıdır. Dissertasiyanın üz vərəqində nömrə çap edilmir, ondan sonra gələn səhifədə «2» rəqəmi, sonrakı səhifələrdə isə ardıcıl nömrələr səhifənin yuxarı yaxud aşağı sağ küncündə çap edilir. Səhifələr (əlavələr, arayışlar, aktlar və s. daxil olmaqla) ardıcıl olaraq nömrələnir.

Dissertasiyanın əsas *keyfiyyət* göstəricilərinə aşağıdakı xüsusiyyətləri aid etmək olar:

1. Əsas tədqiqat sualının olması və onun müəllif tərəfindən aparılan empirik tədqiqat və mövcud ədəbiyyat vasitəsilə cavablandırılması;

2. İstifadə olunan arqumentlərin əksəriyyətinin müəllifin apardığı araşdırmanın nəticəsində əldə etdiyi elmi müddəa olması;

3. Dissertasiya işinin nəticəsində elmi yeniliklərin əldə olunması.

Dissertasiya akademik yazının bütün janrlarından, o cümlədən ona məzmunca yaxın olan magistrlik dissertasiyasından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, magistrlik dissertasiyası elmi xarakter daşıyır. O, elmi- tədqiqat işi hesab olunur. Məhz bu səbəbdən magistrlik dissertasiyasında yeni biliyin əldə olunması mümkündür. Lakin məlum olduğu kimi, magistrlik dissertasiyası müstəqil elmi tədqiqat işi olmasına baxmayaraq öz məzmununa görə daha çox tədris-tədqiqat xarakterli olur. Buna görə də magistrlik dissertasiyalarında elmi yeniliyin olması şərt deyil. Dissertasiyada isə elmi yeniliyin olması mühüm şərtidir. Başqa sözlə desək, akademik yazı janrlarından dissertasiyaya ən yaxın olan

magistrlik dissertasiyasından onun əsas fərqi tədqiqatın nəticəsində burada elmi yeniliyin olmasıdır.

7.2. Dissertasiyanın strukturu

Dissertasiya aşağıdakı hissələrdən ibarətdir:

- Titul vərəqi;
- Mündəricat;
- Giriş;
- Əsas hissə (dissertasiyanın məzmunu);
- Nəticə;
- İstifadə edilmiş ədəbiyyat;
- Əlavələr (əgər nəzərdə tutulubsa).

a. Dissertasiyanın titul vərəqi

Dissertasiyanın titul vərəqində aşağıdakı məlumat əks olunmalıdır:

- dissertasiyanın yerinə yetirildiyi təşkilatın adı;
- iddiaçının adı, atasının adı, soyadı;
- dissertasiyanın adı;
- ixtisasın şifri və adı;
- (müəyyən elm sahəsi) üzrə elmlər doktoru (fəlsəfə doktoru) elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya;
- elmi rəhbər (elmi məsləhətçi);
- dissertasiyanın hazırlandığı yer və il.

Şəkil 1-də dissertasiyanın titul vərəqinin nümunəsi əks olunmuşdur.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ
YANINDA DÖVLƏT İDARƏÇİLİK AKADEMİYASI

Əlyazması hüququnda

HÜSEYN AYDIN OĞLU MƏMMƏDOV

QLOBALLAŞMANIN AZƏRBAYCAN XALQININ
MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİNƏ TƏSİRİ

İxtisas: 7207.01 Sosial fəlsəfə

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: f.e.d.,prof. Əli Hüseynov

BAKİ 2016

Şəkil 1. Dissertasiyanın titul vərəqi

b.Mündəricat

Dissertasiyanın mündəricatı onu forma tərəfdən xarakterizə edir. Burada, bir qayda olaraq, giriş, ən azı iki fəsil (yarım fəsillərdən ibarət olan fəsillərdə iki və daha çox yarım fəsil), nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı olur. Bəzi dissertasiyaların strukturuna təhlil olunan məsələlər üçün müəyyən əhəmiyyət kəsb edən materiallar (arxiv materialları, sosioloji sorğunun, psixoloji testlərin aparılmasına dair məlumat, statistik xarakterli materiallar və s.) əlavə oluna bilər. Bu materiallar əsasən dissertasiyanın sonunda verilir.

Dissertasiyanın mündəricatının əsas hissəsini təşkil edən fəsillər (o cümlədən bəzi yarım fəsillər də) işin planında qoyulan məsələləri əks etdirməlidir. Nəzərə alsaq ki, işin planında qoyulan məsələlər onun məqsəd və vəzifələrini əks etdirir, dissertasiyanın fəsillərinin adlarını (o cümlədən bəzi yarım fəsillərinin də adlarını) onun məqsəd və vəzifələrinin əsasında tərtib etmək məqsəduyğundur. Bu, ümumilikdə dissertasiyanın məzmununu ilə onun adını, fəsillərinin adlarını (o cümlədən bəzi yarım fəsillərinin də adlarını) uyğunlaşdırır. Bu uyğunluğun təmin olunması hər bir tədqiqat işinin mühüm keyfiyyət göstəricilərindən biridir. Belə bir uyğunluğun olmaması hər bir tədqiqat işinə qarşı irəli sürülən əsas iradlardan sayılır.

Şəkil 2-də dissertasiyanın mündəricatının bir nümunəsi verilmişdir. (Dissertasiyanın mövzusu belə səslənir: *“Demokratik cəmiyyətin qurulmasında yerli özünüidarəetmə sisteminin rolu”*). Şəkildən görüldüyü kimi, mündəricat 2 fəsil və 6 yarım fəsildən ibarətdir.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ-----	3
FƏSİL I Fəsil. DEMOKRATIYA ANLAYIŞI VƏ DEMOKRATIYA HAQQINDA NƏZƏRİYYƏLƏR.....	14
1.1. Demokratiya anlayışının mahiyyəti və əsas xüsusiyyətləri.....	14
1.2. Demokratiyanın əsas formaları.....	45
1.3. Hakimiyyət bölgüsü demokratiyanın əsas prinsipi kimi.....	72
FƏSİL II Fəsil. YERLİ ÖZÜNÜİDARƏETMƏ DEMOKRATİK CƏMİYYƏTİN ƏSASI KİMİ.....	87
2.1. Yerli özünüidarəetmə anlayışı və onun prinsipləri.....	87
2.2. Yerli özünüidarəetmə vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasının təməli kimi.....	112
2.3. Azərbaycanda yerli özünüidarəetmə sisteminin formalaşması və inkişafı.....	134
NƏTİCƏ-----	146
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT -----	149

Şəkil 2. Dissertasiyanın mündəricatı

c. Giriş

Dissertasiyanın giriş hissəsində aparılacaq tədqiqatın planı təqdim edilir. Dissertasiyanın giriş hissəsinin həcmi təxminən 10-14 səhifə olur. Girişdə aşağıdakı məsələlərə toxunulur:

Mövzunun aktuallığı

Giriş hissəsində ilk olaraq dissertasiyanın mövzusunun aktuallığı açıqlanır. Məlum olduğu kimi, mövzunun aktuallığı aşağıdakı səbəblərin biri və ya bir neçəsi ilə əsaslandırıla bilər:

- mövzunun indiyədək işlənməməsi;
- mövzunun kifayət qədər işlənməməsi;
- müasir dövrdə mövzunun böyük praktik əhəmiyyət daşıması;
- mövzunun böyük nəzəri əhəmiyyət kəsb etməsi;
- mövzu ilə bağlı müəyyən müddəanın və ya müddələrin gerçəkliyə uyğun gəlməməsi səbəbindən onların yenidən tədqiq olunmasının zəruriliyi və s.

Mövzunun elmi işlənmə dərəcəsi (yaxud ədəbiyyatın təhlili)

Dissertasiyada girişin bu hissəsi “mövzunun işlənmə dərəcəsi” adlanır. Biz isə “işlənmə” sözünün əvvəlinə “elmi” sözünü əlavə edirik. Bu, yuxarıda qeyd etdiyimiz magistrlik dissertasiyası ilə müqayisədə dissertasiyada elmi yeniliyin olması şərtindən irəli gəlir.

Ümumiyyətlə, mövzunun elmi işlənmə dərəcəsini müəyyən etmək vacibdir, çünki işin mövzusu mahiyyətə mühüm, ədəbiyyatda mübahisə doğuran məsələləri, daha konkret desək, müəyyən problemləri əhatə edir. Mübahisə doğuran mövzulara, problemlərə dair müxtəlif müəlliflərin yazdıqları əsərlər haqqında dissertant məlumatlı olduğunu nümayiş etdirməlidir.

Dissertasiya yazmağa başladığında tədqiqatçının ilk görəcəyi iş seçdiyi mövzuya dair ədəbiyyatla tanış olmaqdır. Konkret mövzu və problemlə bağlı ədəbiyyatla tanışlıq dissertasiyanın yazılmasında mühüm bir mərhələdir. Bunun böyük idraki və praktik əhəmiyyəti vardır. Tədqiqat mövzusu ilə bağlı ədəbiyyatla tanış olmaqla, dis-

sertant, bir tərəfdən, problemlə əlaqədar biliyini artırır, digər tərəfdən isə o, bilməyərəkdən plagiat etmək təhlükəsindən uzaqlaşır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti

Məlum olunduğu kimi, ədəbiyyatda tədqiqatın obyektinə və predmetinə dair müxtəlif fikirlər vardır. Dissertasiyanın obyektinin və predmetinin müəyyən edilməsində tədqiqatçılar arasında yekdil fikrin olmaması ilk növbədə bu məfhumların məzmununun düzgün açıqlanmaması ilə bağlıdır. Tədqiqatın obyektı dedikdə, tədqiq olunan cism və ya hadisə nəzərdə tutulur. Obyekt- elə bir reallıqdır ki, insan öz idraki fəaliyyətini onun dərk olunmasına yönəlmişdir. Obyektin bilavasitə tədqiq olunan xüsusiyyətləri, əlamətləri, tərəfləri isə tədqiqatın predmeti kimi çıxış edir.

Tədqiqatın obyektı onun predmetinə münasibətdə daha genişdir. Tədqiqatın predmeti onun obyektinin müəyyən bir hissəsidir. Daha dəqiq desək, tədqiqatın predmeti onun obyektinin müəyyən elmi-nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edən xüsusiyyətlərini, əlamətlərini, tərəflərini əks etdirir. Tədqiqatın predmeti subyektin, yəni tədqiqatçının obyektə münasibətini bildirir. O, tədqiqatçının obyektə münasibətdə nə kimi elmi araşdırma aparacağını, obyektin hansı tərəflərini tədqiq edəcəyini göstərir. Hər hansı bir obyektə münasibətdə bir neçə tədqiqat predmeti ola bilər, yəni tədqiqatçı müəyyən bir obyektə onun müxtəlif xüsusiyyətlərini, əlamətlərini, tərəflərini öyrənə bilər.

Tədqiqatın obyektı və predmeti arasındakı fərqi “*Multikulturalizmin Azərbaycan modeli ilə Kanada modelinin müqayisəli təhlili*” adlı fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının obyektini və predmetini müəyyənləşdirməklə izah edək. Bu işin *obyektini* “Multikulturalizmin Azərbaycan və Kanada modeli” təşkil edir. Onun *predmetinə* isə “Multikulturalizmin bu iki modeli arasında müqayisəli təhlilin aparılması” aiddir.

Dissertasiyanın məqsəd və vəzifələri

Dissertasiyanın məqsədi dedikdə, tədqiqatın son nəticəsi nəzərdə tutulur. Başqa sözlə desək, dissertasiyanın məqsədi iddiaçının hansı məsələnin həllinə nail olmaq istəyini göstərir. Dissertasiyanın məqsədi daha konkret şəkildə onun vəzifələrində öz əksini tapır. Tədqiqatın məqsədi onun vəzifələrinə münasibətdə daha fundamental, daha ümumi məsələni özündə ehtiva edir. Məqsəd və vəzifələr arasında münasibət bir növ bütöv və ona daxil olan hissələr arasında münasibətdir. Buna görə də adətən dissertasiyanın məqsədi bir ümumi məsələni, onun vəzifələri isə bir sıra konkret məsələləri özündə ehtiva edir.

Dissertasiya işinin məqsədi onun mövzusunun irəli gələrək onunla uzlaşmalıdır. Məsələn, yuxarıda nümunə kimi verdiyimiz *“Multikulturalizmin Azərbaycan modeli ilə Kanada modelinin müqayisəli təhlili”* mövzusunda dissertasiya işinin əsas məqsədini təxminən belə ifadə etmək olar: *“Dissertasiyanın əsas məqsədi müasir dövrdə multikulturalizmin Azərbaycan və Kanada modelləri arasında oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən etməkdir”*.

Dissertasiyanın vəzifələri isə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, onun məqsədindən irəli gəlməlidir. Dissertasiyanın vəzifələrinin onun məqsədi ilə uzlaşdırılması tələbi tədqiqat prosesini ardıcıl şəkildə müəyyən mərhələlərə bölür. Adətən hər bir mərhələ dissertasiya tədqiqatının müəyyən bir vəzifəsi ilə bağlı olur. Dissertasiyanın vəzifələri onun əsas hissəsindəki, planındakı mərhələləri təşkil edir. Bu səbəbdən onlardan ən vacib olanları dissertasiyanın yarım fəsillərinin (bəzən fəsillərinin də) başlıqlarında əks etdirmək məqsəduyğundur. Bu, dissertasiyanı məntiqi cəhətdən təkmilləşdirərək onun məzmununu daha aydın edəcəkdir.

Dissertasiyanın elmi-nəzəri və metodoloji əsasları

Hər bir dissertasiyanın elmi-nəzəri və metodoloji əsasları olur. Qeyd olunan əsaslar dissertasiyanın giriş hissəsinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Dissertasiyada mövzunun işlənmə dərəcəsinin, yəni ədəbiyyatın təhlilinin verilməsi tədqiqat işinin elmi-nəzəri əsasının müəyyən edilməsini həm mümkün, həm də zəruri edir. Mövzunun işlənmə dərəcəsini müəyyən etmək məqsədilə mövcud ədəbiyyatla tanış olan tədqiqatçı oxuduğu konkret sahə üzrə tanınmış mütəxəssislərin əsərləri ilə, xüsusilə bu əsərlərdə irəli sürülən və elmi ictimaiyyət tərəfindən qəbul olunan ideyalarla, nəzəriyyələrlə, paradıqlarla tanış olmaq imkanı əldə edir. Bunun çox böyük praktiki əhəmiyyəti vardır. Belə ki, tədqiqatçı bu ideyaları, nəzəriyyələri, paradıqları öz tədqiqat işinin nəzəri əsası kimi istifadə edə bilər. Təcrübə göstərir ki, elmi-nəzəri əsasa söykənən elmi tədqiqat işləri məntiqi cəhətdən ardıcıl, ziddiyyətlərdən azad, tənqidə dözümlü və ümumiyyətlə səmərəli olur. Elmi-nəzəri əsası olmayan elmi tədqiqat işləri isə bir-birinə zidd fikirlərlə xarakterizə olunur. Belə tədqiqatlarda əldə edilən nəticələr arasında məntiqi ardıcılıq olmur, ümumiləşdirmələrin aparılması çətinləşir. Başqa sözlə desək, tədqiqatın elmi-nəzəri əsasının mövcudluğu onun məqsəd və vəzifələrinə nail olmağı asanlaşdırır.

Beləliklə, tədqiqatın elmi-nəzəri əsası dedikdə onun konkret elm sahəsi üzrə tanınmış mütəxəssislərin əsərləri, xüsusilə bu əsərlərdə irəli sürülən və elmi ictimaiyyət tərəfindən qəbul olunan ideyalar, nəzəriyyələr, paradıqlar nəzərdə tutulur.

Dissertasiyanın məqsəd və vəzifələrinə nail olmaqda onun elmi-nəzəri əsası ilə bərabər metodoloji əsası da böyük rol oynayır. Tədqiqatın metodoloji əsası dedikdə, tədqiqat prosesində tətbiq olunan elmi metodlar nəzərdə tutulur.

Dissertasiyada istifadə olunan metodlar işin giriş hissəsində sadalanır. Burada bu və ya digər metodun tətbiq edilməsi müəllifin istəyi ilə müəyyənleşmir. Tədqiqatçı bu və ya digər metodu seçərkən subyektivliyə yol verməməlidir. O, elmi tədqiqat işində tətbiq edəcəyi hər bir metodu əsaslandırmalıdır. Məsələn, əgər tədqiqatçı dissertasiya işində sosioloji sorğu keçirdiyi haqqında məlumat verirsə, o, bu metodu hansı məqsədlə tətbiq etdiyini, onun vasitəsilə tədqiqatda qoyulan hansı vəzifəyə nail olacağını göstərməlidir. Dissertasiyada tətbiq olunacaq metod işin məqsəd və vəzifələrində qoyulan məsələnin xarakteri ilə müəyyən edilir. Bu, tədqiqatçının təhlil olunan məsələ ilə bağlı bilik səviyyəsini və düzgün, münasib metod seçmək qabiliyyətini göstərməklə yanaşı dissertasiyada əldə edilən nəticələrin həqiqətə uyğun olacağına təminat verir.

Tədqiqatın hipotezi

Bəzi elmi tədqiqat işlərinin, xüsusilə doktorant dissertasiyalarının giriş hissəsinə müəllifin istəyi ilə hipotez də daxil edilə bilər. Məlum olduđu kimi, hipotez elmi biliyin inkişafının forması kimi obyektlərin müəyyən cəhətlərinin izah olunması üçün irəli sürülən və həqiqiliyi hələlik sübut olunmayan nəzəri müddədir. Hipotez *tədqiqatın əsas ideyasını* özündə ehtiva edir. Tədqiqatın əsas ideyası sübut olunmamış müddəə kimi tədqiqatın əvvəlində hipotez şəklində olur və tədqiqatçının elmi araşdırma prosesi ərzindəki fəaliyyətinin mahiyyəti onun həqiqiliyini sübut etməkdən ibarətdir. Sözsüz ki, tədqiqatın əvvəlində irəli sürülmüş hipotez onun yekununda təkzib oluna bilər. Bu isə, öz növbəsində, tədqiqatın əsas ideyasının məzmununun dəyişməsinə təsir göstərir. Lakin söhbət akademik yazının mühüm janrlarından olan tədqiqatın aparılmasına dair təklifdən getdiyinə görə, biz tədqiqatın *əvvəlində* irəli

sürülən hipotezi nəzərdə tuturuq. Bu hipotez hələlik tədqiq olunmamış bir müddəa kimi tədqiqatçı tərəfindən irəli sürülür.

Məlum olduğu kimi, elmi fikir hazır şəkildə mövcud olmur. O, əvvəlcə hipotez şəklində yaranır. Elmi biliyin inkişafının forması olan hipotez isə boş meydana gəlir. O, mövcud elmi biliyin, insanların praktiki fəaliyyətinin əsasında irəli sürülür. Həqiqiliyi hələlik sübuta yetirilməmiş nəzəri müddəa olan hipotez sonradan sübut olunduqda elmi bilik statusunu alır.

Hipotezin inkişaf prosesi *2 mərhələdən* ibarətdir.

Birinci mərhələdə müəyyən faktların və elmi müddəaların əsasında hipotez irəli sürülür. *İkinci mərhələdə* isə hipotez yoxlanılır. O, müəyyən düzəlişlərə, dəyişikliklərə uğrayır, yeni fikirlərlə tamamlanır və nəticədə ya elmi bilik statusuna nail olur, ya da ki təkzib olunur.

Elmi biliyin inkişafının forması funksiyasını yerinə yetirmək üçün hipotez aşağıdakı *təlblərə* uyğun şəkildə irəli sürülməlidir:

1. Hipotezin məzmunu aid olduğu elm sahəsindəki qanunlarla ziddiyyətdə olmamalıdır. Məsələn, müasir fizikada irəli sürülən heç bir hipotez enerjinin qorunması qanunu ilə ziddiyyətdə olmamalıdır;

2. Hipotezi irəli sürərkən çalışmaq lazımdır ki, onun vasitəsilə faktların və ya hadisələrin az bir qismini deyil, daha çox qismini izah etmək mümkün olsun;

3. Hipotezin məzmununu təşkil edən müddəalar bir-birinə zidd olmamalıdır;

4. Hipotez kifayət qədər sadə olmalıdır ki, onun sübuta yetirilməsi üçün yeni hipotezlərin irəli sürülməsinə ehtiyac yaransın.

Hipotezin inkişaf prosesinin *ikinci mərhələsində*, yəni onun yoxlanılması və ya sübutu mərhələsində *3 variant* mümkündür:

1. Hipotez öz statusunda qalmaqla dəqiqləşə, konkretləşə və ya yeni müddəalarla zənginləşə bilər;

2. Hipotezin sonrakı inkişafı onun inkar olunmasına gətirib çıxara bilər;

3. Hipotezin sonrakı inkişafı onu elmi biliyə çevirə bilər.

Hipotez 2 halda elmi biliyə çevrilə bilər:

1. Hipotezin izah etdiyi hadisənin səbəbi bilavasitə müşahidə olunduqda;

2. Hipotezin məzmununu təşkil edən müddəaların həqiqiliyi sübut olunmuş müddələrdən irəli gəldikdə.

Hipotezlərin *elmi və yanlış* növləri vardır.

Elmi hipotezlər elmi biliklərin əsasında irəli sürülür. *Yanlış hipotezlərin* isə elmi əsasları yoxdur. Yanlış hipotezlər informasiya qıtlığı səbəbindən, bilməyərkədən və ya bilərəkdən müəyyən məqsədə nail olmaq üçün irəli sürülə bilər. Baxmayaraq ki, yanlış hipotezlər elmi biliklərə əsaslanmır, lakin onların *böyük idraki əhəmiyyəti* vardır. Yanlış hipotezlər tədqiqatı yeni, naməlum bir istiqamətə yönəltməklə bəzən elmi ixtiraya səbəb olur. Bundan başqa yanlış hipotezlər təkzib olunduqdan sonra tədqiqatçını əbəs yerə yenidən bu yanlış hipotezi irəli sürməkdən çəkindirir.

Hipotezin elmi biliyə çevrilməsindən danışıqda onun mühüm bir növünü - *işçi hipotezi* yaddan çıxarmaq olmaz. *İşçi hipotez* – hipotez ilə nəzəriyyə arasında olan bir mərhələdir. İşçi hipotezlər vasitəsilə əsas hipotez sübut olunur. Adətən işçi hipotezlər tədqiqatın başlanğıcında yaranır. İşçi hipotezlər qoyulan bütün sualları özündə birləşdirir. Onlar zəruri məlumatın əldə olunmasında mühüm rol oynayır, tədqiq olunan obyektin əlamətlərinin və əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsinə kömək edir. İşçi hipotezlər dəyişə, əvəz oluna yaxud təkzib edilə bilər.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi

Dissertasiyanın elmi yeniliyi - fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi və elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyalara qoyulan əsas tələblərdən biridir. Elmi yenilik müəyyən məsələnin həllini təqdim edir və ya elmin bu və ya digər sahəsində yeni elmi biliyin əldə olunmasına gətirib çıxarır. Hər bir iddiaçı hazırladığı dissertasiyada elmi yeniliyinin olduğunu sübut etməlidir. Dissertasiyanın elmi yeniliyində əks olunan müddəalar iddiaçı tərəfindən müdafiəyə çıxarılan müddəalardır. İddiaçı məhz bu müddəaların vasitəsilə elmin inkişafına töhfə verdiyini nümayiş etdirir və bunun müqabilində iddia etdiyi elmi dərəcəyə layiq görülür.

Bəzən artıq elmə məlum olan fikir elmi yenilik kimi təqdim olunur. Bu, adətən iki halda baş verir. Birincisi, müəllif bilərəkdən elmə məlum olan müddəanı apardığı elmi tədqiqatın nəticəsi kimi göstərir. Belə olan halda müəllif bilərəkdən plagiatı yol verir. Bu, həm hüquqi, həm də etik cəhətdən düzgün hərəkət hesab olunmur. Buna görə də belə hərəkətlərə yol verənlər haqlı olaraq cəzalandırılır. İkincisi, müəllif işlədiyi mövzu ilə bağlı yazılmış ədəbiyyatla lazımi səviyyədə tanış olmadığına görə elmə məlum olan müddəanı əldə etdiyi elmi yenilik kimi qələmə verir. Birinci haldan fərqli olaraq ikinci halda o, bilməyərəkən plagiatı yol vermiş olur*. Lakin hər iki halda artıq elmə məlum olan fikrin elmi yenilik kimi təqdim olunması düzgün deyil. Bu cür halların qarşısının alınmasının ən etibarlı yollarından biri mövzu ilə bağlı ədəbiyyatın əsaslı şəkildə öyrənilməsidir.

Elmi dərəcə almaq üçün təqdim olunan dissertasiyalara qoyulan mühüm bir tələb kimi elmi yenilik özünü əsasən aşağıdakı hallarda göstərir:

---

* Qeyd: Bilərəkdən və bilməyərəkən edilmiş plagiat haqqında dərslinin müvafiq fəsilində daha ətraflı bəhs ediləcəkdir.

- ilk dəfə tədqiq olunan yaxud kifayət qədər tədqiq olunmayan mövzunun təhlili nəticəsində əldə olunan müddələrdə;

- elmə məlum məsələlərin yeni qoyuluşu nəticəsində əldə olunan yeni elmi biliklərdə;

- müəyyən məsələlərin yeni tədqiqat metodları vasitəsilə araşdırılması nəticəsində əldə olunan elmi müddələrdə;

- tədqiq olunan mövzunun yeni nəzəri və praktik əhəmiyyət daşıdığını müəyyən etdikdə və s.

Dissertasiyanın elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti

Elmi dərəcə almaq üçün təqdim olunan tədqiqat işi kimi dissertasiya müəyyən elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyətə malik olmalıdır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, dissertasiyanın böyük nəzəri və praktik əhəmiyyətə malik olması onun mövzusunun aktuallığını əsaslandırır əsas səbəblərdən biridir. Bundan başqa, dissertasiyanın mövzusunun yeni nəzəri və praktik əhəmiyyət daşması onun elmi yeniliyini müəyyən edən amillərdən biridir.

Dissertasiyanın nəzəri əhəmiyyəti orada irəli sürülən mühüm elmi müddələrdə özünü büruzə verir. Bu müddəalar tədqiqatın elmi yeniliyinin böyük bir hissəsini təşkil edir.

Dissertasiyanın praktik əhəmiyyətinə gəldikdə, əldə olunan müddəalar vasitəsilə konkret məsələlərin həlli yollarının müəyyən edilməsi nəzərdə tutulur. Qeyd etmək lazımdır ki, dissertasiyada praktik əhəmiyyət kəsb edən müddələrin çox olmasına xüsusi fikir verilir. Belə ki, bu, tədqiqatın səmərəliliyini göstərir.

Dissertasiyanın aprobasiyası

Dissertasiyanın girişinin aprobasiya adlanan hissəsində tədqiqatın yerinə yetirildiyi kafedranın adı qeyd olunur. Burada dissertasiyanın kafedrada müzakirə olunması və müdafiəyə məsləhət

görülməsi haqqında qısa məlumat verilir. Bundan başqa aprobasiya hissəsində dissertasiyanın əsas müddələrinin neçə monoqrafiya, məqalə, konfrans materiallarında öz əksini tapması da qeyd olunur.

Dissertasiyanın strukturu

Dissertasiyanın strukturu girişin sonunda verilir. Burada bir cümlə ilə tədqiqat işinin hansı hissələrdən ibarət olduğu qeyd olunur. Məsələn, “Dissertasiya girişdən, hər biri üç yarım fəsildən ibarət olan üç fəsildən, nəticədən və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir”. Əgər dissertasiyaya əlavələr də (məsələn, sosioloji sorğunun aparılmasına dair məlumat, statistik xarakterli materiallar və s.) daxil edilsə, onları da qeyd etmək lazımdır.

ç. Əsas hissə (dissertasiyanın məzmunu)

Dissertasiyanın əsas hissəsi dedikdə, onun bütün fəsillərini əhatə edən hissə nəzərdə tutulur. Bu hissənin əsaslılığı həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət göstəricilərində özünü büruzə verir. Əsas hissə dissertasiyanın ümumi həcmnin 85-90 faizini təşkil edir. Keyfiyyət baxımından sözügedən hissənin əsaslılığı ondadır ki, burada işin məzmunu təqdim olunur. Bu hissədə dissertasiyanın Plan-Prospektində qeyd olunan məsələlər təhlil edilir. Məsələləri təhlil edərkən çalışmaq lazımdır ki, ardıcılığa riayət olunsun. Dissertasiyanın məzmunundan və həcmindən asılı olaraq bu hissədə təqdim edilən fəsillərin sayı müxtəlif ola bilər. Bir qayda olaraq, burada ən azı iki fəsil, hər fəsildə isə ən azı iki yarım fəsil olmalıdır.

Dissertasiyanın əsas hissəsini yazarkən aşağıdakı qaydalara əməl etmək lazımdır:

1. Dissertasiyanın fəsillərinin və yarım fəsillərinin adları nə bir- birini, nə də ki işin mövzusunun təkrarlamaıdır;

2. Dissertasiyanın müəyyən hissəsi, adətən birinci fəslinin müəyyən hissəsi nəzəri xarakter daşmalıdır;

3. Hər bir fəslin (yarım fəslin) başlığı oradakı mətnin məzmununu əks etdirməli, mətndə səslənən ideyalardan irəli gəlməlidir. (Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, hər hansı bir tədqiqat işinin müəyyən hissəsinin başlığının oradakı mətnin məzmunu ilə uyğun gəlməməsi ona qarşı ciddi irad kimi qəbul edilir);

4. Dissertasiyanın əsas hissəsinin məzmununun onun mövzusunə uyğunluğunu təmin etmək məqsədilə tədqiqatın məqsəd və vəzifələrini onun fəsillərinin, yarım fəsillərinin adlarında əks etdirmək məqsəduyğundur. (Yuxarıda dissertasiya işinin məqsədini müəyyən etməyin yollarını qeyd edərkən onu işin mövzusu ilə əlaqələndirməyin vacib olduğunu söyləmişdik. Dissertasiyanın məqsəd və vəzifələrinin onun fəsillərinin və yarım fəsillərinin adlarında əks olunması işin ümumi məzmununu onun mövzusu ilə daha da yaxınlaşdıracaqdır. Bu isə, öz növbəsində, dissertasiyanın məzmun baxımından daha da mükəmməl olmasına gətirib çıxaracaqdır);

5. Dissertasiyanın hər bir fəslinin və yarım fəslinin sonunda təhlil olunan məsələlər ümumiləşdirilir, əldə olunan nəticələr sadəlanır və növbəti hissəyə keçid hazırlanır. Bütün bunların hamısı 1-2 abzasda əks olunur. Qeyd olunan abzası *“beləliklə”, “müzakirə olunan məsələ ilə bağlı aşağıdakı nəticələri göstərmək olar”, “təhlilimizin sonunda belə bir nəticəyə gəlmək olar”* və bu kimi sözlərdən, söz birləşmələrindən və cümlələrdən istifadə etməklə başlamaq məqsəduyğundur. Növbəti hissəyə keçidi əsaslandırmaq üçün *“növbəti hissədə isə filan məsələni nəzərdən keçirəcəyik”, “burada əldə etdiyimiz nəticələr filan məsələnin təhlil olunmasını zəruri edir”* və bu kimi cümlələrdən istifadə etmək olar.

d. Nəticə

Dissertasiyanın nəticə hissəsində müəllif tədqiqat işində müəyyənləşdirilən məqsəd və vəzifələrə nail olduğunu göstərir.

Nəticə hissəsinin həcmi işin məzmunundan asılı olaraq müxtəlif ola bilər. Əksər dissertasiyaların nəticə hissəsi 5-7 səhifə olur. Burada tədqiqat zamanı əldə olunan nəticələr ümumiləşdirilərək tezis şəklində verilir. Əldə olunan nəticələri oxucuya aydın şəkildə təqdim etmək üçün *“tədqiqatımızın əsas nəticələri aşağıdakı müddələrdə öz əksini tapmışdır”* kimi giriş cümləsindən istifadə edərək sözügedən müddəaları ardıcılıqla, tezis şəklində vermək olar. Dissertasiyanın nəticə hissəsində tezis şəklində verilən müddəaları onun girişində qeyd olunan məqsəd və vəzifələrlə əlaqələndirmək, yəni onlara bir növ cavab kimi təqdim etmək məqsəduyğundur.

Nəticədəki müddələrin əksəriyyəti hər bir fəslin və yarım-fəslin sonunda ümumiləşdirilmiş şəkildə verilən fikirləri ehtiva edir. Bu fikirlərlə bərabər nəticədəki müddələrin qalan qismi müəllifin əldə etdiyi digər yeni müddələrdir.

e. İstifadə edilmiş ədəbiyyat

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı dissertasiyanın strukturunun sonuncu tərkib hissəsidir. Dissertasiyanın strukturunun digər tərkib hissələri kimi istifadə edilmiş ədəbiyyatda yeni səhifədən verilir. Onun həcminə dair heç bir məhdudiyyət yoxdur. İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısına nə qədər çox ədəbiyyat daxil edilsə, dissertasiyanın keyfiyyəti bir o qədər yaxşı olur. Lakin buraya tədqiqatda istifadə olunan ədəbiyyat daxil edilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısının tərkibinə gəldikdə, siyahıya dərc olunmuş, yaxud müxtəlif internet linklərində verilmiş monoqrafiyalar, elmi məqalələr, dərsləklər, dərslər vəsaitləri, qəzet materialları, normaiv- hüquqi sənədlər, arxiv materialları və digər mənbələr daxil edilir. Buraya əlyazma şəklində olan materiallar da yerləşdirilə bilər. Belə olan halda mənbədən sonra *“Əlyazma”* sözü qeyd olunur.

Dissertasiyada istifadə edilmiş mənbələr çap olunduqları dillərdə (əvvəlcə Azərbaycan, sonra türk, rus, ingilis və s.) əlifba sırası ilə, ardıcıl nömrələnərək siyahıda göstərilir. Əlifba sırası mənbənin müəllifinin soyadının birinci hərfinin əsasında, müəlliflər kollektivi tərəfindən yazılan mənbənin isə onun adının birinci hərfinin əsasında tərtib edilir. Hər bir mənbə istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında öz sıra nömrəsini aldıqdan sonra, dissertasiyanın mətnində onlara istinad olunur. Dissertasiyanın mətnində bu və ya digər mənbəyə istinad edildikdə mötərizədə əvvəlcə mənbənin istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısındakı nömrəsi, sonra isə mənbənin konkret səhifəsi (səhifələri) göstərilir. Məsələn, (5, s.52. yaxud 5, ss.2-19.). Mənbənin hansı dildə olmasından asılı olaraq vergüldən sonra həmin dildəki səhifə sözünün birinci hərfi qeyd olunur. Məsələn, ingilis dilində olan mənbə (56, p.29) kimi, rus dilində olan mənbə (3, c.234) kimi mətnin içində göstərilir. Əgər mənbə qəzet yaxud internet materialıdırsa, onda mötərizədə yalnız mənbənin ədəbiyyat siyahısındakı sıra nömrəsi qeyd olunur. Məsələn, (34). Eyni cür istinad mənbə bütövlükdə götürüldükdə də baş verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında hər bir mənbənin müəllifinin soyadı və inişialları ilə bərabər mənbənin nəşr olunduğu yer, nəşriyyatın adı və nəşr olunan il göstərilir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bülleteninə 2013-cü il Xüsusi buraxılışının “Dissertasiyaların tərtibatı Qaydaları”nda tədqiqat işlərində istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısının tərtib olunmasına dair göstərişlər verilmişdir. Bu sənədin əsasında istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısının tərtibi ilə bağlı bir neçə nümunə verək.

Bir müəllifi olan mənbə

Əliyev H.Ə. Müstəqillik yolu. Seçilmiş fikirlər. — Bakı: "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, 1997 — 136 s.

Məcmuədə konkret məqalə

Gokalp Z. The Turkist programme of language. In: Berkes N. Turkish nationalism and western civilization, New York : Columbia University Press, 1959, p. 290-298

Müəllifi olmayan, lakin elmi redaktoru olan nəşr

Психологический словарь / Под ред. В.П.Зинченко, Б.Г.Мещерякова. — Москва: Педагогика-Пресс, 1997. — 440 с.

Qəzet yaxud jurnal məqaləsi

Mehdiyev R.Ə. Şah İsmayıl Səfəvi ali məramlı tarixi şəxsiyyət kimi, “Azərbaycan” qəzeti, 5 dekabr 2012-ci il.

Наджафов Э.А. К вопросу об определяющей роли культуры в общественном развитии. Ученые Записки Бакинского Славянского Университета. N1-2, 2006, С. 63-68

Dissertasiya yaxud avtoreferat

Seyidov E.M. Çin Xalq Respublikasının Cənubi Qafqaz regionu ölkələri ilə qarşılıqlı münasibətlərinin əsas istiqamətləri və prinsipləri: 23.00.04. (Beynəlxalq münasibətlər və global inkişafın siyasi problemləri) Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. – Bakı, 2011.- 168 s.

Türkel Y.S. İnsan, təbiət, cəmiyyət münasibətləri (biososial və fəlsəfi aspektlər) : 7207.01. (Sosial fəlsəfə) Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. – Bakı, 2014.- 54 s.

İnternet – resurs

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 1995
<http://president.az/azerbaijan/constitution/>

ə. Əlavələr

Bəzi dissertasiyalara əlavələr də daxil edilir. Əlavələr dissertasiyada tədqiqatın bu və ya digər müddəsinə aydınlıq gətirən, onu

dəqiqləşdirən və ya təsdiqləyən materialdır. Bu material işin əsas hissəsinə yerləşdirilmir və adından göründüyü kimi əlavə olaraq işin sonunda gəlir. Dissertasiyaya əlavə material kimi sosioloji sorğunun nəticələri, tədqiqata aidiyyatı olan hüquqi-normativ materiallar, fotoşəkillər, diaqramlar və digər bu kimi materiallar daxil edilir. Əlavələrin həcmi dissertasiyanın ümumi həcmində nəzərə alınmır. Lakin əlavələrin həcmi işin ümumi həcmnin 1/3- dən çox olmamalıdır. Bir qayda olaraq əlavələrə işin əsas hissəsində istinad olmalıdır. İstinadlar əsas hissə ilə əlavələr arasında əlaqə yaradır. Əlavələr sıralanır. Sıra nömrələri əlavələrin birinci səhifəsində yuxarı sağ tərəfdə qoyulur (Əlavə 1, Əlavə 2...).

7.3. Dissertasiyanın avtoreferatı

Avtoreferat öz mahiyyətinə görə dissertasiyanın qısa məzmunudur. Avtoreferatda dissertasiyanın əsas ideyaları və əldə olunan nəticələrlə yanaşı tədqiqata müəllifin şəxsi töhfəsi, elmi yenilik, tədqiqatın praktik əhəmiyyəti öz əksini tapır.

Fəlsəfə doktoru dissertasiyaları üçün avtoreferat bir çap vərəqi həcmində (təxminən 20- 22 səhifə, 1 interval), elmlər doktoru dissertasiyaları üçün isə iki çap vərəqi həcmində (təxminən 40- 44 səhifə, 1 interval) hazırlanır. Humanitar elmlər sahəsində avtoreferatın həcmi 30 faiz çox ola bilər.

Struktur baxımından avtoreferat iki əsas hissədən ibarətdir: *işin ümumi səciyyəsi və dissertasiyanın əsas məzmunu*.

Avtoreferatın “işin ümumi səciyyəsi” hissəsində dissertasiyanın girişinin tərkib hissələri əks olunur. Başqa sözlə desək, burada *mövzunun aktuallığı, elmi işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi-nəzəri və metodoloji əsasları, elmi yeniliyi, elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobasiyası və*

strukturu nəzərdən keçirilir. Bu hissə dissertasiyanın girişi ilə eynidir. Burada yeganə fərq istinadların hər bir səhifədə ayrıca qoyulmasıdır.

Avtoreferatın “dissertasiyanın əsas məzmunu” hissəsində tədqiqatın giriş və fəsillərinin (yarım-fəsillərinin), habelə nəticənin xülasəsi verilir.

Bu iki əsas hissədən başqa avtoreferatda “İddiaçının dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı nəşr etdirdiyi əsərlərin siyahısı” və tədqiqat işinin 1-2 səhifədən ibarət olan rus və ingilis dillərində xülasəsi verilir. Rus dilində yazılmış dissertasiyalar üçün xülasə Azərbaycan və ingilis dillərində olmalıdır.

Dissertasiyanın avtoreferatının titul vərəqi dissertasiyanın titul vərəqinin əsasında tərtib edilir. Lakin avtoreferatının titul vərəqində “Avtoreferat” sözü də əlavə olunur. Şəkil 3-də dissertasiyanın avtoreferatının titul vərəqinin nümunəsi verilmişdir.

Avtoreferatın son səhifəsində titul vərəqi rus dilində verilir. (Şəkil 4).

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ
YANINDA DÖVLƏT İDARƏÇİLİK AKADEMİYASI

Əlyazması hüququnda

HÜSEYN AYDIN OĞLU MƏMMƏDOV

QLOBALLAŞMANIN AZƏRBAYCAN XALQININ
MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİNƏ TƏSİRİ

İxtisas: 7207.01 Sosial fəlsəfə

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKİ 2016

Şəkil 3. Dissertasiyanın avtoreferatının titl vərəqi

АКАДЕМИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ
ПРИ ПРЕЗИДЕНТЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ

На правах рукописи

ГУСЕЙН АЙДЫН ОГЛЫ МАММАДОВ

ВОЗДЕЙСТВИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ
НА НАЦИОНАЛЬНО-ПРАВСТВЕННЫЕ ЦЕННОСТИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА

Специальность: 7207.01 Социальная философия

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по политическим наукам

БАКУ 2016

Şəkil 4. Dissertasiyasının avtoreferatının son səhifəsi

Fəslə aid suallar

1. Keyfiyyət göstəricilərinə görə doktorluq dissertasiyası magistrlik dissertasiyasından nə ilə fərqlənir?

2. Dissertasiyanın fəsilələrinin adlarının onun məqsəd və vəzifələrinin əsasında tərtib edilməsinin əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

3. Dissertasiyanın yazılmasında mövzu ilə bağlı ədəbiyyatla tanışlığın əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

4. Dissertasiyanın mövzusunun aktuallığı hansı səbəblərdən irəli gəlir?

5. Dissertasiyada tədqiqatın obyektini nə təşkil edir?

6. Dissertasiyada tədqiqatın predmetini nə təşkil edir?

7. Dissertasiyanın məqsədinin onun mövzusunun irəli gəlməsinin əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

8. Dissertasiyanın elmi-nəzəri əsasının olmasının əhəmiyyəti nədir?

9. Dissertasiyada tətbiq olunan metodlar necə seçilməlidir?

10. Dissertasiyada hipotezin əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

11. Dissertasiyada irəli sürülən hipotez hansı tələblərə cavab verməlidir?

12. Dissertasiyada elmi yeniliyin əldə olunmasının əsas göstəriciləri hansılardır?

13. Dissertasiyada elmi yeniliyin əldə olunmasının əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

14. Dissertasiyanın elmi-nəzəri əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

15. Dissertasiyanın praktik əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

16. Dissertasiyanın aprobeziyası nədir?

17. Dissertasiyanın əsas hissəsini yazarkən hansı göstərişlərə əməl etmək lazımdır?

18. Dissertasiyada əlavələr kimi nə istifadə oluna bilər?

19. Dissertasiyanın avtoferatının mahiyyəti nədir və tərkib hissələri hansılardır?

20. Struktur baxımından avtoferat neçə hissədən ibarətdir?

VIII FƏSİL

Plagiat və onun qarşısının alınması

8.1. Plagiatın mahiyyəti, növləri və səbəbləri

Akademik yazının yuxarıda qeyd olunan hər bir janrının yazılması zamanı mövzu ilə əlaqədar müxtəlif müəlliflərin fikirlərinə istinad edərək onlardan istifadə olunması vacibdir. Lakin bunu edərkən plagiat təhlükəsini nəzərə alıb ondan uzaq olmaq lazımdır.

Plagiatın mahiyyəti

Plagiat- yazının müəllifinə istinad etmədən onun işini öz orijinal işi kimi təqdim etməyə deyilir. Plagiat başqa müəllifin sözlərini və ya fikirlərini özününkü kimi təqdim edəndə baş verir.

Mirriam Vebsterin onlayn lüğətində plagiat belə xarakterizə olunur:

- başqasının sözlərini və ya ideyasını özünkü kimi təqdim etmək;
- mənbəni göstərmədən başqasının yazı məhsulunu mənimsəmək;
- mövcud mənbədən olan sözləri və ya ideyanı yeni və orijinal kimi təqdim etmək.

Plagiat – başqasına məxsus olan intellektual mülkiyyətin mənimsənilməsidir. Daha dəqiq desək, plagiat- intellektual mülkiyyətin oğurluğu deməkdir. Plagiat –qeyri- qanuni və qeyri- etik xarakter daşıyır. Bundan başqa plagiat elmin inkişafının qarşısını alır, çünki elmə məlum olan ideya yeni ideya kimi təqdim olunur. Bunun nəticəsində elmdə irəliləyiş baş vermir və o, praktikaya xidmət edə bilmədiyinə görə öz nüfuzunu itirir.

Plagiataın geniş yayılmış halları:

1. Müxtəlif mənbələrdən mətnin surətini çıxarıb öz yazına qoymaq (copy/ paste);
2. Yazı işinin başqası tərəfindən yazılması;
3. Hazır mətnin əldə olunması (internetdən tədqiqat işlərinin müxtəlif növlərini, o cümlədən hətta dissertasiya əldə etmək mümkündür);
4. Mənbəyə istinad etmədən oradakı ideyanın özününkü kimi təqdim edilməsi;
5. Mənbəni bildirmədən hər hansı bir sənədin, audio-vizual materialın yaxud rəsm əsərinin surətinin təqdim olunması.

Plagiataın növləri

Plagiatla bağlı yuxarıda qeyd olunan halların bəziləri bilərəkdən, qəsdən, bəziləri isə bilməyərəkdən, təsadüfən edilir. Buna görə də plagiatın iki əsas növünün olmasını qeyd edirlər:

1. *Bilərəkdən, qəsdən edilən plagiat.* Bura aiddir: başqası tərəfindən hazırlanan intellektual məhsulun gismən və ya tamamilə öz məhsulun kimi təqdim olunması;
2. *Bilməyərəkdən, təsadüfən edilən plagiat.* Bura aiddir: istinadın düzgün verilməməsi; iqtibas olunmuş ideyaya (xüsusilə parafraz və ya ümumiləşdirmə zamanı) istinad etmədikdə; hətta istinad etdikdə belə mətndə başqa müəlliflərin sözlərini və/ və yaxud ideyalarını həddindən çox istifadə etdikdə və s.

Bilərəkdən, qəsdən edilən plagiat aldatma, hətə oğurluq kimi qələmə verilirə, bilməyərəkdən, təsadüfən törədilən plagiat akademik yazının müəyyən janrlarının yazılışı zamanı mövcud qaydalara əməl edilməməsi, istinadın düzgün verilməməsi nəticəsində yaranan bir qüsur kimi qiymətləndirilir. Lakin bəzi hallarda bu iki növ plagiatı bir-birindən ayırmaq mümkün olmur, yəni plagiat aşkar

olunandan sonra müəllifin onu bilərəkdən, qəsdən yoxsa bilməyərək, ehtiyatsızlıq nəticəsində törətdiyini müəyyən etmək mümkün olmur. Bundan başqa, bilməyərək, təsadüfən törədilən plagiat da yolverilməz sayılır. Buna görə də plagiatın hər bir növü qeyri-qanuni hal kimi qiymətləndirilir və onun bütün təzahürlərinə qarşı mübarizə aparmaq lazımdır.

Beləliklə, bütün hallarda plagiatın qarşısı alınmalıdır, çünki plagiat başqasına məxsus olan intellektual mülkiyyətin mənimsənilməsi ilə xarakterizə olunaraq qeyri- qanuni və qeyri- etik xarakter daşıyır. Buna görə də bir çox ölkələrdə plagiata görə müəyyən cəza tədbirləri nəzərdə tutulur.

Avropada, Amerikada, Kanadada və digər ölkələrdə elmi işlərində plagiat aşkarlanmış tədqiqatçılar, müəllimlər işdən çıxarılır, imtahanda köçürməyə yol verən, elmi işini özü yazmayan tələbə, magistr oxuduğu universitetdən qovulur. Hətta bir neçə siyasi xadim elmi işində plagiata yol verdiyinə görə tutduğu vəzifədən istefa etməyə məcbur olmuşdur. Məsələn, 2013-cü ildə Almaniya Federativ Respublikasının təhsil naziri Anna Şavanın 1980-ci ildə müdafiə etdiyi doktorluq dissertasiyasında başqa müəlliflərin tədqiqatlarından istifadə etdiyi fikirlərə istinadın olmadığı aşkarlanmışdır. Anna Şavanın bunu bilməyərək, yaxud bilərəkdən etməsi məlum deyil. Lakin bu hal aşkarlandıqdan dərhal sonra o, nəinki tutduğu vəzifədən azad olundu, hətta ondan elmi adı da alındı.

Almaniya Federativ Respublikasının daha bir naziri- müdafiə naziri Karl Teodor Tsu Quttenberq 2011-ci ildə dissertasiyasında plagiat tapıldıqdan sonra özü könüllü şəkildə elmi işini müdafiə etdiyi universitetə müraciət edərək elmi adından imtina etdiyini söyləmişdir. Bu nazir də vəzifəsindən uzaqlaşdırılmışdır.

Ölkəmizdə də plagiat geniş yayılmış bir hadisədir. Onunla mübarizə aktual bir məsələdir. Ona qarşı mübarizə aparılır.

Plagiatin yaranmasının səbəbləri

Plagiatin səbəblərinə dair müxtəlif fikirlər vardır:

1. Elmi tədqiqat sahəsində rəqabətin güclü olması;
2. Qanunvericilikdə plagiata görə sərt tədbirlərin tətbiq edilməməsi;
3. Plagiati aşkar edə biləcək təkmilləşdirilmiş texnikanın, proqramların zəif olması;
4. İnternetdəki müxtəlif mənbələrdən yazı materiallarının asanlıqla əldə edilməsi.

8.2. Plagiatin qarşısının alınması

8.2.1. Bilərəkdən edilən plagiatin qarşısının alınması

Plagiatin qarşısının alınması – ictimai elmlərdə akademik yazı fənninin tədrisinin mühüm vəzifələrindəndir. Təbii ki, bu fənnin tədrisi vasitəsilə plagiatin qarşısının alınması dedikdə, söhbət ilk növbədə bilməyərəkdən, təsadüfən törədilən plagiatdan gedir. Belə ki, plagiati qəsdən, bilərəkdən törədən şəxs bu fənnin tədris olunmasına heç bir əhəmiyyət verməyəcəkdir və onun vasitəsilə plagiata mübarizə aparmağı öz qarşısında məqsəd kimi qoymayacaqdır. Əksinə, o, plagiati bütün hallarda etməyə çalışacaqdır və buna görə də haqlı olaraq cəzalanacaqdır. Lakin bu o demək deyil ki, qəsdən, bilərəkdən törədilən plagiata mübarizə aparmaq qeyri-mümkündür və bu işlə məqsədyönlü şəkildə məşğul olan kəsləri niyyətlərindən əl çəkdirməyə məcbur etmək mümkün deyil. Hesab edirik ki, plagiati qəsdən, bilərəkdən törədən şəxslərə qarşı sərt tədbirlərin görülməsi onların bu yoldan əl çəkməsinə kömək edə bilər. Bunu inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir. Məsələn, tələbə və ya magistr bilsə ki, plagiat etdiyinə görə oxuduğu ali məktəbdən onu xaric etmə təhlükəsi gözləyir, o, bunu etməyəcəkdir.

Azərbaycanın ali məktəblərində bu cür sərt tədbirlərin olmaması tələbələri və magistrları plagiat etməyə sövq edir. Onlar plagiat edərkən belə düşünülər ki, plagiatla yol verdikləri aşkar olunduqda, uzağı yazı işlərini yenidən yazacaqlar. Belə olan şəraitdə tələbə və magistrların işlərini yoxlayan müəllimlər xüsusi olaraq onların bu işlərində plagiat axtarmağa can atmırlar.

Bilərəkdən plagiat edən elmi işçilərə, müəllimlərə qarşı da sərt cəza tədbirlərin olmaması onların çoxalmasına səbəb olan əsas amillərdən biridir. Bunu son zamanlarda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən plagiatla görə qaytarılan müdafiə olunmuş dissertasiya işlərinin sayının artmasında görmək olar. Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən plagiatla görə müdafiə olunmuş dissertasiyaların qaytarılması bir cəza kimi haqlı olan tədbirdir. Bu işin davamlı şəkildə həyata keçirilməsi gözlənilən nəticəni verəcəkdir, yəni bilərəkdən plagiat edən elmi işçilərin çoxalmasının qarşısını alacaqdır.

Beləliklə, plagiat edən şəxslərə qarşı, xüsusilə onu qəsdən edənlərə qarşı ciddi cəza tədbirlərinin həyata keçirilməsi bu qeyri-qanuni və qeyri- etik problemin əhəmiyyətli dərəcədə aradan götürülməsinə kömək edə bilər. Lakin tək cəza tədbirləri ilə kifayətlənmək düzgün deyil. Bunun üçün plagiatın qarşısını ala biləcək tədbirlərin həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir məsələdir. Söhbət ilk növbədə ictimai elmlərdə akademik yazı fənninin tədrisinin mükəmməlləşdirilməsindən gedir.

8.2.2. Bilməyərkən edilən plagiatın qarşısının alınması

Yuxarıda qeyd olundu ki, bilməyərkən, təsadüfən törədilən plagiat akademik yazı janrlarının yazılışı zamanı mövcud qaydalara əməl etməmənin nəticəsində yaranır. Buna görə də ictimai elmlərdə akademik yazı fənninin tədrisi vasitəsilə bilməyərkən, təsadüfən

törədilən plagiatın qarşısının alınması mümkündür. Söhbət ilk növbədə bu fənnin tədrisi çərçivəsində iki mühüm məsələnin icra olunmasından gedir:

1. Oxunan materialdan istifadə etmə;
2. İstinadın edilməsi.

Bu məsələlərin icra olunmasının hər biri öz növbəsində konkret praktik addımların həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. İndi isə bu addımların nədən ibarət olduğunu nəzərdən keçirək.

1. Oxunan materialdan istifadə olunması

Oxumaqdan əvvəl

- Tədqiqatınızın mövzusunə, məqsədinə və vəzifələrinə uyğun gələn ədəbiyyatı seçin.

Oxuduğunuz zaman

- akademik yazının ədəbiyyatın təhlili, tənqid, müqayisəli tənqid, məqalə kimi janrlarının tələblərinə uyğun olaraq oxuduğunuz mənbəni (məqalə, monoqrafıya və s.) hərtərəfli təhlil edin, orada irəli sürülən fikirlərə sübhə ilə yanaşın, verilən faktları yoxlayın;

- oxuduğunuz mənbəyə dair qeydlərinizi aparın. (Apardığınız qeydlərin məzmununu ilk növbədə oxuduğunuz mənbənin müəllifinin əsas ideyası, bu ideyanın əsaslandığı arqumentlər təşkil edir).

Oxuduqdan sonra

- apardığınız qeydlərin əhəmiyyətini müəyyənləşdirin;
- oxuduğunuz mənbədən əldə etdiyiniz əsas ideyaya, arqumentlərə öz münasibətinizi bildirin;

-təhlil olunan məsələlərə dair öz münasibətinizi, fikirlərinizi əlavə edin. (Yazı işinizdə oxuduğunuz mənbələrdən aşkar etdiyiniz müəlliflərin ideyaları ilə bərabər həmin mənbələrə sizin tənqidi

yanaşmanız nəticəsində formalaşmış münasibətiniz, fikirləriniz də olmalıdır. Əks halda, yəni yazınızda öz fikirləriniz olmadıqda və hətta düzgün istinad etdikdə belə mətnə həddindən çox başqa müəlliflərin sözləri və/ və yaxud ideyaları olduqda, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, siz plagiat etmiş olursunuz).

2. İstinadın edilməsi

İstinadın edilməsi- yazı işində istifadə olunan məlumat və ideya mənbələrinin bildirilməsi metodudur. Çap olunmuş və çap olunmamış mətnlərdəki faktlara, rəqəmlərə, ideyalara, nəzəriyyələrə istinadlar edilməlidir. İstinadın əhəmiyyəti ondadır ki, onun vasitəsilə ilk növbədə plagiatın qarşısı alınır. Belə ki, istinadın köməyi ilə mətnə qeyd olunmuş mənbələr yoxlanılır, oxucu istinad olunan mənbələrdən sizin arqumentlərinizlə daha yaxından tanış olmaq imkanını əldə etməklə sizin yazınıza, oradakı ideyalara düzgün, qərəzsiz münasibət formalaşdırır.

Başqa müəlliflərin sözlərini yaxud fikirlərini istifadə edəndə siz aşağıdakı üsullardan birini tətbiq edirsiniz:

- müəllifin sözlərini *sitat* vasitəsilə iqtibas edirsiniz;
- müəllifin sözlərini *parafraz* edirsiniz, yəni onun sözlərini öz sözlərinizlə verirsiniz;
- müəllifin sözlərini *ümumiləşdirirsiniz*, yəni onları öz sözlərinizlə qısa formada verirsiniz.

Sitat, parafraz və ümumiləşdirmə - yazınızda irəli sürdüyünüz ideyanı əsaslandırmaq məqsədilə başqa müəlliflərin (xüsusilə müəyyən sahə üzrə tanınmış mütəxəssislərin) yazı işlərindən istifadə etmənin üç fərqli üsuludur. Sitat, parafraz və ümumiləşdirmə bir-birindən ümumilikdə yazınızın istinad olunan mətnə yaxınlıq dərəcəsi ilə fərqlənirlər.

Bunların hər birini ayrılıqda nəzərdən keçirək.

8.2.2.1.Sitat

Sitat – tədqiqatınızda irəli sürdüyünüz ideyanı əsaslandırmaq məqsədilə başqa müəlliflərin yazı işlərinin öz yazınızda istifadə edilməsinin elə bir formasıdır ki, istinad olunan mətn yazınızda olduğu kimi verilir. Başqa sözlə desək, sitat - bir mətndən eynilə götürülən hissəyə deyilir. Sitat zamanı “dırnaq” vasitəsilə oxuduğunuz mənbənin müəllifinin sözlərini mətndə olduğu kimi verirsiniz. Müəllifin sözlərinin “dırnaq” vasitəsilə verilməsi istinadın ən sadə formasıdır. Sitatın fərqləndirici xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Sitatda istinad olunan hissəni olduğu kimi verirsiniz. Bu hissəyə heç bir əlavə edilmir və o, “dırnaq”da verilir;
2. Parafraz və ümumiləşdirmə ilə müqayisədə sitatın həcmi adətən kiçik olur.

Sitatdan aşağıdakı hallarda istifadə olunur:

1. İrəli sürdüyünüz fikiri əsaslandıran arqumenti daha da gücləndirmək lazım olduqda;
2. Arqumentinizə dəstək kimi tanınmış mütəxəssisin yazısına müraciət etməyə ehtiyac yarandıqda.

Sitat- istinadın ən sadə formasıdır, çünki burada istinad olunan mənbənin müəllifinin sözləri mətndə olduğu kimi “dırnaq”da verilir. Lakin sitatın istinadın ən sadə forması olmasına baxmayaraq onu istifadə edərkən diqqətli olmaq lazımdır. Belə ki, sitatda başqa müəlliflərin sözlərinə, ideyalarına istinad etməklə siz öz sözlərinizi, ideyalarınızı təqdim etməkdən, açıqlamaqdan məhrum olursunuz. Yazınızda bu cür təhlükə xüsusilə çoxlu sayda və böyük həcmli sitatlar olanda yaranır. Buna görə də yazınızda çoxlu sayda və böyük həcmli sitat verməkdən uzaq olun və sitat etməklə bərabər sitatın ardınca iqtibas olunan mətndəki fikrə münasibətdə öz mövqeyinizi bildirin. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hətta istifadə

olunan mənbəyə istinad olunduqda belə əgər sizin yazınızda həddindən çox başqa müəlliflərin sözləri və/ və yaxud ideyaları varsa, siz bilməyərəkdən, təsadüfən də olsa plagiat etmiş olursunuz.

8.2.2.2. Parafraz

Parafraz - yunan dilindən tərcümədə *“fikrin ifadə olunmasının əlavə üsulu”* mənasını verir. Parafraz – istinadın elə bir formasıdır ki, onun vasitəsilə istinad etdiyiniz mətnin mənasını, ideyasını öz sözlərinizlə ifadə edirsiniz. Parafraz edərkən istinad etdiyiniz mənbədəki mətnin ideyasını saxlamaqla bu ideyanı öz sözləriniz vasitəsilə yeni formada oxucuya çatdırırsınız. Parafrazdan istifadə etmənin əsas səbəbi yazınızda irəli sürdüyünüz ideyanı, fikiri əsaslandırmaq, onun oxucu tərəfindən dərk olunması zamanı yarana biləcək mümkün anlaşılmazlıqları aradan qaldırmaqdır. Parafrazın əsas məqsədi istinad etdiyiniz mənbədəki mətni oxucuya ətraflı izah etməklə və aydın şəkildə çatdırmaqla yazınızdakı bu və ya digər ideyanı əsaslandırmaqdır. Sitatdan fərqli olaraq parafraz “dırnaq”da verilmir.

Sitat vasitəsilə edilən istinada münasibətdə parafrazın əsas üstünlüyü ondadır ki, o, istinad olunan mənbədəki fikri ilkin variantdan fərqli olan sözlərlə ifadə etməklə onu təfsilatla izah edir. Məsələn, *“Edvard Karr siyasi realizm nəzəriyyəsinin görkəmli nümayəndələrindən biridir”* fikri belə parafraz oluna bilər *Edvard Karr müharibənin zəruri olduğunu iddia edirdi, çünki o, baxışlarına görə siyasi realizm nəzəriyyəsinin tərəfdarı idi və yaxud Edvard Karr siyasi realizmin nümayəndəsi olduğuna görə müharibənin qaçılmaz bir hadisə olduğunu iddia edirdi.*

Bir çox hallarda parafraz *“yəni”* sözündən sonra gəlir. Bu söz onun cümlədə işlədilməsini ifadə edir. Məsələn, *Edvard Karr siyasi realizm nəzəriyyəsinin görkəmli nümayəndələrindən biridir, yəni o, müharibənin zəruri olduğunu iddia edir.* Məlum olduğu kimi,

“yəni” sözü əvvəl gələn cümləyə aydınlıq gətirmək məqsədilə işlədilir. Parafrazın məhz bu sözdən sonra gəlməsi onun qeyd olunan mahiyyətindən xəbər verir.

İstinad olunan mənbədəki fikir cümlədə və abzasda əks olunduğuna görə həm cümləni, həm də abzası parafraz etmək mümkündür. Aşağıda cümlənin və abzasın parafraz olunmasına dair misal verilmişdir.

Mənbədə verilən cümlə: *“Beynəlxalq siyasət, hər cür siyasət kimi, hakimiyyət uğrunda mübarizədir”*;

Həmin cümlə parafraz edildikdən sonra: *Siyasət – insanlar arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə olduğuna görə, beynəlxalq siyasət isə onun bir forması olduğuna görə, o da insanlar arasında hakimiyyət uğrunda mübarizəni əks etdirir.*

Mənbədə verilən abzas: *“Siyasi realizmə əsasən, siyasət bütövlükdə cəmiyyət kimi, insanın təbiətində kök salmış obyektiv qanunlarla idarə olunur. Cəmiyyəti təkmilləşdirmək üçün ilk növbədə onun hansı qanunlarla inkişaf etdiyini dərk etmək lazımdır. Bu qanunlar bizim istəyimizdən asılı deyil. Buna görə də fəaliyyətində bu qanunları nəzərə almayan insan yalnız risk etmiş olur”*. Mənbə: *Bu abzas Hans Morgentaunun “Beynəlxalq siyasətin realist nəzəriyyəsi” adlı kitabından götürülmüşdür.*

Həmin abzas parafraz edildikdən sonra: *Hans Morgentauya görə, beynəlxalq münasibətlərin siyasi realizm nəzəriyyəsinin metodoloji əsasını pozitivizm nəzəriyyəsi təşkil edir. Pozitivizm əsasən, təbiətdə olduğu kimi cəmiyyətdə də insanların iradəsindən asılı olmayan, obyektiv qanunlar mövcuddur. İnsan özünün cəmiyyətdəki, o çümlədən siyasət sahəsindəki fəaliyyətində bu qanunları dərk etməli və nəzərə almalıdır. Əks halda onun qeyd olunan sahədəki fəaliyyəti uğursuzluqla nəticələnə bilər.*

İstinadın geniş yayılmış forması olan parafrazın qeyd olunan üstünlükləri ilə bərabər iki əsas *çatışmazlığı* vardır:

1. Plagiat ilə parafraz arasında elə bir incə sərhəd var ki, bəzi hallarda gözlənilmədən parafrazın plagiata çevrilməsi baş verir. Əgər müəyyən bir mətni parafraz edərkən yeni mətnin sözləri əvvəlki mətnin sözlərinə çox yaxın olursa, belə olan halda parafraz plagiata çevrilir. Bu cür halların qarşısını almaq üçün, yəni parafrazın plagiata çevrilməsini qeyri-mümkün etmək üçün istinad olunan mətni parafraz edərkən onun əsas ideyasını öz sözlərinizlə ifadə etmək lazımdır;

2. Parafraz olunan mətnin müəllifin öz sözləri ilə verilməsi ilkin fikrin təhrif olunması təhlükəsini yaradır. Bunun qarşısını almaq üçün orijinal mətnə müraciət edərək oradakı fikirləri parafrazda verilən fikirlərlə əsaslı şəkildə müqayisə etmək lazımdır.

8.2.2.3. Ümumiləşdirmə

Ümumiləşdirmə - tədqiqatınızda irəli sürdüyünüz ideyanı əsaslandırmaq məqsədilə bu və ya digər mənbədəki mətnin öz yazınızda istifadə edilməsinin elə bir formasıdır ki, istinad olunan mətndəki fikri saxlamaqla həmin mətni çox qısa şəkildə öz sözlərinizlə verirsiniz. İlk baxışda ümumiləşdirmə parafraza bənzəyir, çünki parafrazda olduğu kimi burada da istinad olunan mətndəki fikir olduğu kimi qalaraq müəllifin öz sözləri ilə yeni mətnə ötürülür. Lakin ümumiləşdirmə ilə parafraz arasında iki mühüm *fərq* vardır:

1. Parafrazdan (o cümlədən də sitatdan da) fərqli olaraq ümumiləşdirmədə olduqca böyük həcmli mətn istifadə olunur. Məsələn, bütöv bir məqalə, kitab ümumiləşdirilə bilər;

2. Bir qayda olaraq orijinal mətnlə müqayisədə ümumiləşdirilmiş mətnin həcmi çox kiçik olur. Bu onunla bağlıdır ki, mətni ümumiləşdirərkən kiçik məqamlar atılaraq yalnız əsas fikir saxlanı-

lır. Yuxarıda cümlənin parafraz olunması haqqında danışarkən biz göstərmişdik ki, yeni mətn orijinal mətndən həcmcə böyük də ola bilər.

Ümumiləşdirmə ilə parafraz arasında arasındakı fərqi eyni mətnin üzərində göstərək:

Mənbədə verilən abzas: *"Siyasi realizmə əsasən, siyasət bütövlükdə cəmiyyət kimi, insanın təbiətində kök salmış obyektiv qanunlarla idarə olunur. Cəmiyyəti təkmilləşdirmək üçün ilk növbədə onun hansı qanunlarla inkişaf etdiyini dərk etmək lazımdır. Bu qanunlar bizim istəyimizdən asılı deyil. Buna görə də fəaliyyətində bu qanunları nəzərə almayan insan yalnız risk etmiş olur"*. Mənbə: *Bu abzas Hans Morgentaunun "Beynəlxalq siyasətin realist nəzəriyyəsi" adlı kitabından götürülmüşdür.*

Həmin abzas ümumiləşdirildikdən sonra: *Hans Morgentauya görə, insan öz siyasi fəaliyyətində qarşıda dayanan məqsədlərə nail olmaq üçün cəmiyyətin inkişaf qanunlarını nəzərə almalıdır.*

Fəslə aid suallar

1. Plagiat nədir?
2. Nəyə görə plagiat qeyri- qanuni və qeyri- etik sayılır?
3. Plagiat elmin inkişafına necə təsir göstərir?
4. Plagiatın geniş yayılmış halları hansılardır?
5. Bilərəkdən edilən plagiat nədir?
6. Bilməyərəkdən edilən plagiat nədir?
7. Plagiatın yaranmasının səbəbləri nədir?
8. Bilərəkdən edilən plagiatın qarşısını necə almaq olar?
9. Bilməyərəkdən edilən plagiatın qarşısını necə almaq olar?
10. İstinadın düzgün edilməsinin əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
11. Sitat nədir?
12. Sitatın fərqləndirici xüsusiyyətləri nədir?

13. Hansı hallarda sitatdan istifadə etmək məqsədəuyğundur?
14. Parafraz nədir?
15. Sitat vasitəsilə edilən istinada münasibətdə parafrazın əsas üstünlüyü nədən ibarətdir?
16. Parafrazın çatışmazlığı nədən ibarətdir?
17. Ümumiləşdirmə nədir?
18. Ümumiləşdirmə və parafraz arasında oxşar və fərqli cəhətlər nədən ibarətdir?

III BÖLMƏ

TƏDQIQAT METODLARI

“Metod” anlayışı yunan dilindən tərcümədə “nəyəsə aparan yol” mənasını verir. Metod - dərkətmə prosesinin, xüsusən də elmin predmetinin öyrənilməsi üsuludur. Elmi cəhətdən əsaslandırılmış metodların tətbiq edilməsi idrakın müvəffəqiyyətlə inkişafının ən mühüm şərtidir. Metod elmi biliyin əldə edilməsinin və onun praktik fəaliyyətdə tətbiqinin yollarını, üsullarını göstərir. Əgər metodun tətbiq edilməsinin məqsədi elmi biliyin əldə edilməsidirsə, onda tətbiq edilən metodun özü də elmi olmalıdır. Buna görə də hər bir elmdə, o cümlədən hər bir tədris fənnində tətbiq ediləcək müvafiq metodların seçilməsi mühüm bir məsələdir.

Tədqiqat metodları elmi biliyin əldə edilməsi prosesində istifadə olunur. Hər bir tədqiqat metodu elmi biliyin əldə olunmasının yolunu, üsulunu göstərir. Buna görə də elmi işlə məşğul olan hər bir kəs üçün tədqiqat metodlarının mənimsənilməsinin böyük idraki və praktik əhəmiyyəti vardır.

İctimai elmlərdə istifadə olunan metodları *üç qrupa* bölmək olar. Birinci qrupa daxil olan metodlar bütövlükdə idrak prosesinin təşkilini və həyata keçirilməsini xarakterizə edir. Onlar bütün elmlərdə istifadə olunduqlarına görə *ümumməntiqi metodlar* və ya *elmi idrakın ümumi metodları* adlanır. İkinci qrupa ictimai elmlərin *ümumi* xarakterli metodları daxildir. Onlar ictimai elmlərdə tədqiqatın istiqamətini, daha konkret desək, tədqiqatçının tədqiq olunan obyektə yanaşmasını müəyyən edir. Üçüncü qrupa isə bu və

ya digər ictimai elmlərdə istifadə olunan tətbiqi xarakterli metodlar daxildir. Bu metodlar, ümumi metodlardan fərqli olaraq, ictimai elmlərin bəzilərində istifadə olunur. Buna görə də onlar *xüsusi* metodlar adlanır. Qeyd olunan bu üç qrup metod ictimai elmlər sahəsində elmi tədqiqatların səmərəli təşkil olunmasında və aparılmasında mühüm rol oynamaqla yanaşı tədqiq olunan cism və hadisələrin dərinlən və hərtərəfli dərk olunmasına kömək edir.

IX FƏSİL

Ümumməntiqi metodlar

və ya elmi idrakın ümumi metodları

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ümumməntiqi metodlar və ya elmi idrakın ümumi metodları elmin bütün sahələrində istifadə olunduqlarına görə idrak prosesinin təşkilini və həyata keçirilməsini xarakterizə edir. Ümumməntiqi metodlar elmi idrakın ümumi metodları olaraq universal xarakter daşıyır.

Elmi tədqiqat iki əsas səviyyədə - *empirik və nəzəri* səviyyələrdə aparıldığına görə ümumməntiqi metodların növlərindən danışdıqda sözügedən səviyyələrdə tətbiq olunan metodları bir-birindən ayırmaq vacibdir. Buna görə də tədqiqat metodları təsnifatında ümumməntiqi tədqiqat metodlarını iki qrupa - *empirik və nəzəri tədqiqat metodları* qruplarına bölərək hər bir qrupa daxil olan, yəni hər bir səviyyədə tətbiq olunan ümumməntiqi tədqiqat metodlarını nəzərə çarpdırmaq lazımdır.

9.1. Empirik tədqiqat metodları

Empirik tədqiqat metodlarını təqdim etməkdən öncə elmi idrakın empirik səviyyəsinin mahiyyətini aşkarlamaq lazımdır. Belə ki, bu, empirik tədqiqat metodlarını daha dərindən anlamağa kömək edəcəkdir.

Elmi idrakın empirik səviyyəsinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada dərkətmə prosesinin subyekt elmi biliyi empirik yolla, yəni təcrübə yolu ilə qazanır. Subyekt (tədqiqatçı) elmi biliyi müxtəlif sahələrdən- təbiətdən, cəmiyyətdən və insan təfəkküründən

əldə edir. Lakin bu səviyyədə tədqiq olunan obyekt, bir qayda olaraq, özünün xarici əlaqələri və təzahürləri əsasında araşdırılır. Dərketmə prosesinin empirik səviyyəsində tədqiqatçı aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

1. Bu və ya digər sahədə baş verən hadisələri müşahidə edir;
2. Müşahidə edilən hadisələrdən toplanan faktları təhlil edir;
3. Hadisələr arasında əlaqələri müəyyənləşdirir.

Bu vəzifələr *müşahidə, təsvir, müqayisə, ölçü və eksperiment* kimi tədqiqat metodları vasitəsilə yerinə yetirilir. Elmi biliyin əldə olunmasında bu metodların böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alaraq onların hər birini ayrılıqda təhlil etmək məqsədə uyğundur.

9.1.1. Müşahidə

Müşahidə- cism və hadisələrin öyrənilməsinə, onların mənasının və əhəmiyyətinin müəyyən edilməsinə yönələn gerçəkliyin məqsədyönlü qavrayışıdır.

Müşahidə prosesi müşahidənin obyektini (müşahidə olunan cism və ya hadisə), müşahidənin subyektini (müşahidəçi), müşahidənin vasitələri və müşahidənin məqsədi kimi tərkib hissələrdən ibarətdir.

Müşahidə tədqiq olunan obyekt haqqında ilkin məlumatın alınmasına yönəlmişdir. Müşahidə vasitəsi kimi insanın hiss orqanları çıxış edir. Bir qayda olaraq müşahidə zamanı subyekt obyektin inkişafına müdaxilə etmir. Obyekt təbii, adi şəraitdə olur. Subyekt isə onu öyrənir.

Müşahidə nəticəsində əldə olunan məlumat subyektin istəyindən, arzularından asılı olmur. Başqa sözlə desək, bu məlumat obyektiv xarakter daşıyır. O, müşahidə olunan cism və hadisələrin obyektiv əlamətləri və münasibətləri haqqında bizə xəbər verir.

Sözügedən məlumatın məzmununu tədqiq olunan cism və hadisələrin sonrakı öyrənilməsinin növbəti mərhələlərində tədqiqatçı üçün faydalı olur.

Adi müşahidə ilə müqayisədə elmi müşahidənin bir sıra mühüm xüsusiyyətləri vardır:

1. Elmi müşahidə konkret nəzəriyyəyə və ya nəzəri müddəalara əsaslanır;

2. Elmi müşahidə müəyyən nəzəri məsələnin həllinə, mövcud fərziyyələrin yoxlanılmasına, yeni fərziyyələrin irəli sürülməsinə yönəlmişdir;

3. Elmi müşahidə xüsusi müşahidə vasitələrindən (kompüter, teleskop, fotoaparət və s.) geniş istifadə edir;

4. Elmi müşahidə *intersubektivlik* tələbinə cavab verməlidir. Başqa sözlə desək, konkret nəticələr verən bu və ya digər müşahidəni eyni nəticələr əldə etməklə başqa müşahidəçi də apara bilər. Elmi müşahidənin intersubektivlik xüsusiyyətinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, müşahidənin nəticəsinin obyektivliyini nümayiş etdirir.

Sözsüz ki, bu xüsusiyyətlər elmi müşahidənin adi müşahidəyə nisbətən üstünlüklərinin əsasını təşkil edir.

Müşahidənin *iki növü* vardır:

a. *Xarici və ya kənardan aparılan müşahidə*. Xarici müşahidədə tədqiqatçı (müşahidəçi) baş verən prosesi kənardan izləyir. Məsələn, tədqiqatçı bu və ya digər ali məktəbdə tələbələrin müəyyən bir dərəcəyə marağının azalmasının səbəblərini anlamaq üçün kənar bir izləyici kimi müşahidə aparır;

b. *Daxili müşahidə*. Burada müşahidəçi baş verən prosesin fəal iştirakçısı kimi çıxış edir. Məsələn, neftlə zəngin bir ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafının əhəmiyyətini müəyyən etmək

məqsədlə bu ölkədə yaşayan tədqiqatçı ardıcıl şəkildə uzun illər müşahidə aparır.

Bundan başqa müşahidə zamanı texniki vasitələrdən istifadə olunub-olunmamasından asılı olaraq müşahidə *bilavasitə və ya dolay (instrumental)* ola bilər. Bilavasitə müşahidələrdə subyekt obyekt haqqında məlumatı heç bir texniki vasitədən (televizor, radio, internet və s.) istifadə etməyərək əldə edir. Subyekt obyekt haqqında bilikləri dolay yolla da (məsələn, müsahibə və ya anket sorğusu yolu ilə) əldə edə bilər. Belə müşahidəni dolay müşahidə adlandırırlar.

Dərketmə prosesinin səmərəli metodu olmaq üçün müşahidə bir sıra tələblərə cavab verməlidir. İlk növbədə müşahidə *planlı* şəkildə aparılmalıdır. Müəyyən müşahidə aparmağı nəzərdə tutan tədqiqatçı konkret plan əsasında fəaliyyət göstərməlidir. Bundan başqa müşahidə *məqsədyönlü* olmalıdır. Tədqiqatçı bu və ya digər hadisəni müşahidə edərkən qarşısında müəyyən məqsəd qoymalıdır. O, müşahidə olunan hadisənin bütün əlamətlərini deyil, tədqiqat üçün müəyyən əhəmiyyət daşıyan əlamətini öyrənməlidir. Planlı və məqsədyönlü şəkildə aparılan müşahidə konkret situasiyadan asılı olaraq müşahidə metodunun yuxarıda qeyd olunan növlərindən (*daxili, xarici, bilavasitə və dolay*) biri və ya bir neçəsi vasitəsilə fəal şəkildə həyata keçirilməlidir. Müşahidənin *çevik* olması onun qarşısında irəli sürülən daha bir mühüm tələbdir.

Beləliklə, müşahidənin dərketmə prosesində səmərəliliyi onun *planlı, məqsədyönlü* və *çevik* olmasından asılıdır.

9.1.2. Təsvir

Müşahidə nəticəsində əldə olunan məlumat bir qayda olaraq fərdi şüurun materialı kimi özünü göstərir. Bu məlumatı geniş ictimaiyyətə çatdırmaq, bir sözlə, onu ictimai şüurun materialına

çevirmək və lazım gəldikdə elmi təhlil sahəsinə təqdim etmək üçün əldə olunan məlumat müəyyən işarə sistemi vasitəsilə möhkəmləndirilməli və ötürülməlidir. Məlumatın möhkəmləndirilməsi və ötürülməsi prosesi *təsvir* metodu vasitəsilə həyata keçirilir.

Təsvir bir tədqiqat metodu kimi müşahidə nəticəsində obyekt-lər haqqında əldə edilən məlumatın təbii və ya süni dilin vasitəsilə qeyd olunmasıdır. Bu metod vasitəsilə hissi orqanların köməyi ilə əldə olunan məlumat məfhumlar, işarələr, sxemlər və rəqəmlər dilinə çevrilir. Bu isə onun sonrakı rəşional istifadəsi üçün, o cümlədən sistemləşdirilməsi, təsnifatı və ümumiləşdirilməsi üçün şərait yaradır. Təsvirdə təbii dildən istifadə etdikdə, müşahidənin nəti-cələri sözlə təqdim olunur.

Təsvir müşahidənin son mərhələsi kimi çıxış edir. Bu mərhələ-də müşahidə olunan obyektlərin mahiyyətinin aşkarlanması məsələsi nəzərdə tutulmur. Burada, bir qayda olaraq tədqiqatçı araşdırılan obyektin əsasən zahiri tərəflərini ətraflı şəkildə göstərmək istəyir.

Bir metod kimi təsvirin elmi tədqiqatda rolu böyükdür. O, elmi idrakın strukturunda vacib bir element kimi çıxış edir. Lakin elmin inkişafı ilə əlaqədar təsvirin xarakteri dəyişir. Təbii dil vasitəsilə təqdim olunan təsvirin həcmi azalır. Süni dil vasitəsilə təqdim olunan təsvirin həcmi isə əksinə artır. Bu prosesin səbəbi odur ki, təbii dil vasitəsilə aparılan təsvir qeyri-dəqiq, çoxmənalı və qeyri-müəyyən terminlərlə təqdim olunur. Sözsüz ki, belə təsvir dəqiq elmlərdə istifadə edilə bilməz. Buna görə də müasir elmlərdə öz məntiqi sərtliliyi ilə seçilən süni təsvirdən istifadə olunur. Bununla belə təsvirdə təbii dilin əhəmiyyəti itmir, çünki o, məcburi element kimi süni dilin hər bir sisteminə daxildir.

Təsvirin iki əsas növü vardır: keyfiyyət və kəmiyyət təsviri. Bu iki növ təsvir bir-birilə bağlıdır. Onların hər biri vahid tədqiqat prosesinin müxtəlif tərəflərini təşkil edir. Keyfiyyət təsviri təbii dil

vasitəsilə aparılır. O, sözlə ifadə olunur. Kəmiyyət təsviri isə adətən müxtəlif cədvəllər, qrafiklər və matrisalar vasitəsilə həyata keçirilir. Bu vasitələr “müşahidənin protokolları” adlanır. Onlar müxtəlif ölçü əməliyyatlarının nəticəsində yaranır. Buna görə də bəzən kəmiyyət təsviri ölçünün göstəricilərinin qeydiyyatı kimi çıxış edir.

9.1.3. Müqayisə

Müqayisə- idrak prosesinin ən geniş yayılmış və universal metodlarından biridir. Məlum aforizmdə deyilir: “Hər şey müqayisədə dərk olunur”. Müqayisə obyektlər arasında oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən etmək məqsədilə onların tutuşdurulmasına yönələn metoddur. Bu metod cism və hadisələrin mahiyyətinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır. Müqayisə nəticəsində iki və daha çox obyektə xas olan ümumi əlamət müəyyən edilir. Bu isə elmi araşdırmanın mühüm şərtlərindən biridir. Müqayisə elmi biliyin mühüm mərhələsi olan ümumiləşdirmənin vacib şərtidir. Bundan başqa müqayisə analogiya üzrə əqli nəticələrdə də əhəmiyyətli rol oynayır.

Digər tədqiqat metodları kimi müqayisə də səmərəli olmaq üçün müəyyən tələblərə cavab verməlidir. Belə tələblərdən ikisini göstərmək olar:

1. Müqayisə bir metod kimi aralarında müəyyən *oxşar* əlamət olan obyektlərə tətbiq oluna bilər;

2. Cism və hadisələr arasında müqayisə onların *mühüm* əlamətləri üzrə aparılır.

Elmi araşdırmada müqayisə metodu vasitəsilə cism və hadisələr haqqında məlumatı iki müxtəlif yolla əldə etmək olar:

1. Məlumat müqayisə metodunun tətbiqinin bilavasitə nəticəsi kimi çıxış edə bilər;

2. Bəzən məlumat, yeni bilik müqayisə nəticəsində əldə olunan ilkin məlumatın sonrakı təhlilindən alınır. Bu, əsasən analogiyaya əsaslanan əqli nəticə vasitəsilə reallaşır.

Məlum olduğu kimi, analogiya elə bir əqli nəticədir ki, onun vasitəsilə obyektlərin bir cəhətə görə oxşarlıqlarının əsasında onların digər cəhətlərə görə də oxşarlıqları haqqında fikir söylənilir*. Analogiyaya əsaslanan əqli nəticə vasitəsilə iki obyekt və onların əlamətləri arasındakı müəyyən oxşarlığın əsasında bir obyektə mənsub olan əlamətin digər obyektə də olmasına dair nəticə alınır. Başqa sözlə desək, burada müqayisə metodunun köməyi ilə bilavasitə əldə olunan nəticədən əlavə yeni bilikdə qazanılır. Məsələn, müqayisə metodu vasitəsilə tədqiqatçı *A* və *B* cismləri arasında bir sıra mühüm oxşar əlamətlərin olmasını aşkar etdikdən sonra analogiyaya əsaslanan əqli nəticə vasitəsilə *A*-da olan daha bir əlamətin *B*-də də olması haqqında fikir irəli sürür. Lakin əldə olunan nəticə ehtimalı xarakter daşıyır. Yəni bu nəticə səhv də ola bilər. Buna görə də çalışmaq lazımdır ki, həqiqi biliyin əldə edilməsi ehtimalı mümkün qədər çox olsun. Bunun üçün isə aşağıdakı qaydalara riayət etmək lazımdır:

1. Müqayisə edilən cism və hadisələrdə nə qədər çox oxşar əlamət aşkar olursa, analogiyaya əsaslanan əqli nəticə vasitəsilə əldə olunan nəticənin həqiqiliyi bir o qədər çox olar;

2. Müqayisə nəticəsində aşkar olunan oxşar əlamətlərin obyektlərin *mühüm* əlamətləri olması əldə olunan nəticənin həqiqiliyini artırır.

3. Bir obyektə digər obyektə keçirilən əlamət ikincinin mahiyyətinə zidd olmamalıdır. Müqayisə olunan obyektlər arasın-

---

* Qeyd: Analogiya haqqında daha ətraflı məlumat “Nəzəri tədqiqat metodları” yarımfişində veriləcəkdir.

dakı oxşar əlamətlərlə yanaşı onlar arasındakı müxtəliflik də nəzərə alınmalıdır.

9.1.4. Ölçü

Ölçü- xüsusi texniki vasitələrdən və ölçü vahidlərindən istifadə etməklə obyektin kəmiyyət tərəflərinin müəyyən edilməsi metodudur. Bu metod vasitəsilə obyektlərin kəmiyyəti ilə onların xüsusiyyətləri arasında qarşılıqlı münasibət müəyyən edilir.

Ölçü müqayisə metodu ilə bağlıdır. Hər bir müqayisənin aparılması ölçüyə əsaslanır. Buna görə də ölçü müqayisənin əsasını təşkil edir. Lakin müqayisədən fərqli olaraq ölçü daha dəqiq dərkətmə prosesidir. Ölçü ətraf mühit haqqında daha dəqiq məlumat verir. Ölçünün keyfiyyətinin, onun elmi dəyərinin ən vacib göstəricisi dəqiqlikdir. Bu göstərici alimin çalışqanlıqından, onun tətbiq etdiyi metodlardan və ölçü alətlərindən asılıdır.

Ölçü metodu bütün elmlər sahəsində, o cümlədən ictimai elmlər sahəsində geniş tətbiq olunur. Məsələn, politologiya elmində bu metod vasitəsilə dövlət qeydiyyatından keçmiş bu və ya digər dini icmanın nümayəndələrinin ölkədə keçirilən Prezident, parlament və bələdiyyə seçkilərində iştirakının səviyyəsini hesablamaqla biz icmanın siyasi fəallığını müəyyən edə bilirik.

9.1.5. Eksperiment

Eksperiment (latın dilindən tərcümədə- təcrübə)- empirik tədqiqatın elə bir metodudur ki, o, bu və ya digər müddəanın həqiqiliyini yoxlamaq məqsədilə müşahidə situasiyası yaradaraq nəzarət və idarə olunan şəraitdə əşya və hadisələri tədqiq edir. Eksperiment müşahidə, ölçü və tədqiq olunan obyektlərə fiziki təsirdən ibarətdir. Müşahidədən fərqli olaraq eksperiment zamanı tədqiq edilən şərait əvvəlcədən mövcud olmur. O, xüsusi məqsədlə

yaradılır. Digər empirik tədqiqat metodlarından fərqli olaraq eksperiment tədqiq olunan obyektin gedişatına müdaxilə etməyi nəzərdə tutur. Eksperiment zəruri şərtlərin yaradılmasına maneçilik törədən bütün təsirlərin və faktorların aradan götürülməsini, müvafiq texniki qurğularla müşahidənin və ölçünün aparılmasını ehtiva edir. Başqa sözlə desək, eksperiment obyektini dərk etmək məqsədilə həmin obyektə və ya onu əhatə edən mühitə bilavasitə fiziki təsiri nəzərdə tutan dərketmə metodudur.

Bir tədqiqat metodu kimi eksperiment aşağıdakı elementlərdən ibarətdir:

1. Eksperimentin məqsədi;
2. Eksperimentin obyektini;
3. Eksperiment prosesində tədqiqat obyektinin olduğu və yaxud yerləşdirildiyi şərait;
4. Eksperimentin vasitələri;
5. Obyektə fiziki təsir.

Eksperimentlər məqsədləri baxımından bir-birindən fərqlənir. Bəzi eksperimentlər məqsədinə görə *axtarış* xarakterli olur. Belə eksperimentlərin məqsədi tədqiq olunan obyektlər haqqında müəyyən faktların aşkar olunmasından və yaxud onlar arasında qanunauyğunluqların müəyyən edilməsindən ibarətdir. Digər qrup eksperimentlər məqsədinə görə *yoxlayıcı* xarakter daşıyır. Belə eksperimentlərin məqsədləri tədqiq olunan obyektlər və yaxud onların əlamətləri haqqında müəyyən fərziyyənin həqiqi olub-olmamasını sübut etməkdir. Sözsüz ki, bu iki qrup eksperiment arasında qeyd olunan fərq nisbi xarakter daşıyır. Məsələn, eksperiment zamanı bu və ya digər obyekt haqqında müəyyən fərziyyənin həqiqiliyinin yoxlanılması nəticəsində sözügedən obyekt haqqında yeni faktın aşkar olunması mümkündür. Nəticədə *yoxlayıcı* xarakterli eksperiment *axtarış* xarakterli olur. Eynilə axtarış məqsədilə

aparılan eksperiment müəyyən fərziyyənin təsdiqi və ya təkzibi ilə nəticələyə bilər. Buna görə də eksperimentlərin məqsəd baxımından bölgüsü şərtidir.

Elmi idrakın tədqiqat metodu olan eksperimentin xüsusiyyəti ondadır ki, burada məqsədyönlü şəkildə süni situasiya yaradılır. Belə bir situasiyanın yaradılmasında zərurət isə obyektin daha dərindən öyrənilməsidir. Tədqiqatçı məqsədyönlü şəkildə yaratdığı situasiyaya müdaxilə edərək faktorlarla manipulyasiya edir və tədqiq olunan obyektin davranışında baş verən müvafiq dəyişiklikləri qeydə alır.

Eksperimentdə istifadə olunan faktorlar *dəyişən faktorlar* adlanır. Dəyişən faktorların iki növü vardır: *asılı olmayan və asılı olan*. *Asılı olmayan dəyişən* tədqiqatçı tərəfindən dəyişikliyə məruz qalan dəyişəndir. Tədqiqatçı asılı olmayan dəyişəni apardığı araşdırmanın məqsədinə uyğun olaraq manipulyasiya etməklə bu dəyişənin digər dəyişənə təsirini müəyyən edir. Asılı olmayan dəyişənin təsiri nəticəsində müəyyən dəyişikliyə uğrayan dəyişənə isə *asılı olan dəyişən* deyilir. Beləliklə, eksperiment elə bir tədqiqat metodudur ki, onun vasitəsilə tədqiqatçı bir qrup dəyişən faktorların (asılı olmayan dəyişən) digər qrup dəyişən faktorlara (asılı olan dəyişən) təsirini öyrənir. Asılı olan dəyişəndə baş verən dəyişikliklər tədqiqatçı tərəfindən ölçülərək asılı olmayan dəyişənin nəticələri kimi təqdim edilir. Məsələn, üç XI sinfi olan konkret bir orta məktəbdə eksperiment kimi məktəb rəhbərliyi tərəfindən XI-a sinfinin şagirdləri üçün onların seçdikləri istiqamətlərə uyğun olaraq hazırlıq kursları təşkil edilir və hər ayın sonunda test imtahanları keçirilir. XI-b və XI-c siniflərinin şagirdləri bu eksperimentdən kənar qalır. Ali məktəblərə qəbul imtahanının nəticəsində XI-a sinfinin şagirdləri digər siniflərin şagirdlərindən daha çox bal toplayırlar. Bu eksperimentdə məktəbdə hazırlıq kursları

təşkil olunmasının və hər ayın sonunda test imtahanlarının keçirilməsinin (*asılı olmayan dəyişən*) şagirdlərin ali məktəblərə qəbul olunmasına (*asılı olan dəyişən*) müsbət təsiri müəyyən edilir.

Eksperimentin iki növü vardır: *laboratoriya eksperimenti* və *təbii eksperiment*. Laboratoriya eksperimenti tədqiqatçı tərəfindən yaradılmış şəraitdə baş verir. Bir qayda olaraq tədqiqatçı təsir edən faktorlara nəzarət edir. Laboratoriya eksperimentində eksperimentin təmizliyi yüksək səviyyədə olur. Buna görə də bu eksperiment dəyişənlərin asılılığı haqqında dəqiq məlumat verir. Lakin laboratoriya eksperimentinin böyük bir çatışmazlığı vardır. Laboratoriya şəraitinin gerçəklikdə yaradılması olduqca çətindir. Bu işə laboratoriya eksperimentində əldə edilən nəticələrin real həyata şamil olunmasını şübhə altında qoyur.

Eksperiment elmi idrakin metodları arasında aparıcı rol oynayır və bir çox hallarda elmi biliyin həqiqiliyinin meyarı funksiyasını yerinə yetirir. Eksperiment vasitəsilə biliyin həqiqi olub-olmaması müəyyən edilir. Onun bu rolu özünü xüsusilə təbiət elmlərində göstərir. Lakin eksperimentin sözügedən funksiyası ictimai elmlərdə də öz ifadəsini tapır. İctimai elmlər sahəsində müxtəlif eksperimentlər vasitəsilə cəmiyyətdəki hadisələr arasında səbəb-nəticə əlaqələri müəyyən edilir və yaxud tədqiq olunan hadisələrə müəyyən əlamətin xas olub-olmaması yoxlanılır. Məsələn, konkret bir ölkədə etnik və dini ayrı-seçkiliyin olub-olmamasını yoxlamaq məqsədilə bir eksperiment keçirtmək olar. Eksperiment zamanı respondentlər üçün nəzarət və idarə olunan müşahidə situasiyası yaradaraq onlara müəyyən suallar verməklə, qarşılarına müəyyən praktik seçim etmək məsələsini qoymaqla qeyd olunan müddəanın həqiqiliyini eksperimental yolla sübuta yetirmək mümkündür.

9.2. Nəzəri tədqiqat metodları

Empirik tədqiqat metodlarında olduğu kimi nəzəri tədqiqat metodlarını da təqdim etməzdən öncə elmi idrakın nəzəri səviyyəsinin mahiyyətini aşkarlamaq lazımdır. Bu, nəzəri tədqiqat metodları qrupuna daxil olan metodların hərtərəfli dərk olunmasına kömək edir.

Elmi idrakın nəzəri səviyyəsində və ya nəzəri idrakda elmi bilik abstrakt təfəkkür vasitəsilə alınır. Elmi idrakın nəzəri metodları empirik metodlar vasitəsilə tədqiq olunan cism və hadisələr haqqında əldə edilən ilkin məlumatlara əsaslanaraq onların mahiyyəti, xüsusiyyətləri və qanunauyğunluqları haqqında elmi bilik təqdim edir. Elmi idrakın nəzəri səviyyəsində məfhum, qanun, nəzəriyyə kimi təfəkkür formaları əsas rol oynayır.

Elmi idrakın nəzəri səviyyəsində tədqiq olunan obyektin empirik tədqiqat metodları vasitəsilə aşkar oluna bilməyən cəhətləri (obyektin mahiyyəti, daxili əlamətləri, yaranma və inkişaf səbəbləri, xüsusiyyətləri, qanunauyğunluqları və s.) dərk edilir. Bu məsələlər *induksiya*, *deduksiya*, *analiz*, *sintez*, *abstraktlaşdırma*, *ümumiləşdirmə*, *abstraktdan konkretə keçid metodu*, *təsnifat*, *analogiya*, *modelləşdirmə* kimi tədqiqat metodları vasitəsilə yerinə yetirilir.

İndi isə yuxarıda qeyd olunan metodların hər birini ayrılıqda təhlil edək.

9.2.1. *İnduksiya*

İnduksiya (latın dilindən tərcümədə- yönəltmək) - bir tədqiqat metodu kimi biliyin konkret faktlardan ümumi müddəalara doğru hərəkətini ifadə edir. İnduktiv metod vasitəsilə konkret faktlar toplanır və ümumiləşdirilir. Nəticədə ümumiləşdirilmiş yeni bilik alınır.

İnduksiya - məqsədi biliyin fərdi hökmdən ümumi hökmə doğru hərəkətini təhlil etməkdən ibarət olan tədqiqat metodu

olmaqla yanaşı müəyyən *məntiqi forma* kimi də çıxış edir. O, düşünülməz məzmunun elə bir sabit əlaqəsidir ki, orada fikir xüsusi maddələrdən ümumi müddələrə tərəf yönəlmişdir. Aristotel əqli nəticənin bir forması kimi induksiyanın böyük idraki əhəmiyyətini qeyd etmişdir. Aristotelin fikrincə, induksiyanın müşahidə və eksperimentlə sıx bağlı olması, induktiv ümumiləşdirmənin yoxlanılması onu deduktiv əqli nəticə ilə müqayisədə daha sadə və geniş istifadə olunan edir.

Ümumi biliyin əldə edilməsində bütün faktlar istifadə olunursa, induksiya *tam* olur. Əks halda o, *natamam* olur. Əksər hallarda induktiv metodun tətbiqi zamanı əsasən obyektiv səbəblərdən bütün faktları nəzərə almaq çətindir. Buna görə də natamam induksiya daha çox rast gəlinir. Lakin tam induksiya fərqli olaraq natamam induksiyada əldə edilən bilik ehtimalı xarakter daşıyır.

Tam induksiyada müqəddimələr (ilkin verilən həqiqi müddəalar) ümumiləşdirilən obyektlərin bütün sinfini əhatə edir. Burada fikrin istiqaməti aşağıdakı sxemlə hərəkət edir:

S1 - P-dir

S2 - P-dir

S3 - P-dir

.....

Sn - P-dir

S - P-dir.

S1, S2, S3, Sn – S sinfinin *bütün* elemenlərini əhatə edir.

Məsələn,

Latviya Avropa İttifaqının üzvüdür,

Litva Avropa İttifaqının üzvüdür,

Estoniya Avropa İttifaqının üzvüdür.

Baltikyanı respublikalar Avropa İttifaqının üzvüdür.

Natamam induksiyada ümumi nəticə sinfin bütün elementlərinin deyil, yalnız bir qisminin tədqiqinə əsaslanır. Bu səbəbdən natamam induksiyada əldə olunan nəticə *ehtimali* xarakter daşıyır.

Burada fikrin istiqaməti aşağıdakı sxemlə hərəkət edir:

S1 - P-dir

S2 - P-dir

S3 - P-dir

.....

S1, S2, S3....Sn - S-in bir qismidir

S - P-dir.

Məsələn,

Dəmir- bərk cismdir,

Gümüş- bərk cismdir,

Qızıl- bərk cismdir.

Bütün metallar- bərk cismdir.

Natamam induksiya öz növbəsində *populyar* (və ya *sadə sadalamağa əsaslanan induksiya*) və *elmi induksiyaya* bölünür.

Populyar induksiya

Populyar induksiyada müqəddimələr üçün faktlar xüsusi metodik seçimsiz toplanır. Müəyyən qrup hadisələrdə hər hansı bir əlamətin olmasına dair ümumi nəticə bəzi hadisələrdə bu əlamətin olmasının və ona əks olan əlamətin olmamasının müşahidəsi əsasında əldə edilir. Populyar induksiyanın müəyyən idraki əhəmiyyəti vardır. Onun vasitəsilə bir çox faydalı təcrübələr, fikirlər əldə olunur. Məsələn, atalar sözlərinin yaranmasında populyar induksiyanın rolu böyükdür (“*Uşağa iş buyur, ardınca yuyur*”, “*Halva-halva deməklə ağız şirin olmaz*”, “*Geyimə görə qarşılayar, ağıla görə yola salarlar*” və s.). Atalar sözləri uzun illər insanların

müşahidə etdikləri hadisələrin ümümləşdirilməsi nəticəsində formalaşmışdır. Lakin populyar induksiyanın vasitəsilə əldə olunan nəticələr bəzən az inandırıcı olur, çünki zaman və vaxt faktorlarının təsiri nəticəsində reallıqda konkret əlamətlə ziddiyyət təşkil edən əlamət tapıla bilər. Belə olan halda ümumi nəticə səhv olur. Məsələn, təxminən XX əsrin ortalarında hamı qu quşlarının ağ rəngli olduğunu bildirdi. Lakin Avstraliyada qara rəngli qu quşları tapıldıqdan sonra bu fikrin yanlışlığı aşkarlandı.

Bundan başqa populyar induksiya vasitəsilə əldə edilən nəticələr müşahidə olunan hadisələrin mahiyyətinin açıqlanmasına yönəlməmişdir. Məsələn, xalq həyatında müşahidə olunan bəzi hadisələr obyektlər arasında səbəb-nəticə əlaqələrinin tədqiqini qarşıda məqsəd kimi qoymur. İnsanlar uzun illər ərzində öz təcrübələrində müşahidə etmişlər ki, qaranquşların yerə yaxın məsafədə uçmasından sonra yağış yağır. Lakin bu iki hadisə (qaranquşların yerə yaxın məsafədə uçuşu və yağış) arasındakı əlaqə elmi səviyyədə öyrənilməmişdir. Bu cür müşahidələr hətta bəzi zərərli (fatalist məzmunlu) fikirlərin də yaranmasına müəyyən dərəcədə səbəb olmuşdur. Məsələn, *tək səbir, qara pişiyin insanın qarşısından keçməsi və s.*

Elmi induksiya

Populyar induksiyadan fərqli olaraq *elmi induksiyada* (söhbət natamam induksiyanın növü olan elmi induksiyadan gedir. - E.N.) ümumi nəticə sadə müşahidə yolu ilə deyil, obyektlər arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrinin tədqiqi əsasında əldə olunur. Başqa sözlə desək, elmi induksiya obyektlərin mühüm əlamətlərini, onlar arasında səbəb- nəticə əlaqələrini müəyyən etməyi məqsəd kimi qarşısında qoyur. Buna görə də elmi induksiya vasitəsilə əldə edilən ümumi nəticələr tədqiq olunan obyektlər, onların əlamətləri haqqında daha dəqiq məlumat verir.

Bundan başqa elmi induksiya müşahidə ilə yanaşı tədqiqat metodu kimi geniş istifadə edilir. Lakin populyar induksiya olduğu kimi eksperimentdən də elmi induksiya da ümumi nəticə ehtimali xarakter daşıyır.

Elmi induksiyanın öz *tədqiqat metodları* vardır. Onlar vasitəsilə obyektlər arasında *səbəb-nəticə əlaqələri* müəyyən olunur. Bu metodlar aşağıdakılardır:

1. *Oxşarlıq metodu,*
2. *Fərq metodu,*
3. *Oxşarlıq və fərqi birləşdirilməsi metodu,*
4. *Həmahəng dəyişikliklər metodu,*
5. *Qalıqlar metodu.*

1. *Oxşarlıq metodu- əgər tədqiq olunan hadisənin iki və daha çox halının bir ümumi cəhəti varsa, onda, çox güman ki, bu cəhət tədqiq olunan hadisənin səbəbidir.*

Oxşarlıq metodunun sxemi:

ABC törədir a

AFH törədir a

AKL törədir a

Çox güman ki, A – a-nın səbəbidir.

2. *Fərq metodu- əgər bizi maraqlandıran hadisənin baş verdiyi hal ilə onun baş vermədiyi hal arasında oxşar cəhətlərlə bərabər bir fərq varsa, onda, çox güman ki, bu fərq bizi maraqlandıran hadisənin səbəbidir.*

Fərq metodunun sxemi:

ABCMG törədir a

BCMG törətmir a

Çox güman ki, A – a-nın səbəbidir.

3. *Oxşarlıq və fərqlər birləşdirilməsi metodu* - əgər tədqiq olunan hadisənin iki və daha çox halının bir ümumi cəhəti varsa və bu ümumi cəhət bu hadisənin baş verdiyi hal ilə onun baş vermədiyi hal arasında oxşar cəhətlərlə bərabər fərqi təşkil edirsə, onda, çox güman ki, bu cəhət tədqiq olunan hadisənin səbəbidir

Oxşarlıq və fərqlər birləşdirilməsi metodunun sxemi:

ABC törədir a

AFH törədir a

AKL törədir a

AMGJV törədir a

MGJV törətmir a

Çox güman ki, A – a-nın səbəbidir.

Çox güman ki, A – a-nın səbəbidir.

4. *Həmahəng dəyişikliklər metodu* - əgər əvvəl gələn hadisənin yaranması və ya dəyişməsi sonrakı hadisənin yaranmasına və ya dəyişməsinə səbəb olursa, onda, çox güman ki, əvvəl gələn hadisə sonrakı hadisənin səbəbidir.

Həmahəng dəyişikliklər metodunun sxemi:

ABCD törədir a

A1BCD törədir a1

A2BCD törədir a2

A3BCD törədir a3

Çox güman ki, A – a-nın səbəbidir.

5. *Qalıqlar metodu* - əgər tədqiq olunan mürəkkəb hadisənin bir hissəsinin səbəbi bizə məlum olan hadisələrdən yalnız biridir, onda, çox güman ki, bu hadisə mürəkkəb hadisənin bizi maraqlandıran hissəsinin səbəbidir.

Qalıqlar metodunun sxemi:

ABCx törədir abcd

Müəyyən olunmuşdur ki, ABC törədir abc

Çox güman ki, x – d-nin səbəbidir.

Elmi induksiyanın bu tədqiqat metodları bir-birini tamamlayır. Onların ayrılıqda deyil, bir yerdə tətbiq edilməsi əldə olunan nəticənin ehtimallığı dərəcəsini artırır.

9.2.2. Deduksiya

Deduksiya - induksiya əks olan metoda deyilir. Deduksiya (latın dilindən tərcümədə- çıxartmaq) - bir tədqiqat metodu kimi bir və ya bir neçə ümumi xarakterli həqiqi müddəadan yeni həqiqi biliyin alınmasını səciyyələndirir. Əldə edilən bilik, bir qayda olaraq, zəruri xarakter daşıyır. Natamam induksiyadan fərqli olaraq deduktiv metod vasitəsilə alınan nəticə ehtimali xarakterli deyildir.

İnduksiya kimi deduksiya da tədqiqat metodu olmaqla yanaşı müəyyən *məntiqi forma* kimi də çıxış edir. Bu özünü deduktiv əqli nəticədə göstərir. Deduktiv əqli nəticədə təfəkkür ümumi müqəddimələrdən (ilkin verilən həqiqi müddəalar) xüsusi müqəddimələrə tərəf yönəlir.

Deduktiv əqli nəticədən alınan yeni biliyin (nəticənin) həqiqi olması üçün müqəddimələr həqiqi olmalıdır və məntiqin qaydalarına riayət edilməlidir. Əgər müqəddimələr həqiqi müddələrdən ibarətdirsə və düzgün təfəkkürün qaydalarına riayət olunursa, əldə edilən nəticə həqiqi olacaqdır. Lakin təfəkkürün qaydalarına riayət olunmadıqda (müqəddimələr həqiqi olsa belə), əldə edilən nəticə həqiqi yaxud yanlış ola bilər, yəni birmənalı şəkildə həqiqi olmayacaqdır.

Məsələn:

Bütün tələbələr xarici dil öyrənirlər

Mən xarici dil öyrənirəm

? Mən tələbəyəm.

Bu misaldan göründüyü kimi, verilən hər iki müqəddimə həqiqidir. Lakin nəticəni birmənalı şəkildə həqiqi saymaq olmaz, çünki xarici dili tələbə ilə yanaşı başqaları da öyrənir. Bu misalda yuxarıda qeyd olunan iki qaydadan birinə riayət olunmamışdır. Daha dəqiq desək, burada düzgün təfəkkürün qaydalarına əməl edilməmişdir. Düzgün təfəkkürün qaydalarına gəldikdə, onlar *sillogizmin* qaydaları kimi özünü büruzə verir.

Sillogizm

Sillogizm - deduktiv əqli nəticənin ən geniş yayılmış növlərindən biridir.

Sillogizm – deduktiv əqli nəticənin elə bir formasıdır ki, orada orta terminin köməkliyi ilə iki həqiqi hökmdən üçüncü həqiqi hökm alınır.

Sillogizmin fiqurları

Orta terminin (*müqəddimələrdə ümumi olan anlayış “M” hərfi ilə işarələnir*) müqəddimələrdəki yerindən asılı olaraq sillogizmin 4 fiqurunu göstərmək olar:

I fiqur	II fiqur	III fiqur	IV fiqur
M P	P M	M P	P M
S M	S M	M S	M S

Sillogizmin qaydaları

a. Sillogizmin ümumi qaydaları

Sillogizmin 7 ümumi qaydası vardır. Bu qaydalardan 3-ü terminlərə, 4-ü isə müqəddimələrə aiddir.

Terminlərin qaydaları:

1. Hər bir sillogizmdə 3 termin olmalıdır: S, P, M

Adətən bu qayda termin müxtəlif mənalarda işlədildikdə pozulur.

Məsələn:

Hərəkət- daimidir

Parkda gəzinti- hərəkətdir

Parkda gəzinti- daimidir.

Bu misalda “hərəkət” termini iki müxtəlif mənada işlədilmişdir- fəlsəfi və adi. Buna görə də bu sillogizmdə 3 yox, 2 termin vardır. Bu isə qeyd olunan qaydanın pozulması deməkdir.

2. Orta termin (M) müqəddimələrin birində ehtiva olunmalıdır, yəni orta terminin həcmi ya tamamilə digər terminin həcminə daxil olunmalıdır, yada ki digər terminin həcmindən kənarında olmalıdır.

Məsələn:

Bütün vəkillər hüquqşünasdırlar

Əli hüquqşünasdır

??.

Bu misalda *orta termin (hüquqşünas)* heç bir müqəddimədə *ehtiva* olunmamışdır. Başqa sözlə desək, burada orta terminin həcmi nə digər terminlərin (*vəkillər, Əli*) həcmələrinə daxildir, nə də ki digər terminlərin həcmələrindən kənardadır. Birinci müqəddimədə böyük termin (*vəkillər*) orta terminin həcminə daxildir, ikinci müqəddimədə isə kiçik termin (*Əli*) orta terminin həcminə daxildir.

3. Müqəddimələrdə ehtiva olunmayan termin nəticədə də ehtiva olunmur.

Müqəddimələrin qaydaları:

1. 2 inkari hökmdən nəticə alına bilməz;
2. Müqəddimələrdən biri inkari hökm olsa, nəticə də inkari olacaqdır;
3. Müqəddimələrdən biri xüsusi hökm olsa, nəticə də xüsusi olacaqdır;

4. 2 xüsusi hökmdən nəticə alın bilməz.

Məsələn,

Bütün vəkillər hüquqşünasdırlar

Bəzi vəkillər idmançıdırlar

Bəzi idmançılar hüquqşünasdırlar

Bu, III fiqurdur. Burada sillogizmin ümumi qaydalarına riayət olunmuşdur.

b.Sillogizmin xüsusi (fiqurların) qaydaları

Sillogizmin xüsusi qaydaları dedikdə 4 fiqurun hər birinə aid olan qaydalar nəzərdə tutulur:

I fiqur – Böyük müqəddimə ümumi (*ya bütün subyektlərə aid olmalıdır yada ki, heç bir subyektə aid olmamalıdır*), kiçik müqəddimə isə iqrari olmalıdır.

II fiqur – Böyük müqəddimə ümumi, müqəddimələrdən biri və nəticə inkari olmalıdır;

III fiqur - Kiçik müqəddimə iqrari, nəticə xüsusi olmalıdır;

IV fiqur – Nəticə ümumi iqrari olmur. Əgər böyük müqəddimə iqraridirsə, ümumi, kiçik müqəddimə ümumi olacaqdır. Əgər müqəddimələrdən biri inkaridirsə, böyük müqəddimə ümumi olacaqdır.

9.2.3.Analiz və sintez

Analiz (*yunan dilindən tərcümədə - təhlil, bölmə*) – tədqiq olunan obyektin fikrən tərkib elementlərə bölünməsinə nəzərdə tutan bir tədqiqat metodudur. Analiz tədqiqatçıya obyektin tərkib hissələrə bölməklə onun mahiyyətini dərk etməyə imkan verir. Analiz vasitəsilə tədqiq olunan obyektin strukturu, tərkib hissələri, onların arasındakı münasibət müəyyənləşdirilir. Bir məntiqi əməliyyat

olaraq analiz hər bir elmi tədqiqatın tərkib hissəsi kimi özünü göstərir. Tədqiqatçı tədqiq olunan obyektin quruluşunu, tərkibini, funksiyalarını, əlamətlərini, eləcə də əlamətlər arasındakı əlaqələri öyrənmək məqsədini güdəndə analiz elmi tədqiqatın birinci mərhələsini təşkil edir. Analiz ümumi dərkətmə prosesinin hissi idrak mərhələsində özünü büruzə verir. Ümumi dərkətmə prosesinin nəzəri mərhələsində analiz özünü əqli yaxud məntiqi təhlil kimi göstərir.

Analiz vasitəsilə tədqiq olunan obyektin bütün tərkib hissələri öyrəniləndikdən sonra dərkətmə prosesinin *sintez* adlanan növbəti mərhələsi gəlir.

İnduksiya deduksiyaya əks olduğu kimi analiz də *sintezə* əks olan metoddur. Əgər analiz tədqiq olunan obyektin fikrən tərkib elementlərə bölünməsinə nəzərdə tutursa, sintez (*yunan dilindən tərcümədə- birləşmə*) bu elementlərin fikrən bütövə birləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Sintez analizə əks olsa da, o, sonuncunun davamı kimi çıxış edir. Sintez tədqiq olunan obyektə bütövlükdə öyrənir. O, bütövün elementlərini necə gəlmişdi birləşdirmir. Sintez nəticəsində hissələr bütövə müəyyən bir mühüm cəhət əsasında birləşdirilir. Analiz və sintez metodlarının əhəmiyyətini Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm siyasətinin təmsalında göstərmək olar. Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm siyasətini öyrənərkən əvvəlcə analiz metodu vasitəsilə bu siyasətin əsas elementləri (istiqamətləri) müəyyən edilir, hər bir element (istiqamət) ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilir, onlar arasında əlaqə nəzərə çarpdırılır. Sonra isə sintez metodu vasitəsilə Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm siyasətinin tərkib hissələri haqqında toplanan məlumat bir yerə cəmləşdirilərək bu siyasət haqqında bütöv bilik əldə olunur.

9.2.4. Abstraktlaşdırma

Abstraktlaşdırma (*latın dilindən tərcümədə- uzaqlaşdırma, kənar etmə, rədd etmə, təmizləmə*) - tədqiq olunan obyektədən onun bir sıra əlamətlərinin fikrən kənarlaşdırılması metodudur. Adətən, obyektədən fikrən ayrılan və kənarlaşdırılan ikinci dərəcəli, vacib olmayan, mahiyyəti əks etdirməyən əlamətlər olur. Dərketmə prosesində bu cür əlamətlərdən azad olan tədqiqatçı obyektin mahiyyətinə asanlıqla yaxınlaşır.

Abstraktlaşdırma analiz metodu ilə sıx bağlıdır. Daha konkret desək, abstraktlaşdırma metodu analiz metodunun məntiqi davamıdır. Belə ki, obyektin vacib olan, mahiyyətini əks etdirən əlamətlərini onun vacib olmayan, mahiyyətini əks etdirməyən əlamətlərindən ayırmazdan əvvəl sözügedən obyekti analiz etmək, yəni tərkib hissələrə bölmək lazımdır. Elmin bütün sahələrində istifadə olunan məfhumların (elm, kino, dostluq və s.) yaranması abstraktlaşdırmanın nəticəsi kimi özünü göstərir. Məsələn, insan məfhumunun məzmununu, yəni insanın mahiyyətini təşkil edən əlaməti müəyyən etmək üçün əvvəlcə analiz metodu vasitəsilə insanın müxtəlif əlamətləri (görmək, hərəkət etmək, üzmək, fikirləşmək, yatmaq, abstrakt təfəkkürə malik olmaq və s.) aşkar edilir, sonra bu əlamətlər arasında yalnız insana xas olan, yəni onu digər canlılardan fərqləndirən əlamət (abstrakt təfəkkürə malik olmaq) götürülür və nəhayət abstraktlaşdırma metodu vasitəsilə insanın digər canlılarda da müşahidə olunan əlamətləri kənara qoyulur.

9.2.5. Ümumiləşdirmə

Ümumiləşdirmə elə bir metoddur ki, onun vasitəsilə bir neçə obyektin ümumi cəhətləri bir məfhumda birləşdirilir. Məsələn, “udi xalqı”, “ingiloy xalqı” və “xınalıq xalqı” məfhumları “alban xalqları” məfhumunda ümumiləşdirilir. Obyektlərin ümumi

cəhətləri onların analiz və müqayisə olunması nəticəsində əldə olunur. Ümumiləşdirmə metodu xüsusi məfhumdan ümumi məfhumla doğru yönəlmişdir. Məfhumun ümumiləşdirilməsi bir məntiqi əməliyyat kimi onun həcmünün genişlənməsi, məzmunun isə daralması ilə xarakterizə olunur. Bu əməliyyat eyni zamanda məfhumun konkretliyinin azalmasına da səbəb olur. Məsələn, “Azərbaycanın ictimai fikir tarixində dini azadlıq ideyaları” məfhumunun ümumiləşdirməsindən alınan “Azərbaycanın ictimai fikir tarixi”, “İctimai fikir tarixində dini azadlıq ideyaları” və s. məhfumlar məzmun və konkretlik baxımından verilmiş məfhumdan kiçikdir. Lakin buna baxmayaraq yeni alınmış məhfumlar tədqiq olunan obyektin mahiyyətinin aşkarlanması istiqamətində atılan mühüm bir addımdır. Çünki yeni bir məfhumun mahiyyətini müəyyən edərkən atılan ilk addım onun ümumiləşdirməsidir, yəni verilmiş məfhumun həcm baxımından daha geniş məfhumun həcminə daxil edilməsidir. Məsələn, “multikultural təhlükəsizlik” məfhumunu dərk etmək üçün biz ilk növbədə onu ümumiləşdirmə metodu vasitəsilə həcm baxımından daha geniş məfhum olan “təhlükəsizlik” məfhumunun həcminə daxil edirik. Bu isə bizdə “multikultural təhlükəsizlik” məfhumu haqqında müəyyən fikrin yaranmasına səbəb olur.

Ümumiləşdirmə metoduna əks olan metoda *məhdudlaşdırma* deyilir. Məhdudlaşdırma – ümumi məfhumdan konkret məfhumla keçidə səbəb olan məntiqi əməliyyatdır. Bu keçid verilmiş məfhumla müəyyən əlamətləri əlavə etməklə reallaşır. Məsələn, şəhər – paytaxt – Bakı; xarici siyasət – Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti - Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas prioritetləri.

9.2.6. Abstraktdan konkretə keçid metodu

Abstraktdan konkretə keçid metodu elmi dərketmə prosesinin inkişafının ümumi formasıdır. O, elmi idrakın istiqamətini xarakterizə edərək məhdud, dar məzmunlu bilikdən tam geniş məzmunlu biliyə inkişaf etdiyi göstərir. Nəticədə tədqiq olunan obyekt haqqında hərtərəfli bilik əldə olunur.

Abstraktdan konkretə keçid metodunun əsas məqsədi tədqiq olunan obyektin mahiyyətinin aşkarlanmasıdır.

Abstraktdan konkretə keçid metoduna əsasən, dərketmə prosesi iki nisbətən müstəqil mərhələdən ibarətdir. Birinci mərhələdə hissi idrak vasitəsilə bizi əhatə edən gerçəklikdəki konkret obyektə onun abstrakt təriflərinə keçid baş verir. Tədqiq edilən obyekt fikrən tərkib hissələrə bölünərək müxtəlif məfhumlarda və hökmlərdə əks olunur.

İkinci mərhələdə abstraktdan konkretə keçid reallaşır. Bu mərhələdə tədqiq olunan obyektin mühüm tərəflərini ayrılıqda əks etdirən ümumi və abstrakt təriflərdən obyektə konkret və tam şəkildə əks etdirən təriflərə keçid baş verir.

Hər iki mərhələnin öz “konkreti” vardır. Lakin birinci mərhələdəki konkret hissi idrak səviyyəsində olan konkretdirsə, ikinci mərhələdəki konkret təfəkkür səviyyəsində verilən konkretdir. Birinci mərhələdə hissi idrak vasitəsilə obyekt haqqında ilkin məlumat əldə olunur. Bu məlumatda obyektin müxtəlif tərəfləri öz əksini tapır. İkinci mərhələdəki konkret birinci mərhələdəki konkretə nisbətən daha dolğun və hərtərəfli bilik şəklində özünü büruzə verir.

Məsələn, müəyyən cəmiyyətdə baş verən daxili münaqişənin səbəblərini müəyyən edərək əvvəlcə idrakın empirik səviyyəsində müşahidə, təsvir, ölçü və digər empirik metodlar vasitəsilə münaqişənin konkret təzahürləri haqqında məlumat əldə edilir. Bu mərhələdə münaqişə iştirakçılarının sayı, tərkibi, onların tələbləri,

münaqişənin baş verdiyi vaxt, əhatə etdiyi ərazilər və bu kimi bir çox empirik xarakterli məlumatlar toplanır. Bunun əsasında münaqişənin bir sıra xüsusiyyətləri haqqında müəyyən anlayışlar, hökmlərdə öz əksini tapan biliklər əldə olunur. Bu keçid konkretdən abstrakta keçidi əks etdirir. Sözügedən keçidin əsasında əldə olunan məlumat münaqişə haqqında, onun səbəbləri haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Nəticədə münaqişənin müəyyən tərəflərini əks etdirən anlayışlar, hökmlər, nəzəriyyələr əldə olunur. Sonra isə abstraktdan konkretə keçid zamanı idrakın nəzəri səviyyəsində nəzəri metodlar vasitəsilə təhlil aparılır. Münaqişənin müəyyən tərəflərini əks etdirən anlayışların, hökmlərin, nəzəriyyələrin təhlili nəticəsində tədqiq olunan münaqişə, o cümlədən onun səbəbləri haqqında tam fikir formalaşır.

Beləliklə, abstraktdan konkretə keçid elmi idrak prosesinin mühüm bir metodu kimi təfəkkürün gerçəklikdəki konkretdən təfəkkürdəki abstrakta, oradan da təfəkkürdəki konkretə keçidi göstərir.

9.2.7. Təsnifat

Təsnifat (*latin dilindən tərcümədə - classis- növ, facio- etmək*) – obyektlərin qruplara ehtiva bir bölgüsüdür ki, orada hər bir qrupun müəyyən yeri vardır. Obyektlərin qruplara bölgüsü onlara xas olan mühüm fərqləndirici əlamətlər üzrə aparılır.

Təsnifat vasitəsilə məfhumun *həcmi* açılır. Yəni bu metod vasitəsilə məfhumda daxil olan digər məfhumlar müəyyən edilir. Məsələn: *Bütün ədədlər tək və cüt ədədlərə bölünürlər.*

Təsnifatın strukturu

Təsnifat 3 hissədən ibarətdir. Həcmi açıqlanan məfhum, təsnifatın əsası və təsnifatın elementləri. Yuxarıdakı misalda (“*Bütün ədədlər tək və cüt ədədlərə bölünürlər*”) təsnifatın struktur elementləri aşağıdakılardır:

Ədədlər- həcmi açıqlanan məfhum;
İkiyə qalıqsız bölünmək - təsnifatın əsası;
Tək və cüt ədədlər - təsnifatın elementləri.

Təsnifatın qaydaları:

1. Təsnifat *proporsional* (mütənasib) olmalıdır, yəni bölünən məfhumun həcmi bölgünün elementlərinin həcmələrinin cəminə bərabər olmalıdır. Bu qayda 2 halda pozula bilər:

a. *Natamam təsnifat*- bölgünün elementləri bölünən məfhumu tam əhatə etmir. Məsələn, “*Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi realizm, liberalizm, marksizm nəzəriyyələrini ehtiva edir*”. (Burada konstruktivizm, neorealizm və digər nəzəriyyələr göstərilməmişdir).

b. *Əlavə elementləri* daxil edən təsnifat. Məsələn, “*Kimyəvi elementlərə metallar, qeyri-metallar və ərintilər daxildir*”. Bu misalda “ərintilər” əlavə elementdir;

2. Təsnifat *bir əsasa* görə aparılmalıdır ki, onun elementlərinin həcmələri kəsişməsin. Bu qayda pozulduqda, təsnifatın elementlərinin həcmələri kəsişir.

Məsələn, “*Nəqliyyata quru, su, hava, özəl və dövlət nəqliyyat növləri daxildir*”. Bu təsnifat iki əsasa görə aparılmışdır. Buna görə də onun elementlərinin həcmələri kəsişir;

3. Təsnifatın elementləri bir-birini *istisna* etməlidir. Bu qayda əvvəlki qaydadan irəli gəlir, çünki təsnifat bir əsasa görə aparılmadıqda, onun elementlərinin həcmələri bir-birilə kəsişəcəkdir. Məsələn, “*Müharibələr ədalətli, ədalətsiz, azadlıq uğrunda və dünya müharibələri növlərinə bölünür*”. Bu təsnifat bir əsasa görə aparılmamışdır. Ona görə də təsnifatın elementlərinin həcmələri bir-birilə kəsişir;

4. Təsnifat *ardıcıl* aparılmalıdır, yəni burada boşluq olmamalıdır. Məsələn, “*Məfhumlar müqayisə olunan, müqayisə*

olunmayan, eyniyyət, tabe və kəsişən qruplara bölünür". Bu təsnifat ardıcıl deyil, çünki eyniyyət, tabe və kəsişən məfhumlar müqayisə olunan məfhumlara daxildir. Buna görə də əvvəlcə bir təsnifat aparılmalıdır, sonra isə başqası.

Təsnifatın növləri

2 cür təsnifat vardır:

1. *Əlamətin şəklinin dəyişdirilməsinə* görə aparılan təsnifat. Məsələn, "*Nüvə partlayışları partlayışın keçirildiyi yerdən asılı olaraq hava, yerüstü, yeraltı və ya sualtı partlayışlara bölünür*";

2. *Dixotomik təsnifat* (bölünən məfhumun həcmi bir-birinə zidd olan məfhumlara bölünür).

Məsələn, "*Məfhumlar müqayisə olunan və müqayisə olunmayan qruplara bölünür*".

Dixotomik təsnifatın bir neçə üstünlüyü vardır:

- a. O, həmişə proporsionaldır;
- b. Təsnifatın elementləri həmişə bir-birini istisna edir;
- c. Təsnifat yalnız bir əsasa görə aparılır.

9.2.8. Analogiya

"Analogiya" sözü qədim yunan dilində *tənasüb, proporsiya* mənasını verir. Geniş mənada bu termin cism və hadisələrin uyğunluğunu, oxşarlığını, onların münasibətlərinin eyniliyini ifadə edir. Cism, tarixi hadisələrlə bərabər məfhumlar və fikirlər də analogi ola bilər.

Analogiya – elmi tədqiqatın elə bir metodudur ki, onun vasitəsilə obyektlərin bir cəhətdə olan oxşarlıqlarının əsasında onların digər cəhətlərdə də oxşar olmaları haqqında fikir söylənilir.

Analogiyada aşağıdakı terminlərdən istifadə edilir:

- *analogiyanın nümunəsi* – naməlum obyektə əlaməti köçürülən obyekt;

- *analogiyanın subyekti* – müəyyən əlamətin köçürüldüyü obyekt;

- *analogiyanın terminləri* - analogiyanın nümunəsi və subyekti;

- *köçürülən əlamət* - analogiyanın nümunəsindən subyektinə keçirilən əlamət;

- *analogiyanın əsası* - analogiyanın hər iki termininə xas olan və eyni zamanda müəyyən əlamətin köçürülməsi üçün əsas olan əlamət.

Analogiyanın bir tədqiqat metodu kimi əhəmiyyətini həmçinin onun yuxarıdakı terminlərinin mahiyyətini anlamaq üçün bir misal gətirək.

Fərz edək ki, biz müasir dövrdə Fransada islamofobiyanın yayılmasının səbəbləri haqqında məlumat əldə etmək istəyirik. Lakin qeyd olunan sahədə elmi araşdırma aparılmadığına görə bu haqda məlumat yoxdur. Niderland Krallığında isə islamofobiyanın yayılması ilə bağlı elmi araşdırma aparılmışdır. Buna görə də Niderland Krallığında sözügedən məsələ ilə bağlı müəyyən məlumat vardır. Analogiya metodu vasitəsilə Fransada islamofobiyanın yayılmasının səbəblərinə dair məlumat əldə etmək mümkündür. Bu iki ölkə arasında bir sıra mühüm ümumi oxşar cəhətlər vardır. Fransa və Niderland Krallığı Avropa İttifaqının əsas üzv ölkələrindəndir. Bu ölkələrdə yüksək iqtisadi inkişaf müşahidə olunur. Hər iki ölkə demokratiyaya, insan haqlarının müdafiə olunması prinsiplərinə sadıqdır. Qeyd olunan məsələ, yəni islamofobiyanın yayılması ilə bağlı Niderland Krallığında aparılmış elmi tədqiqatda müəyyən edilmişdir ki, burada sağçı radikal qrupların ölkədə gedən siyasi proseslərə fəal müdaxilə etmələri islamofobiyanın yayılmasında mühüm rol oynamışdır. Fransa və Niderland Krallığı arasında olan bu mühüm oxşarlıqlara əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlmək

olar ki, müasir dövrdə Fransada islamofobiyanın yayılması burada sağçı radikal qrupların fəallaşması ilə əlaqədardır.

Bu misalda Niderland Krallığı termini- *analogiyanın nümunəsi*, Fransa - *analogiyanın subyekt*, Niderland Krallığı və Fransa - *analogiyanın terminləri* kimi çıxış edir. *Köçürülən əlamət* kimi Niderland Krallığında sağçı radikal qrupların ölkədə gedən siyasi proseslərə fəal müdaxilə etmələrini göstərmək olar. Fransa və Niderland Krallığının Avropa İttifaqının əsas üzv ölkələrindən olmaları, bu ölkələrin yüksək iqtisadi inkişaf səviyyəsi, hər iki ölkənin demokratiyaya, insan haqlarının müdafiə olunması prinsiplərinə sadıq olmaları *analogiyanın əsası* kimi özünü göstərir.

Obyektlərin, onların xüsusiyyətlərinin və münasibətlərinin oxşarlığı analogiyanın əsasını təşkil edir. Obyektlərin oxşarlığı iki əsas amillə müəyyən edilir:

1. *Obyektlər üçün ümumi olan əlamətlərin sayı ilə*. Bu o deməkdir ki, obyektlər arasında bir cəhətə görə ümumi əlamətlərin sayı nə qədər çox olsa, digər cəhətə görə onlar arasında müəyyən oxşarlığın olmasının ehtimallığı bir o qədər çox olacaqdır;

2. *Obyektlər arasındakı oxşar əlamətlərin mühüm xarakter daşması*. Yəni obyektlər arasındakı oxşar əlamətlər ikinci dərəcəli olmamalıdır, onlar obyektlərin mühüm xüsusiyyətlərini əks etdirməlidir.

Yuxarıdakı misala yenidən müraciət etsək görürük ki, obyektlər üçün, yəni Niderland Krallığı və Fransa üçün ümumi olan əlamətlərin sayı (*analogiyanın əsası*) üçdür. Bu əlamətlər mühüm xarakter daşıyır.

Analogiyanın növləri

Bir obyektə digər obyektə köçürülən *məlumatın mahiyyətindən* asılı olaraq analogiya iki cür olur:

1. *Əlamətlərin analogiyası* – burada iki obyekt və onların əlamətləri arasındakı müəyyən oxşarlığın əsasında bir obyektə mənsub olan əlamətin digər obyektə də olmasına dair nəticə alınır.

Əlamətlərin analogiyası üzrə əqli nəticənin sxemi:

A-nın *abcd* cəhətləri vardır

B-nin *abc* cəhətləri vardır

Güman ki, B-nin *d* cəhəti də vardır.

2. *Münasibətlərin analogiyası* – nümunədən subyektə köçürülən informasiya iki obyekt arasında münasibəti xarakterizə edir. Burada münasibəti xarakterizə edən əlamət köçürülən əlamət kimi özünü göstərir.

Münasibətlərin analogiyasının sxemi:

A obyekt *B* obyektinə oxşayır,

C obyekt *D* obyektinə oxşayır,

B və *D* obyektləri arasında *R* münasibəti vardır,

Güman ki, *A* və *C* obyektləri arasında da *R* münasibəti vardır.

Analogiya vasitəsilə alınan nəticələrin həqiqiliyi ehtimali xarakter daşıyır. Nəticələrin həqiqiliyinin ehtimallığı adətən aşağı olur. Buna görə də elm sahəsində nadir hallarda hökmləri sübut etmək üçün analogiyadan vasitə kimi istifadə edilir. Lakin analogiyanın elmi idrakda böyük evristik əhəmiyyəti vardır. Belə ki, analogiya elmi hipotezin formalaşmasının əsas üsullarından biridir. O, elmi kəşflərdə mühüm rol oynayır. Məsələn, bir çox əlamətlərinə görə Günəşin kimyəvi tərkibi Yer kürəsinin kimyəvi tərkibi ilə oxşardır. Buna görə də alimlər Günəşdə Yer kürəsində məlum olmayan helium aşkar etdikdə, onlar Günəş ilə Yer kürəsi arasındakı oxşarlığa əsaslanaraq heliumun Yer kürəsində də olması haqqında hipotez irəli sürmüşdülər. Bu hipotezin həqiqiliyi müəyyən müddətdən sonra təsdiq edildi.

Bundan başqa analogiya vasitəsilə alınan nəticələrin həqiqilik ehtimalığının artırılması yolları vardır. Onlar aşağıda verilmişdir:

1. Analogiyanın nümunəsi və subyektü üçün ümumi olan əlamətlərin sayı mümkün qədər çox olmalıdır;

2. Analogiyanın əsası kimi istifadə edilən əlamətlər müqayisə olunan obyektlər üçün əhəmiyyətli olmalıdır;

3. Ümumi əlamətlər müqayisə olunan obyektlərin müxtəlif tərəflərini əhatə etməlidir;

4. Köçürülən əlamət analogiyanın əsasını təşkil edən əlamətə aid olmaqla yanaşı onunla bağlı olmalıdır;

5. Obyektlər arasında olan oxşarlıqla yanaşı onlar arasında olan fərqi də nəzərə almaq lazımdır.

9.2.9. Modelləşdirmə

Bir obyektədən başqa obyektə məlumatın köçürülməsi kimi təqdim olunan analogiya metodu modelləşdirmə metodunun qnoseoloji əsasını təşkil edir. *Modelləşdirmə* - elə bir tədqiqat metodudur ki, onun vasitəsilə obyektin tədqiq olunması sözügedən obyektin kopyasının yaradılması və öyrənilməsi əsasında həyata keçirilir. Obyektü əvəz edən kopya (model) tədqiqatçıyı maraqlandıran məqsədlərlə öyrənilir.

Modelləşdirmə metodunun mahiyyəti tədqiq olunan obyektin əlamətlərinin təhlil olunması məqsədilə yaradılan obyektin analoqunun, *modelinin* üzərində öyrənilməsindədir.

Model (*latın dilindən tərcümədə - modulus- norma, surət*) – tədqiq olunan obyektin şərti surətidir. Model – analogiya əsasında real gerçəkliyin cism və hadisələrinin xüsusiyyətlərinin və münasibətlərinin əks olunmasının müəyyən üsuludur. Modelləşdirmə metodu tədqiq olunan obyektü onun bənzəri, analoqu vasitəsilə araşdıraraq obyekt haqqında müəyyən məlumat əldə edir.

Modelləşdirmə metodunun tətbiq olunması əsasən aşağıdakı hallarda baş verir:

1. Mövcud şəraitdə real obyektlərin tədqiq olunması daha çətin, yaxud qeyri-mümkün olduğu halda. (Bir qayda olaraq bu halda model vasitəsilə tədqiq olunan obyekt barədə məlumatı araşdırılan obyektin özünü bilavasitə təhlil etməklə almaq mümkün olmur);

2. İqtisadi baxımdan obyektin özünü bilavasitə öyrənmək sərf etmədikdə.

Məsələn, tədqiqatçı Yer kürəsində həyatın təbii yaranma və inkişaf prosesini müşahidə edə bilməz. Buna görə də bu proses model vasitəsilə öyrənilir.

Modelin üstünlüyü onun düzəldilməsinin asanlıғыndadır, həmçinin əlamətlərinin, iş rejiminin tez bir zamanda dəyişdirilməsinin, laboratoriya şəraitində lazımi dəyişikliklərin aparılmasının mümkünlüyündədir. Modelləşdirmə metodundan müxtəlif sahələrdə istifadə olunur. Məsələn, ballistik raketlərin uçuş trayektoriyasının hesablanması, müəssisələrin iş rejiminin öyrənilməsində, onların səmərəli idarə olunmasında, həmçinin təbiətdə, cəmiyyətdə, insan orqanizmində gedən proseslərin tədqiq olunmasında bu metoddan geniş istifadə edilir.

Bundan başqa modelləşdirmə metodunun böyük proqnostik funksiyası vardır. Bu metoddan cəmiyyətin müxtəlif sahələrinin inkişafının proqnozlaşdırılması məqsədilə istifadə edilir. Cəmiyyət insan fəaliyyətinin elə bir sahəsidir ki, burada atılacaq hər bir addım elmi cəhətdən əsaslandırılmalıdır. Modelləşdirmə metodu vasitəsilə bu sahədə baş verən hadisələrin inkişaf meyillərinin müəyyənləşdirilməsi müvafiq qərarların qəbul edilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Modelləşdirmə metodu vasitəsilə alınan nəticələr düzgün qərarların qəbul edilməsində böyük rol oynayır.

Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, modelləşdirmə metodunun zəif tərəfləri və bəzi çatışmazlıqları da vardır. Onlardan ən əsası odur ki, bəzi hallarda araşdırılan obyektin modelinin qurulması mümkün olmur. Məsələn, beynəlxalq münasibətlər sisteminin tam obyektiv modelinin qurulması mümkün deyil. Buna görə də model əsasında əldə olunan biliklər şübhə doğurur.

Tədqiq olunan obyektin modelini yaradarkən çalışmaq lazımdır ki, obyektin əsas əlamətləri, o cümlədən onun fiziki xüsusiyyətləri, funksiyaları, strukturu və s. modeldə öz əksini tapsın. Başqa sözlə desək, çalışmaq lazımdır ki, obyekt ilə model arasında oxşarlıq olsun. Məhz bu oxşarlığın əsasında modelin tədqiqi nəticəsində əldə olunan məlumatı obyektə köçürmək mümkün olur.

Yuxarıda qeyd etdik ki, analogiya metodu modelləşdirmə metodunun qnoseoloji əsasını təşkil edir. Bu, qeyd olunan metodları bir-birinə yaxınlaşdırır və onları oxşar edir. Modelləşdirmə metodunun analogiya metodu ilə oxşarlığı modelləşdirməni analogiyanın bir növü kimi təqdim etməyə əsas verir. Daha konkret desək, analogiya metodu modelləşdirmə zamanı nəticələrin əldə olunmasının məntiqi əsası kimi çıxış edir. Məsələn, tədqiq edilən obyektin modelində *abcde* əlamətləri aşkarlanır. Obyektin özündə isə *abcd* əlamətlərinin olması məlumdur. Analogiya metodu vasitəsilə aşağıdakı nəticəni almaq mümkündür:

Tədqiq olunan obyektin *abcd* əlamətləri vardır

Obyektin modelində *abcde* əlamətləri aşkar olunmuşdur

Obyektin modelində aşkar olunan *e* əlaməti obyektin özündə də vardır.

Dərketmə prosesində istifadə olunan modellər iki qrupa bölünür: *maddi* və *məntiqi*. *Maddi modellər* tədqiq olunan obyektləri əyani şəkildə təqdim edir. *Məntiqi modellər* isə müvafiq işarələrdə əks olunur. Onlar formal məntiqin və riyaziyyatın qanun-

larına əsasən fəaliyyət göstərir. İşarə modellərinin mühüm cəhəti ondadır ki, onlar ilə gerçəkliyin digər vasitələrlə aşkar edilməsi mümkün olmayan tərəflərini və münasibətlərini simvolların köməyi üzə çıxarır.

Elmin və texnikanın inkişafının müasir dövründə *kompyuter modelləşdirməsi* geniş yayılmışdır. Kompüter modelləşdirməsi müxtəlif sahələrdə uğurla tətbiq olunur. Məsələn, xüsusi proqramla işləyən kompüterlə müxtəlif proseslər öyrənilir, onların inkişaf meylləri proqnozlaşdırılır.

Fəslə aid suallar

1. Metod nədir?
2. Niyə metod elmi olmalıdır?
3. Niyə ümumməntiqi metodlar universal xarakter daşıyır?
4. Ümumməntiqi tədqiqat metodlarının empirik və nəzəri tədqiqat metodları qruplarına bölgüsünün əsasını nə təşkil edir?
5. Müşahidə nədir?
6. Müşahidə prosesinin tərkib hissələri hansılardır?
7. Adi müşahidə ilə müqayisədə elmi müşahidənin hansı xüsusiyyətləri vardır?
8. Xarici və ya kənardan aparılan müşahidə nədir?
9. Nədir daxili müşahidə?
10. Bilavasitə və dolayı (instrumental) müşahidə arasında fərq nədən ibarətdir?
11. Dərketmə prosesinin səmərəli metodu olmaq üçün müşahidə hansı tələblərə cavab verməlidir?
12. Bir tədqiqat metodu kimi təsvirin mahiyyəti nədən ibarətdir?
13. Elmin inkişafı ilə əlaqədar təsvirin xarakterinin dəyişməsi özünü nədə büruzə verir?
14. Süni təsvir nədir?
15. Keyfiyyət və kəmiyyət təsvirləri arasında fərq nədən ibarətdir?

16. "Müşahidənin protokolları" nədir?
17. Müqayisə nədir?
18. Bir tədqiqat metodu kimi səmərəli olmaq üçün müqayisə hansı tələblərə cavab verməlidir?
19. Elmi araşdırmada müqayisə metodu vasitəsilə obyekt haqqında məlumatı hansı yolla əldə etmək olar?
20. Obyektlər arasında müqayisə onların mühüm yoxsa qeyri-mühüm əlamətləri üzrə aparılmalıdır? Niyə?
21. Bir tədqiqat metodu kimi ölçü nədir?
22. Ölçü ilə müqayisə metodları arasında hansı münasibət vardır?
23. Bir tədqiqat metodu kimi ölçünün keyfiyyətinin ən vacib göstəricisi nədir?
24. Eksperiment nədir?
25. Müşahidə ilə eksperimentin oxşar və fərqli cəhətləri hansılardır?
26. Eksperiment hansı elementlərdən ibarətdir?
27. Axtarış xarakterli eksperiment nədir?
28. Yoxlayıcı xarakterli eksperiment nədir?
29. Eksperiment zamanı süni situasiya hansı məqsədlə yaradılır?
30. Asılı olmayan dəyişən nədir?
31. Asılı olan dəyişən nədir?
32. Laboratoriya eksperimenti nədir?
33. Bir tədqiqat metodu kimi induksiya nədir?
34. Tam induksiya nədir?
35. Namam induksiya nədir?
36. Populyar induksiya nədir?
37. Populyar induksiyanın vasitəsilə əldə olunan nəticələr hansı hallarda təkzib olunur?
38. Elmi induksiya nədir?
39. Populyar induksiya ilə elmi induksiya arasında fərq nədən ibarətdir?
40. Elmi induksiyanın tədqiqat metodları hansılardır? Onların əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
41. Oxşarlıq metodu nədir?

42. Fərq metodu nədir?
43. Oxşarlıq və fərqin birləşdirilməsi metodu nədir?
44. Həmahəng dəyişikliklər metodu nədir?
45. Qalıqlar metodu nədir?
46. Deduktiv metod nədir?
47. Deduktiv metod vasitəsilə alınan nəticə ehtimalimi xarakter daşıyır? Niyə?
48. Deduktiv əqli nəticədən alınan yeni biliyin həqiqi olması üçün şərt nədən ibarətdir?
49. Sillogizm nədir?
50. Sillogizmin neçə fiquru vardır? Fiqurların sayı nədən asılıdır?
52. Sillogizmin ümumi qaydaları hansılardır?
53. Sillogizmin ümumi qaydalarına riayət etməyin əhəmiyyəti nədir?
54. Sillogizmin terminlərinin qaydaları hansılardır?
55. Sillogizmin müqəddimələrinin qaydaları hansılardır?
56. Sillogizmin xüsusi (fiqurların) qaydaları hansılardır?
57. Analiz nədir?
58. Sintez nədir?
59. Abstraktlaşdırma metodu nədir?
60. Niyə abstraktlaşdırma metodu analiz metodunun məntiqi davamı hesab olunur?
61. Ümumiləşdirmə metodu nədir?
62. Məhdudlaşdırma metodu nədir?
63. Abstraktdan konkretə keçid metodu nədir?
64. Abstraktdan konkretə keçid metodu hansı mərhələlərdən ibarətdir?
65. Təsnifat metodu nədir?
66. Təsnifat hansı hissələrdən ibarətdir?
67. Təsnifatın qaydaları hansılardır?
68. Təsnifatın neçə növü vardır?
69. Dixotomik təsnifatın üstünlükləri hansılardır?
70. Analogiya metodu nədir?

71. Analogiyada hansı terminlərdən istifadə edilir?
72. Analogiya metodunda obyektlərin oxşarlığını hansı amillə müəyyən edilir?
73. Analogiyanın hansı növləri vardır?
74. Analogiya hansı əlamətlərə görə növlərə bölünür?
75. Analogiya vasitəsilə alınan nəticələrin həqiqilik ehtimallığının artırılmasının hansı yolları vardır?
76. Modelləşdirmə metodu nədir?
77. Modelləşdirmə metodunun tətbiq olunması hansı hallarda vacibdir?
78. Model nədir?
79. Modelləşdirmə metodunun analogiya metodu ilə hansı əlaqələri vardır?
80. Dərketmə prosesində istifadə olunan maddi model və məntiqi model nədir?

X FƏSİL

Ümumi metodlar

Ümumi metodlar ictimai elmlərdə istifadə olunan tədqiqat metodlarının tərkib hissəsidir. Ümumməntiqi metodlardan fərqli olaraq ümumi metodlar yalnız ictimai elmlər sahəsində istifadə olunur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ümumi metodlar ictimai elmlər sahəsində tədqiqatın istiqamətini, tədqiqatçının araşdırılan obyektə yanaşmasını müəyyən edir. Buna görə də ümumi metodları elmi yanaşma da adlandırmaq olar.

Ümumi metodların ümumməntiqi metodlardan digər fərqli cəhəti ondadır ki, onlar ictimai elmlərin yalnız nəzəri səviyyəsində istifadə edilir. Ümumi metodlar ictimai elmlərin tədqiqat obyektini və predmeti haqqında təsəvvür yaradır. Bu metodlar ictimai elmlərin nəzəri səviyyəsinə aid olan məsələlərin (ictimai hadisələrin mahiyyəti, baş verməsinin səbəbləri, onların etik dəyər və normalar baxımından qiymətləndirilməsi və s.) tədqiq olunmasında istifadə edilir.

İctimai elmlər sahəsində ən çox istifadə olunan ümumi metodlar sırasında aşağıdakıları göstərmək olar: sosioloji, kulturoloji, normativ, funksional, biheviyrist, struktur-funksional, sistem, antropoloji, psixoloji və tarixi metodlar.

Bu metodları nəzərdən keçirək.

10.1. Sosioloji metod

Sosioloji metod vasitəsilə tədqiq olunan obyektin iqtisadi (istehsal) münasibətlərdən, cəmiyyətin sosial strukturundan, bu və ya digər ölkədə hakim olan ideologiyadan, mədəni dəyərlərdən və digər sosial amillərdən asılılığı müəyyən edilir. Sosioloji metod

obyektin mahiyyətini, hərəkətverici qüvvələrini bu və ya digər cəmiyyətin daxili inkişafı ilə əlaqələndirir. Məsələn, multikulturalizm sosioloji metod vasitəsilə tədqiq olunduqda, o, bir sosial hadisə kimi təqdim olunur, multikulturalizmin digər ictimai hadisələrdən, ilk növbədə mövcud iqtisadi münasibətlərdən, dövlətin daxili və xarici siyasətindən, cəmiyyətin sosial strukturlarından, hakim ideologiyadan, titul xalqın etnik-mədəni dəyərlərindən asılılığı müəyyən edilir. Başqa sözlə desək, sosioloji metod multikulturalizmin mahiyyətini, hərəkətverici qüvvələrini bu və ya digər cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqələndirir. Sosioloji metod vasitəsilə biz Azərbaycan multikulturalizmini ilk növbədə bir sosial hadisə kimi dərk edirik. Onu ölkəmizin siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni inkişafı ilə əlaqələndiririk. Məhz sosioloji metod vasitəsilə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının burada uğurlu multikulturalizm siyasətinin aparılmasına mühüm zəmin yaratmasını dərk etmək mümkündür.

Lakin sosioloji metodu tətbiq edən nəzəriyyələr onu müxtəlif şəkildə təqdim edir. Məsələn, marksist nəzəriyyədə sosioloji metod ifrat şəkildə təqdim olunmuşdur. Burada o, iqtisadi determinizm formasında çıxış edir və bioloji, psixoloji amillərin roluna əhəmiyyət vermir.

10.2. Kulturoloji metod

Kulturoloji metod öz mahiyyətinə görə sosioloji metoda yaxındır, çünki bu metod da sosial mühitin, sosial amilin əhəmiyyətini əsas götürərək tədqiq olunan obyektə bir sosial hadisə kimi yanaşır. Lakin sosioloji metoddan fərqli olaraq kulturoloji metod, adından görüldüyü kimi, obyektin tədqiq olunmasında müasir dövrdə mədəniyyətin, sivilizasiyanın ictimai inkişafda aparıcı rol oynaması

ideyasına əsaslanır. Bu səbəbdən sözügedən metoda bəzən sivilizasiyalı yanaşma da deyirlər.

Mədəniyyətin, sivilizasiyanın ictimai inkişafda aparıcı rol oynaması ideyası müasir ictimai inkişafın, xüsusilə də onun səbəb və istiqamətinin, o cümlədən xalqların ölkə daxilində və beynəlxalq münasibətlər miqyasında davranışının tədqiq olunmasının ən mühüm metodoloji prinsiplərindən biridir. Bu ideyaya əsaslanan kulturoloji metod sosial hadisələrin tədqiq olunmasında tarixin subyektlərinin fəaliyyətini mədəni dəyərlərin xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirir. Məsələn, müasir dövrdə mədəniyyətin ictimai inkişafda aparıcı rol oynaması şəraitində Azərbaycanda millətlərarası münasibətlər sahəsində müşahidə olunan müsbət proseslərə kulturoloji metod vasitəsilə aydınlıq gətirmək mümkündür. Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların etnik-mədəni dəyərlərinin qorunması istiqamətində Azərbaycan hökumətinin atdığı uğurlu addımlar onun dünyanın ən tolerant ölkələrindən biri olmasının əsas səbəblərindəndir.

Kulturoloji metoda əsasən, müasir dövrdə mədəniyyətin dəyərləri (din, dil, adət-ənənə və s.) dövlətlərarası münasibətlərə mühüm təsir göstərir. Lakin bəzi tədqiqatçılar mədəniyyətin müəyyən dəyərlərinin ictimai inkişafda rolunu şişirdərək yanlış nəticələrə gəlirlər. Məsələn, tanınmış Amerika politoloqu Samuel Hantinqton ictimai inkişafda din amilinin rolunu mütləqləşdirərək “sivilizasiyaların toqquşması” kimi yanlış bir konsepsiya irəli sürmüşdür.

10.3. Normativ metod

Ənənəvi olaraq qədim zamanlardan siyasi fikir normativ və ya normativ-dəyər metoduna əsaslanırdı. Adından göründüyü kimi, bu metod cəmiyyətdə baş verən bu və ya digər hadisənin dövlət, fərd üçün əhəmiyyətinin müəyyən edilməsini, onun ədalət, azadlıq, insan

ləyaqətinə hörmət və digər dəyərlər baxımından qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu metoda əsasən, siyasətçi, dövlət xadimi qərar qəbul edən zaman öz fəaliyyətində etik dəyərlərə əsaslanmalı, əxlaqa uyğun davranmalıdır. Normativ metod əsasını etik normalar təşkil edən müəyyən idealın irəli sürülməsini və onun həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. O, etik dəyər və normaların əsas götürülməsini və beynəlxalq sahədə onlara uyğun şəkildə fəaliyyət göstərilməsini vacib sayır. Lakin bəzi hallarda etik dəyər və normalar real həyatın tələblərinə uyğun gəlmir, ondan uzaq olur. Etik dəyər və normaların insanların dünyagörüşündən, sosial mövqelərindən və fərdi xüsusiyyətlərindən asılılığı normativ metodun zəifliyini göstərir. Bir çox hallarda real siyasət və etik normalar bir-birinə uyğun gəlmir. Bütün bunlar ictimai elmlərin bir ümumi metodu kimi normativ metodun çatışmazlığını göstərir. Lakin bu çatışmazlığa baxmayaraq normativ metodun ictimai elmlər üçün böyük əhəmiyyəti vardır. O, cəmiyyətdə baş verən hadisələrə etik insani ölçü verir, onun məzmununu mənəvi dəyərlərlə zənginləşdirir.

10.4. Funksional metod

Normativ metoddan fərqli olaraq funksional metod cəmiyyətdə baş verən hadisələrə etik prizmadan yanaşmır. Bu metod bütövlükdə məntiqə və faktlara əsaslanır. Funksional metod tədqiq olunan hadisələr arasında asılılıqların öyrənilməsini tələb edir. Məsələn, bu metod vasitəsilə ölkənin sosial-iqtisadi sahədə əldə etdiyi yüksək nailiyyətlərin multikulturalizm siyasətinin uğurla həyata keçirilməsinə müsbət təsir etdiyini, o cümlədən uğurlu multikulturalizm siyasətinin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına təkan verən bir amil olduğunu göstərmək olar.

Funksional metodu siyasət elmində ilk dəfə tətbiq edənlərdən biri Makiavelli olmuşdur. Makiavelli “Hökmdar” adlı əsərində real həyatın öyrənilməsində dini ehkam və etik normalardan əl çəkməyin vacibliyini göstərmişdir. Bundan başqa o, gerçəkliyin müşahidə olunan şəkildə tədqiq olunmasının zəruriliyini qeyd edirdi.

10.5. Biheviarist metod

Biheviarist metod öz mahiyyətinə görə funksional metoda yaxındır. O, mahiyyət etibarilə pozitivizmin metodlarından biridir. Biheviarist metod təbiət elmlərinin və konkret sosioloji tədqiqatların metodlarından geniş şəkildə istifadə edir. O, biliklərin aydın, dəqiq, bir-mənalı olmasını və onların təcrübə yolu ilə yoxlanılması tələbini irəli sürür. Biheviarizm elmin birliyi ideyasına əsaslanır. Bu metoda əsasən, gerçəkliyin dərk olunması mücərrəd təfəkkürə yox, real faktların müəyyən edilməsinə və təhlilinə söykənir. Bu faktları əks etdirən elmi müddəalar və əldə olunan nəticələr intersubiyektiv olmalıdır, yəni digər tədqiqatçılar da yoxlanış məqsədilə eyni elmi nəticələri asanlıqla əldə edə bilərlər. Biheviarizmin bu mühüm cəhəti onun verifikasiya (təcrübə yolu ilə yoxlama) prinsipində öz əksini tapmışdır.

Biheviarist metod sosiologiya, politologiya, sosial psixologiya və digər ictimai elmlərin bir sıra müddələrinin öyrənilməsində mühüm rol oynayır. Onun yuxarıda qeyd etdiyimiz cəhətləri bu elmlərin müddələrinin öyrənilməsində özünü açıq şəkildə büruzə verir. Məsələn, ölkənin millətlərarası münasibətlər sahəsində baş verən proseslərinin biheviarist metod vasitəsilə öyrənilməsi onların aydın şəkildə, konkret faktlar əsasında izah olunmasını tələb edir. Bundan başqa qeyd olunan prosesləri səciyyəvləndirən faktları təcrübə yolu ilə yoxlamaq mümkün olmalıdır.

10.6. Struktur-funksional metod

Funksional metoda yaxın olan digər bir metod struktur-funksional metoddur. Struktur-funksional metod da öz mahiyyəti etibarilə pozitivizmin metodlarındanındır. Bu metod mürəkkəb struktura malik olan cəmiyyəti, dövləti, dövlətlər birliyini sistem şəklində tədqiq edir. Bu sistemin hər bir elementi xüsusi funksiyalar yerinə yetirir və bununla da sistemin müəyyən tələbatlarını ödəyir. Sistemin elementlərinin fəaliyyəti onun struktur təşkilatı ilə, institutların, insanların sistemdə tutduqları mövqelərlə və yerinə yetirdikləri rollarla əvvəlcədən proqramlaşdırılmışdır. Başqa sözlə desək, sistemin elementləri təşkilatın strukturu tərəfindən əvvəlcədən verilmiş müəyyən proqrama uyğun fəaliyyət göstərir. Təşkilatın əsas vəzifəsi sistemin tarazlığını saxlamaq, təşkilatın elementləri tərəfindən müvafiq funksiyaların (rolların) yerinə yetirilməsini təmin etməkdir. Karl Marks və Talkot Parsons öz tədqiqatlarında struktur-funksional metodu geniş tətbiq edirdilər. Qeyd etmək vacibdir ki, bu metod sistem təhlilinin (metod) prinsiplərindən biridir.

10.7. Sistem metodu

Sistem metodunun mahiyyəti cəmiyyətə bütöv, mürəkkəb şəkildə təşkil olunmuş bir orqanizm və özünü tənzimləyən bir mexanizm kimi yanaşmaqdan ibarətdir. Siyasətə münasibətdə sistem metodunu ilk dəfə əsaslı şəkildə XX əsrin 50-60-cı illərində tanınmış Amerika tədqiqatçıları Talkot Parsons və Devid İston irəli sürmüşlər. İstona görə, siyasi sistem özünü qorumağa can atır və iki mühüm funksiyanı yerinə yetirir:

1. Dəyərlərin və resursların paylaşdırılması;
2. Paylaşdırıcı qərarların vətəndaşlar tərəfindən zəruri şəkildə qəbul olunmasının təmin edilməsi.

Məsələn, sistem metoduna əsasən, multikulturalizm bir sosial hadisə kimi mürəkkəb sistem olan cəmiyyətin tərkib hissəsidir. O, cəmiyyətin digər elementləri ilə müəyyən münasibətdədir. Mürəkkəb sistemin elementi olan multikulturalizmin dərk edilməsi onun sistemin digər elementləri (iqtisadiyyat, mədəniyyət, xarici siyasət və s.) ilə əlaqəsinin nəzərə alınmasını tələb edir.

10.8. Antropoloji metod

Əgər sosioloji metod cəmiyyətdə baş verən hadisələri onun inkişafı ilə əlaqələndirirsə, antropoloji metod bu hadisələri insanın təbiəti ilə, onun nail olmaq istədiyi bərabərlik, ədalət, təhlükəsizlik və bu kimi digər tələbatlarla bağlayır. Cəmiyyətdə baş verən hadisələri insan tələbatları ilə əlaqələndirən antropoloji metod bu hadisələrin mahiyyətinin dərk olunmasına müəyyən dərəcədə kömək edir.

Antropoloji metodu ilk dəfə tətbiq edənlərdən biri Aristotel olmuşdur. Aristotel siyasətin əsasını insanın kollektiv mahiyyətində görürdü. Müasir dövrdə antropoloji metod aşağıdakı mühüm prinsiplərə əsaslanır:

1. Əzəldən azad olan insanın bir bioloji, sosial və mənəvi varlıq kimi fundamental soy əlamətlərinin dəyişməzliyi, sabitliyi;
2. İnsanın universallığı, insan nəslinin birliyi;
3. İnsanların təbii, əsas hüquqlarının ayrılmazlığı, bu hüquqların siyasi quruluşun prinsiplərinə, dövlətin qanununa və fəaliyyətinə münasibətdə üstünlüyü.

Antropoloji metod sosial mühitin və ya rəşional səbəblərin rəşal siyasi hadisələrə təsirinə öyrənilməsi ilə bərabər, insanın təbiətindən irəli gələn və özünü daha aydın şəkildə ibtidai icma cəmiyyətində göstərən siyasi fəaliyyətin irrəşional, instinktiv, bioloji və başqa səbəblərini də araşdırmağı tələb edir.

10.9. Psixoloji metod

Antropoloji metod kimi bu metod da tədqiqatlarda insanı əsas götürür. Lakin antropoloji metoddan fərqli olaraq psixoloji metod insanı ümumilikdə yox, konkret *fərd* kimi götürür. Bu isə tədqiqat zamanı insanın ümumi təbiətinin, sosial mühitin və şəxsin fərdi inkişafının xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını tələb edir.

Psixoloji metod siyasi fəaliyyətin subyektiv mexanizmlərinin öyrənilməsinə yönəlmişdir. Bu metodu ilk dəfə tətbiq edənlərdən biri qədim Çin filosofu Konfusi olmuşdur. O, Çin hökmdarlarına vətəndaşlarının etimadını və itaətliyini təmin etmək üçün onların psixoloji reaksiyalarına fikir verməyi tövsiyə edirdi. Makiavelli də hökmdarlıq psixologiyasının inkişafına dair öz tövsiyəsini vermişdir.

Müasir psixoloji yanaşma çoxvariantlıdır. Burada mühüm yerlərdən birini əsas məşhur psixoloq Ziqmund Freyd tərəfindən qoyulmuş psixoanaliz tutur. Psixoanaliz psixoloji tədqiqatların mərkəzinə şüursuz psixi prosesləri və səbəbləri qoyur. Psixoanalizə əsasən, insanın həyatında baş verən affektiv (həyəcan xarakterli) təəssüratlar onun psixikasında qalır. Bu təəssüratlar psixikanın şüursuz sferasına keçərək insanın fəaliyyətinə, o cümlədən siyasi fəaliyyətinə aktiv təsir göstərir. Psixoanaliz vasitəsilə siyasi fəaliyyətin müxtəlif növlərini izah etmək mümkündür. Məsələn, şəxsi keyfiyyətsizlik, çatışmazlıq, daxili gərginlik hissələrini ram etmək məqsədilə hakimiyyətə yiyələnmək istəyən şəxsiyyətin avtoritar tipini psixoanalizin köməkliyi ilə rəasional cəhətdən izah etmək olar.

Psixoloji yanaşma siyasi həyatın ən mühüm aspektlərindən birini izah etməyə imkan verir. Onun digər bir növü sosial-psixoloji metoddur. Sosial-psixoloji metod fərdlərin siyasi davranışını, onların sosial qruplara daxil olmalarından asılılığını müəyyən edir. Bun-

dan başqa o, sosial qrupların (kiçik qruplar, kütlə, etnoslar, siniflər) müxtəlif psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənir.

10.10. Tarixi metod

Tarixi metod ictimai elmlərdə geniş şəkildə tətbiq edilir. Bu metod tədqiq olunan obyektlərin zaman etibarilə ardıcılıqla öyrənilməsinə tələb edir. O, keçmişin, indiki zamanın və gələcəyin əlaqəsinin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. İctimai elmlərdə tarixi metodun tətbiq edilməsi cəmiyyətdə baş verən hadisələrin meydana gəlməsinin, formalaşmasının və inkişafının təhlilini bir məqsəd olaraq qarşıda qoyur.

***

Yuxarıda təqdim etdiyimiz ümumi metodların hər birinin dərketmə prosesində müəyyən əhəmiyyəti vardır. İctimai elmlər sahəsində aparılan elmi tədqiqatların məqsəd və vəzifələrindən, məzmunundan asılı olaraq bu metodlardan birinin və ya bir neçəsinin istifadə edilməsinə üstünlük verilir.

Fəslə aid suallar

- 1.İctimai elmlərdə istifadə olunan ümumi metodların əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
2. Ümumi metodların ümumməntiqi metodlardan fərqi nədir?
3. Sosioloji metodun mahiyyəti və əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
- 4.Kulturoloji metodun mahiyyəti və əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
- 5.Normativ metodun mahiyyəti və əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
6. Funksional metodun mahiyyəti və əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
- 7.Biheviorist metodun mahiyyəti və əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
- 8.Struktur-funksional metodun mahiyyəti və əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

9. Sistem metodunun mahiyyəti və əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
10. Antropoloji metodun mahiyyəti və əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
11. Psixoloji metodun mahiyyəti və əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
12. Tarixi metodun mahiyyəti və əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

XI FƏSİL

Xüsusi metodlar

Ümumi metodlardan fərqli olaraq xüsusi metodlar bütün ictimai elmlərdə deyil, onların bəzilərində istifadə edilir. Bundan başqa xüsusi metodlar daha çox ictimai elmlərin empirik səviyyəsində aparılan araşdırmalar zamanı tətbiq olunur. İctimai elmlərdə istifadə edilən xüsusi metodlara aşağıdakılar aiddir: *sorğu metodu*, *sənədlərin öyrənilməsi metodu*, *kontent – analiz (məzmunun təhlili) metodu*, *ivent – analiz (hadisənin təhlili) metodu*, *koqnitiv (idraki) xəritələşmə metodu*, *delfi metodu*, *ssenarilərin qurulması metodu*.

11.1.Sorğu metodu

Sorğu – elə bir tədqiqat metodudur ki, onun vasitəsilə obyekt haqqında müəyyən vaxt ərzində məlumat almaq üçün subyektə suallar verilir. Sual verilən şəxs *respondent* adlanır. Suallar respondentlərə ya poçtla göndərilə bilər, ya müsahibə apararı tərəfindən şəxsən təqdim olunan bilər, ya da müəyyən yerdə, müəyyən vaxt ərzində cavablandırır qaytarmaq üçün verilə bilər. Adətən sorğu əhalinin müəyyən qrup kateqoriyasına daxil olanların hamısını yox, bu qrupun bir hissəsini əhatə edir. Bu, ilk növbədə hamının sorğuya cəlb edilməsinin qeyri-mümkünlüyü ilə izah olunur. Başqa sözlə desək, sorğu seçimli (sample survey) olur.

Əhalinin müəyyən qrup kateqoriyasına daxil olanların hər birinin sorğuya cəlb edilməsi adətən *siyahıyaalınma* zamanı baş verir. Müəyyən məsələyə dair əhalinin fikrini öyrənməyə yönələn sorğulara (məsələn, ictimai yerlərdə siqaretin çəkilməsi) *ictimai rəy sorğusu* deyilir.

Sorğu zamanı respondentə əvvəlcədən hazırlanmış xüsusi suallar verilir. Sorğunun əsas xüsusiyyətlərindən biri onun kütləviliyidir. Tədqiqatda sorğu vasitəsilə tədqiqatçı tək bir respondentdən deyil, müəyyən bir qrupu təşkil edən respondentlərdən cavab alır.

Yuxarıda sorğunun tərifini verərkən onun “müəyyən vaxt ərzində” keçirilməsini dedikdə, biz heç də sorğunun konkret vaxtda keçirilməsini nəzərdə tutmuruq. Söhbət faktların mümkün dərəcədə qısa müddət ərzində (məsələn, bir həftə, bir ay və ya bir il ərzində) toplanmasından gedir. Lakin bəzi sorğular “müəyyən vaxt ərzində” deyil, uzun müddət ərzində, vaxtaşırı keçirilir. Belə sorğulara *uzunmüddətli tədqiqatlar (longitudinal studies)* deyilir. Bu sorğular müəyyən vaxt ərzində keçirilmədiyinə görə istisna təşkil edir.

Uzunmüddətli tədqiqatların iki növü vardır: *panel tədqiqatları və trend tədqiqatları*.

Panel tədqiqatlarda sorğu uzun müddət ərzində, vaxtaşırı eyni respondentlərlə keçirilir. Burada vaxtaşırı eyni respondentlər sorğuya cəlb olunurlar. Onlara müəyyən vaxt keçdikdə eyni suallar verilir.

Trend tədqiqatlarda isə sorğuya başqa respondentlər cəlb olunurlar. Yəni sorğu uzun müddət ərzində, vaxtaşırı, eyni sualların verilməsi ilə müxtəlif respondentlərlə aparılır.

Bu iki sorğudan hansının daha səmərəli olması tədqiqatçının qarşısında duran məsələnin məzmunundan asılıdır. Panel tədqiqatlarının keçirilməsində qarşıya çıxan ən çətin problem əvvəlki sorğularda iştirak edən respondentlərdən bəzilərinin qocalıb ölmələri yaxud başqa yerə köçmələri səbəbindən sonrakı sorğularda iştirak edə bilməmələridir. Trend tədqiqatlarında bu problem aradan götürülür. Lakin trend tədqiqatlarında eyni respondentlərin müəyyən məsələ ilə bağlı fikirlərinin dəyişilməsini görməyin mümkün olmamasıdır.

Beləliklə, sorğunun kütləviliyi və müəyyən vaxt ərzində keçirilməsi onun əsas xüsusiyyətlərindəndir. Sorğu metodunun digər

tədqiqat metodları ilə müqayisədə daha iki mühüm xüsusiyyəti vardır. Birincisi, sorğu zamanı bütün respondentlərə eyni suallar verilir. Bu, araşdırılan məsələnin dərk olunmasına xidmət edir. İkincisi, respondentlərin cavabları sistemli şəkildə qruplaşdırılır. Bu isə cavabların müqayisəsini asanlaşdırır.

Sorğunun növləri

Sorğu iki əsas formada keçirilir: *anket sorğusu və müsahibə*.

11.1.1. Anket sorğusu metodu

Anket sorğusu metodu vasitəsilə respondentlərdən məlumat xüsusi hazırlanmış sualların siyahısı vasitəsilə əldə olunur. Respondentlər cavablarını yazılı şəkildə verirlər. Bu metoddan sosiologiya və psixologiya elmlərində geniş istifadə edilir. Məsələn, sosiologiyada cəmiyyətin müəyyən sahəsinin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsinə dair müəyyən qərarların qəbul edilməsindən öncə anket sorğusu metodu vasitəsilə ictimai rəy öyrənilir.

Anket sorğusu metodunun mühüm üstünlüklərindən biri qısa müddət ərzində daha çox respondentdən məlumat toplamaqdır. Bundan başqa bu metod anonim şəkildə aparılır (respondentin şəxsiyyəti göstərilmir, yalnız onun cavabları bildirilir). Buna görə də respondentlər suallara cavab verərkən özlərini təhlükəsiz hiss edirlər.

Anket sorğusu metodunun növləri

Anket sorğusu metodunu *respondentlərin sayına, əhatəliyə və respondentlə kontaktın növünə* görə bölmək olar.

1. Respondentlərin sayına görə anket sorğusu metodunun aşağıdakı növləri vardır:

-*fərdi anket sorğusu*. Fərdi anket sorğusunda bir respondent sorğuya cəlb olunur;

-*qrup anket sorğusu*. Qrup anket sorğusunda iki və daha çox respondent sorğuya cəlb olunur;

-*auditoriya anket sorğusu*. Auditoriya anket sorğusunda seçim sorğusunun qaydalarına əsasən seçilmiş bir qrup respondent müəyyən bir otaqda sorğuya cəlb olunur;

-*kütləvi anket sorğusu*. Kütləvi anket sorğusunda yüzlərlə, hətta minlərlə respondent sorğuya cəlb olunur. Sorğunun kütləvililiyi onun nəticələrinin qeyri- dəqiq olmasına gətirib çıxarır.

2. Respondentləri əhatə etmək baxımından anket sorğusu metodunun aşağıdakı növləri vardır:

-*başdan-başa anket sorğusu*. Başdan-başa anket sorğusunda bütün respondentlər sorğuya cəlb olunurlar;

-*seçimli anket sorğusu*. Seçimli anket sorğusunda respondentlərin bəziləri sorğuya cəlb olunurlar.

3. Respondentlə kontaktın növünə görə anket sorğusu metodunun növləri aşağıdakılardır:

- *əyani anket sorğusu*. Əyani anket sorğusunda respondent sualları anketi ona verənin yanında cavablandırır;

- *qiyabi anket sorğusu*. Qiyabi anket sorğusunda respondent sualları təklikdə cavablandırır.

Qiyabi anket sorğusu öz növbəsində aşağıdakı növlərdən ibarətdir:

- a. Anketlərin respondentlərə poçt vasitəsilə göndərilməsi;
- b. Sual anketlərinin mətbuatda dərc olunması;
- c. Sual anketlərinin İnternetdə dərc olunması;
- d. Sual anketlərinin respondentlərə onların yaşayış yerlərində və ya iş yerlərində təqdim olunması.

11.1.2.Müsahibə metodu

Müəyyən plan üzrə aparılan şifahi sorğuya *müsahibə* deyilir. Tədqiqatçı müsahibədə müəyyən ardıcılıqda düzölmüş suallarını respondentə verir. Respondent verilən sualları cavablandırır.

Anket sorğusu metoduna nisbətən müsahibə metodunun aşağıdakı üstünlükləri vardır:

1.*Çeviklik.* Tədqiqatçı müsahibə zamanı respondentdən daha dolğun və səmimi cavab almaq üçün sualları daha konkret şəkildə qoya bilər. Respondent sualı anlamadıqda və ya istədiyi kimi qəbul etdikdə, tədqiqatçı sualı təkrar edə bilər. Bundan başqa, müsahibə zamanı yaranmış situasiyadan asılı olaraq tədqiqatçı hansı sualın respondentə verilməsinin daha münasib olduğunu qeyd edə bilər;

2.*Suallara cavab dərəcəsi.* Anket metodu ilə müqayisə edilsə, müsahibədə suallara cavab dərəcəsi yüksək olur. Bunun bir neçə səbəbi vardır. Məsələn, bəzi respondentlər oxumağı və yazmağı bacarmırlar. Buna görə də onlar anket metodu sorğusunda iştirak edə bilmirlər. Elə respondentlər də olur ki, onlar sualları yazılı şəkildə cavablandırmaqdan əvəz olaraq şifahi şəkildə münasibət bildirməyə üstünlük verirlər. Müsahibə zamanı isə bu kateqoriyalardan olan respondentlər onlara verilən sualları cavablandırırlar;

3. *Müsahibə zamanı respondentin özünü aparmasına tədqiqatçının nəzarət etməsi.* Müsahibə zamanı respondentin cavab verərkən özünü aparmasını tədqiqatçı müşahidə edir. Bu, respondentin cavablarının dərk olunmasını asanlaşdırır. Daha konkret desək, tədqiqatçı respondentin cavablarının səmimi olub- olmadığını anlayır;

4.*Müsahibə keçirilən məkana nəzarət.* Qiyabi anket sorğusunda respondentlərə verilən sualların başqa şəxs tərəfindən cavablandırılması mümkündür. Müsahibədə isə bu, istisna olunur;

5. *Sualların ardıcılığı.* Müsahibə zamanı tədqiqatçı respondentlərə verilən sualların ardıcılığına nəzarət edə bilər. O, respon-

dentə bəzi sualları cavablandırmağa və yaxud sualların ardıcılığını pozmağa imkan vermir;

6. *Müsahibənin tamamlanması.* Tədqiqatçı sualların hər birinin cavablandırılmasını təmin edə bilər. Başqa sözlə desək, cavablandırılmayan sual qalmır;

7. *Müsahibənin vaxtı.* Tədqiqatçı müsahibənin keçirilməsinin dəqiq vaxtını və yerini göstərə bilər. Əgər müsahibə zamanı respondentin cavabına təsir edə biləcək hansısa bir vacib hadisə baş versə, tədqiqatçı müsahibədən əvvəl və sonra verilən cavabları bir-birilə müqayisə edə bilər.

Müsahibə metodunun qeyd olunan üstünlükləri ilə bərabər bəzi çatışmazlıqları da vardır. Onlar aşağıdakılardır:

1. *Müsahibənin baha başa gəlməsi.* Anket sorğusu ilə müqayisədə müsahibənin keçirilməsi çox baha başa gəlir. Müsahibənin vaxtını təyin edərkən respondentlərlə əlaqənin yaradılmasına, cədvəlin razılaşdırılmasına, tədqiqatçıya keçirdiyi müsahibəyə, təşkil etdiyi təlimlərə və etdiyi səfərlərə görə xeyli maliyyə xərclərinin ayrılması müsahibəni bahalı edir;

2. *Vaxt.* Əksər hallarda müsahibənin keçirilməsinə çox vaxt tələb olunur. Belə ki, tədqiqatçının müsahibə ilə bağlı səfərləri, onun respondentlərlə vaxtı razılaşdırması, respondentlərin təyin olunan yerdə olmamaları və bu kimi digər səbəblər müsahibənin keçirilməsi vaxtını uzadır;

3. *Cavabları yoxlamaq imkanının olmaması.* Anket sorğusundan fərqli olaraq müsahibədə respondentin verdiyi cavabları yoxlamaq imkanı olmur;

4. *Anonimliyin az təmin olunması.* Anket sorğusundan fərqli olaraq müsahibədə respondentin anonimliyi olduqca az təmin olunur. Adətən, tədqiqatçı respondentin adını, ev ünvanını, iş yerini, te-

lefonunu, e-mail-ini bilir. Respondentin müsahibədə verdiyi cavablar tənqidi xarakterli olduqda, o, tədqiqatçıdan bir qədər çəkinir.

Müsahibə metodunun növləri

Müsahibə metodunu *respondentlərin sayına, formallaşma dərəcəsinə və tədqiqat mərhələrinə* görə bölmək olar.

1. Respondentlərin sayına görə müsahibə metodunun aşağıdakı növləri vardır:

-*fərdi müsahibə*. Fərdi müsahibədə bir tədqiqatçı və bir respondent iştirak edir;

-*qrup müsahibəsi*. Qrup müsahibəsində iki və daha çox respondent iştirak edir;

-*kütləvi müsahibə*. Kütləvi müsahibədə yüzlərlə, hətta minlərlə respondent iştirak edir.

2. Formallaşma dərəcəsi üzrə müsahibə metodunun aşağıdakı növləri vardır:

-*standart müsahibə*. Standart müsahibədə suallar əvvəlcədən müəyyən edilir və ardıcılıqla respondentə verilir;

- *qeyri-standart və ya azad müsahibə*. Bu müsahibədə tədqiqatçı sualları ardıcılıqla deyil, müsahibənin gedişatından asılı olaraq respondentə verir. Sözügedən müsahibə öz çevikliyi ilə seçilir.

3. Tədqiqat mərhələrinə görə müsahibə metodu aşağıdakı növlərə bölünür:

-*ilkin müsahibə*. Adından görüldüyü kimi, ilkin müsahibə tədqiqatın ilk mərhələsində istifadə olunur;

-*əsas müsahibə*. Bu müsahibə əsas məlumatın əldə edilməsi mərhələsində istifadə olunur;

-*nəzarətedici müsahibə*. Bu müsahibə tədqiqatla bağlı olan mübahisəli nəticələrin yenidən yoxlanılması və çatışmayan faktların əldə olunması məqsədilə keçirilir.

11.2. Sənədlərin öyrənilməsi metodu

Sənədlərin öyrənilməsi metodu, adından göründüyü kimi, mövcud sənədlərdən, mənbələrdən (qəzet, jurnal, statistik məlumat kitabçaları, audio-video materiallar, İnternet materialları, rəsmi sənədlər, qeyri-rəsmi mənbələr, müəyyən hadisələrin iştirakçılarının xatirələri) müəyyən biliyin əldə olunmasına yönəlmişdir. Tədqiqatçı onu maraqlandıran məsələlərə dair bu mənbələrdən məlumat əldə edir. Müşahidədən fərqli olaraq sənədlərin öyrənilməsi zamanı subyekt beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələrin aktiv və ya passiv iştirakçısı olmur, yəni o, bu və ya digər hadisəni öyrənmək üçün onun şahidi olmaq məcburiyyətində qalmır. Nəticədə hadisələrin daha dərin təhlil olunması üçün əlverişli şərait yaradılır. Belə ki, subyekt əldə etdiyi məlumatı əsaslı şəkildə təhlil etmək imkanı qazanır.

Ölkələrin müxtəlif göstəricilərini, nailiyyətlərini, fəaliyyət sahələrini əks etdirən məlumat Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Ticarət Təşkilatı və bu kimi beynəlxalq təşkilatların və bir çox inkişaf etmiş demokratik dövlətlərin tərtib etdikləri veb sahifələrdə geniş təqdim edilmişdir. Məsələn, bu və ya digər dövlətin multikultural durumu haqqında məlumatı müxtəlif mənbələrdən əldə etmək mümkündür. Bu mənbələr sırasına dövlətlərin statistik göstəricilərini, əhalinin siyahıyaalınmasına dair materialları, ATƏT-in Demokratik Təsisatlar və İnsan Hüquqları Bürosu, Avropa Şurası, ABŞ-ın Beynəlxalq Din Azadlığı üzrə Komissiyası və bu kimi bir sıra müxtəlif təşkilatlar tərəfindən hazırlanan materialları daxil etmək olar. Lakin bu və ya digər ölkədəki etnik-dini durum haqqında məlumat toplayarkən, müxtəlif mənbələrə istinad etmək lazımdır. Belə ki, bəzi təşkilatlar hesabatları hazırlayarkən müəyyən ölkələrə qarşı qərəzli münasibət nümayiş etdirərək

onlar haqqında səhv məlumat verirlər. Sənədlərin öyrənilməsi metodunun səmərəli tətbiq edilməsini əngəlləyən daha bir amil bəzi dövlətlərin, xüsusilə “qapalı” avtoritar dövlətlərin özləri haqqında məlumatların geniş ictimaiyyətə çatdırılmasına mənə olmalarıdır. Belə olan hallarda sənədlərin öyrənilməsi bir metod kimi öz əhəmiyyətini itirir.

11.3. Kontent – analiz (məzmunun təhlili) metodu

Bu metodun mahiyyəti yazılı və ya şifahi mətndə müəyyən söz və ya söz birləşməsinə tapmaqla onun məzmununun öyrənilməsindədir. Daha konkret desək, əvvəlcə bir neçə yazılı və ya şifahi mətnə bu və ya digər obyekt üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən söz və ya söz birləşməsi tapılır. Sonra bu söz və ya söz birləşməsinin işlədilməsi baxımından tədqiq olunan mətnlər müqayisə edilir. Bu söz və ya söz birləşməsinin hansı mətnə olması yaxud daha çox olması həmin mətnin müəyyən obyektə aid olmasını göstərir. Məsələn, kontent – analiz metodu vasitəsilə siyasi partiyaların nizamnamələrini təhlil etməklə onların bu və ya digər ideologiyaya mənsub olmalarını müəyyənləşdirmək mümkündür. Yaxud hansısa dövlət başçısının müxtəlif vaxtlarda etdiyi çıxışlarını müəyyən söz və ya söz birləşməsinin işlədilməsi (*insan hüquqlarının müdafiəsi, azad ticarət zonası*) baxımından müqayisə edərək onun baxışlarında müvafiq dəyişikliklərin baş verməsini göstərmək olar.

Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, kontent – analiz metodu bir tədqiqat metodu kimi bəzi hallarda öz əhəmiyyətini itirir. Məsələn, əgər dövlət xadiminin dedikləri və/və ya yazdıqları ilə əməlləri uyğun gəlmirsə, yəni o, çıxışlarında və/və yaxud yazdıqlarında öz həqiqi mövqeyini, fikirlərini gizlədirsə, bu halda kontent – analiz metodunun tətbiqi səmərəsiz olur.

11.4. İvent – analiz (hadisənin təhlili) metodu

Bu metod “kim”, “nə vaxt”, “kimə” münasibətdə “nə” deyir, yaxud edir məlumatının təhlil edilməsinə yönəlmişdir. Amerikalı tədqiqatçılar B.Rasset və H.Starr müvafiq göstəricilərin sistemləşdirilməsini və təhlilini aşağıdakı xüsusiyyətlər üzrə aparırlar:

1. subyekt – təşəbbüsçü (kim);
2. süjet və ya problem (“issue-area”) (nə);
3. subyekt – hədəf (kimə münasibətdə);
4. hadisənin tarixi (nə vaxt).

Bu şəkildə sistemləşdirilmiş hadisələr elektron – hesablayıcı maşınlar vasitəsilə təhlil olunur. Bu metodun səmərəliliyi təhlil olunan göstəricilərin çoxluğundan asılıdır, yəni təhlildə nə qədər çox göstərici istifadə edilsə, ivalent-analiz metodunun tətbiq olunmasının səmərəliliyi bir o qədər də çox olacaqdır. Məsələn, müəyyən bir ölkədə dini azadlığın təmin olunması məsələsini tədqiq edərkən, təhlilə dini azadlığın təmin olunmasını səciyyələndirən çox göstərici daxil etmək lazımdır. Bundan başqa tədqiqata daha çox respondent, cəmiyyətdə mövcud olan bütün dinlər cəlb olunmalıdır. Bu, əldə olunan nəticənin doğruluğunu artıracaqdır.

11.5. Koqnitiv (idraki) xəritələşmə metodu

Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, siyasi xadim tərəfindən bu və ya digər siyasi problemin necə dərk edilməsini müəyyənləşdirir. Burada siyasi xadimin böhran situasiyalarına reaksiyasına, sabit siyasi durumda mümkün davranış nümunələrinə, tərcümeyi-halına və onunla bağlı digər məlumatlara xüsusi fikir

verilir. Bütün bu məlumatlar siyasi xadimin qəbul etdiyi qərarların izah olunmasına köməklik göstərir.

Bəzən siyasi xadim qərar qəbul edərkən onu əhatə edən gerçəkliyə deyil, bu gerçəkliyə özünün subyektiv münasibəti prizmasından yanaşmasına arxalanır. Başqa sözlə desək, siyasi xadimin qəbul etdiyi qərarlara bəzən onun gerçəkliyə uyğun gəlməyən təsəvvürləri təsir göstərir. Nəticədə qarşıda qoyulan vəzifələr yerinə yetirilmir və problemlər həll edilmir. Yanlış təsəvvürlərə arxalanan siyasi xadim, bir tərəfdən, onun baxışlarına zidd olan hər hansı bir vacib məlumatı lazımınca qiymətləndirmir, digər tərəfdən isə mühüm olmayan hadisələrə həddindən artıq önəm verir.

Koqnitiv xəritələşmə metodunun əsas məqsədi siyasi xadimin bu və ya digər siyasi problemi necə dərk etdiyini müəyyən etməkdir. Bu metod siyasi xadimin gerçəkliyi necə dərk etməsini açıqlayaraq onun qəbul etdiyi qərarın səbəbinə aydınlıq gətirir, yəni məlum faktlara arxalanaraq yeni bilik əldə olunur. Lakin bəzən mövcud məlumatın həqiqiliyi şübhə doğurduğuna görə əldə olunan bilik gerçəkliyi düzgün əks etdirmir.

11.6. Delfi metodu

Delfi metodunun mahiyyəti müstəqil ekspertlər tərəfindən müəyyən bir problemin əsaslı şəkildə təhlil olunması və həlli yolunun tapılması ilə bağlıdır.

Bu metod aşağıdakı kimi tətbiq olunur: bir neçə ekspert eyni problemi ayrı-ayrılıqda təhlil edərək aldıkları nəticəni mərkəzə təqdim edir. Mərkəz problemlə bağlı cavabları ümumiləşdirdikdən və sistemləşdirdikdən sonra onları yenidən ekspertlərə qaytarır. Bu əməliyyat bir neçə dəfə təkrarlana bilər. Hər dəfə ümumiləşdirmələr qaytarıldıqda, ekspertlər özlərinin əvvəlki qiymətlərini yenidən

nəzərdən keçirərək onu müəyyən dərəcədə və ya tamamilə dəyişə bilərlər. Eyni bir problemin bir neçə ekspert tərəfindən təhlil olunması və hər bir ekspertin təhlilin nəticələrinin digər ekspertlərin nəzərinə çatdırılması problemin hərtərəfli və əsaslı şəkildə öyrənilməsinə səbəb olur. Bu müzakirələrin nəticəsində ekspertlərin qiymətlərindəki ilkin uyğunsuzluqlar tədricən aradan qaldırılır və onlar müzakirə olunan problemin həlli yolunu irəli sürülər.

11.7. Ssenarilərin qurulması metodu

Ssenarilərin qurulması metoduna əsasən tədqiq olunan hadisənin mümkün inkişafının ideal (xəyali) modeli ssenari formasında irəli sürülür. Mövcud situasiyanın təhlili əsasında onun sonrakı inkişafına dair fərziyyələr təqdim olunur. İrəli sürülən fərziyyələr əvvəlcə heç bir yoxlanışa məruz qalmır. Tədqiqatçının planına uyğun olaraq birinci mərhələdə situasiyanın sonrakı inkişafını müəyyən edən əsas amillərin təhlili və seçimi aparılır. Belə amillərin sayı çox olmamalıdır (altıyadək). Əks halda hər bir amil tərəfindən müəyyənləşdirilən gələcəyin inkişaf variantı çox olduğundan çətinlik yarada bilər. İkinci mərhələdə seçilmiş amillərin növbəti 10, 15 və 20 il ərzində inkişaf mərhələlərinə dair fərziyyələr irəli sürülür. Üçüncü mərhələdə bu amillər bir-biri ilə müqayisə olunur. Müqayisə əsasında hər bir amilə uyğun bir neçə fərziyyə yürüdülmür. Nəhayət, dördüncü mərhələdə hər bir ssenarinin reallığının göstəriciləri müəyyən edilir və reallıq səviyyəsinə görə ssenarilərin təsnifatı verilir.

***

Sorğu, sənədlərin öyrənilməsi, kontent – analiz, ivent – analiz, koqnitiv xəritələşmə, delfi və ssenarilərin qurulması metodları ictimai elmlərdə istifadə olunan xüsusi metodlar olmaqla yanaşı

öz növbəsində yerinə yetirdikləri funksiyalar baxımından üç qrupa bölünürlər:

1. *Situasiyanın təhlili metodları;*
2. *eksplikativ metodlar;*
3. *proqnoz metodları.*

Bu bölgünün əsasında tətbiq edilən metodların yerinə yetirdikləri funksiyalar durur. Məsələn, situasiyanın təhlili metodları, adından göründüyü kimi, cəmiyyətdə və insan təfəkküründə baş verən hadisələr haqqında məlumatın əldə olunmasını nəzərdə tutur. Situasiyanın təhlili metodlarından fərqli olaraq eksplikativ metodlar bu hadisələri daha dərinədən tədqiq edir. Proqnoz metodları isə hadisələrin tədqiqi ilə kifayətlənmir. Bu metodlar qrupunun tətbiqi zamanı tədqiq olunan konkret məsələlərin inkişaf perspektivlərinin, onların həlli yollarının müəyyən edilməsinə xüsusi fikir verilir. Yuxarıda təhlil etdiyimiz xüsusi metodlardan sorğu və sənədlərin öyrənilməsi metodları situasiyanın təhlili metodları qrupuna; kontent – analiz, ivent – analiz və koqnitiv xəritələşmə metodları eksplikativ metodlar qrupuna; delfi və ssenarilərin qurulmasını metodları isə proqnoz metodları qrupuna daxildir.

Fəslə aid suallar

1. İctimai elmlərdə istifadə olunan xüsusi metodların əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
2. Xüsusi metodların ümumi metodlardan fərqi nədir?
3. Sorğu metodunun mahiyyəti və əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
4. Siyahıyaalınma və ictimai rəy sorğusu nədir?
5. Sorğunun “müəyyən vaxt ərzində” keçirilməsi dedikdə nə nəzərdə tutulur?
6. Hansı sorğulara uzunmüddətli tədqiqatlar deyilir?
7. Hansı sorğulara panel tədqiqatları deyilir?

8. Hansı sorğulara trend tədqiqatları deyilir?
9. Panel və trend tədqiqatlarının bir-birinə münasibətdə üstün cəhətləri hansılardır?
10. Anket sorğusu metodunun mahiyyəti və əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
11. Anket sorğusunun neçə növü vardır və bu bölgü hansı əsasa görə aparılır?
12. Qiyabi anket sorğusu nədir? Onun hansı növləri vardır?
13. Müsahibə metodunun mahiyyəti və əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
14. Anket sorğusu metoduna nisbətən müsahibə metodunun üstün cəhətləri hansılardır?
15. Anket metodu ilə müqayisədə müsahibədə suallara cavab dərəcəsinin yüksək olmasının səbəbi nədir?
16. Müsahibədə çeviklik özünü nədə büruzə verir?
17. Müsahibə metodunun hansı çatışmazlıqları vardır?
18. Niyə anket sorğusu ilə müqayisədə müsahibənin keçirilməsi baha başa gəlir?
19. Niyə anket sorğusu ilə müqayisədə müsahibənin keçirilməsinə çox vaxt tələb olunur?
20. Müsahibənin neçə növü vardır və bu bölgü hansı əsasa görə aparılır?
21. Standart müsahibə nədir?
22. Qeyri-standart və ya azad müsahibə nədir?
23. Sənədlərin öyrənilməsi metodunun mahiyyəti və əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
24. Kontent – analiz metodunun mahiyyəti və əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
25. İvent-analiz metodunun mahiyyəti və əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
26. Koqnitiv xəritələşmə metodunun əsas məqsədi nədir?
27. Delfi metodunun mahiyyəti və əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
28. Ssenarilərin qurulması metodunun mahiyyəti və əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

29. Niyə sorğu və sənədlərin öyrənilməsi metodları situasiyanın təhlili metodları qrupuna aiddir?

30. Niyə kontent – analiz, invent – analiz və koqnitiv xəritələşmə metodları eksplikativ metodlar qrupuna aiddir?

31. Niyə delfi və ssenarilərin qurulması metodları proqnoz metodları qrupuna daxildir?

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 20 aprel 1998-ci il tarixli 202 sayılı əmri ilə təsdiq olunmuş "Magistrlik dissertasiyasının hazırlanması, təqdim olunması və müdafiəsi qaydaları haqqında Əsasnamə". <http://www.edu.gov.az/view.php?lang=az&menu=112&id=627#>

2. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bülleteni Xüsusi buraxılış. "Dissertasiyaların tərtibatı Qaydaları" ss.115-123, Bakı, 2013. <http://www.aak.gov.az/bulleten/xususi.pdf>

3. Ələkbərova N. Siyasi elmin tarixi və metodologiyası. Dərslik (Ali məktəbin magistratura pilləsi üçün) - Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2005

4. İsrailov M. Məntiq. Bakı, 2005

5. Mehdiyev R.Ə. Fəlsəfə. Dərs vəsaiti, "Şərq-Qərb", 2010

6. Hacıyev Z. Məntiq. Bakı, 2007

7. Qasımova V. Akademik yazı üzrə bələdçi. Bakı, 2014. http://crrc.az/upload/Beledci%20Son_22.08.14.pdf

8. Rüstəmov Y. İ. Fəlsəfənin əsasları. Bakı, 2004

9. Neuman L. Toplumsal araşdırma yöntəmləri. Nitel ve nicel yaklaşımlar. (1. ve 2. cilt), (Çeviren Sedef Özge), Ankara, 2006

10. Валеев Г.Х. Методология и методы психолого-педагогических исследований. Учебное пособие для студентов 3–5-х курсов педагогических вузов по специальности «031000 – Педагогика и психология» — Стерлитамак: Стерлитамак. гос. пед. ин-т, 2002

11. Гетманова А.Д. Логика М., 1992

12. Как провести социологическое исследование / Под ред. М.К.Горшкова, Ф.Э. Тереш. – М.: Политиздат, 1990

13. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. М., 1976

14. Лебедев С.А. Индукция как метод научного познания. М., 1980

- 15.Петров Ю.А. Азбука логического мышления. – М.: Моск. гос. ун-т, 1991
- 16.Формальная логика. (Под ред. И.Я. Чупахина и И.Н. Бродского), Ленинград. 1977
- 17.Ядов В.А. Социологическое исследование: Методология, программа, методы. – Самара: СУ, 1995
- 18.Bailey K. *Methods of Social Research*. (fourth edition). New York: The Free Press, 1996
- 19.Barr, R., and Tagg J. (1995) 'From Teaching To Learning- A New Paradigm For Undergraduate Education,' *Change magazine*, November/December 1995: 13-25.
- 20.Casanave, C.P., and Hubbard, P. (1992) 'The Writing Assignments and Writing Problems of Doctoral Students: Faculty Perceptions, Pedagogical Issues, and Needed Research', *English for Specific Purposes*, vol.11: 33-49
- 21.Durkin, K. (2008) 'The Middle Way: East Asian Master's Students' Perceptions of Critical Argumentation in U.K. Universities', *Journal of Studies in International Education*, 12 (1): 38-55
- 22.Giroux A. H. (1978) 'Writing and Critical Thinking in Social Studies', *Curriculum Inquiry*, Vol. 8, No. 4 (Winter), pp.291-310
- 23.Gold, J., Holman, D., and Thorpe, R. (2002) 'The Role of Argument Analysis and Story Telling in Facilitating Critical Thinking', *Management Learning*, vol.33: 371-388
- 24.Gottschalk, K. and Hjortshoj, K. *The Elements of Teaching Writing. A Resource for Instructors in All Disciplines*. Boston, New York: Bedford/ St. Martins, 2007
- 25.Hart R. P. *Modern Rhetorical Criticism* (second edition). Boston, London: Allyn and Bacon, 2004
- 26.MacNealy, M.S. *Strategies for Empirical Research in Writing*. Boston, London: Allyn and Bacon, 2005
- 27.Mander A.E. *Clearer Thinking: Logic for Everyman*. Thinker's Library. 3rd Ed. London: Watt & Co.. 1938

28. Najafov E.A. The Role of Position Papers in Improving Students' Learning of Critical Thinking in International Relations in Baku MA programs. 2010, http://web.ceu.hu/crc/sotl_fel/Etibar_Najafov.pdf

29. Najafov E.A. Impact of academic writing on development of critical thinking of MA students, Dövlət İdarəçiliyi. Nəzəriyyə və təcrübə, 2014, N46

30. Paul R. (1992) Interview for Think magazine. April. <http://www.criticalthinking.org/resources>

31. Peters, J. The Elements of Critical Reading. Boston, London: Allyn and Bacon, 2005

32. Sumner W.G. "Folkways: Study of the Sociological Importance of Usages, Manners, Customs, Mores, and Morals", New York: Ginn and Co., 1940

33. Terenzini, P.T., Springer, L., Pascarella, E.T., and Nora, A. (1995) 'Influences Affecting the Development of Students' Critical Thinking Skills', Research in Higher Education, 36(1): 23-39

34. Torff, B. and Warburton, E. (2005) 'Assessment of Teachers' Beliefs about Classroom Use of Critical-Thinking Activities', Educational and Psychological Measurement, 65: 155-177

35. Von Berg, P. (2002) 'A Question of Method: Challenges of Teaching in Azerbaijan and Kyrgyzstan'. Ed. by Ayman Salem. Civic education Project Press, Budapest, Washington D.C., pp. 36-54.

Etibar Nəcəfov

İctimai elmlərdə
akademik yazı və tədqiqat metodları

Ali məktəblər üçün dərslik

Bakı – Mütərcim – 2017

*Kitab «Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.*

Çapa imzalanıb: 19.07.2017.
Format: 60x84 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 14, 75 ç.v. Tiraj: 300. Sifariş № 207.

TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b
Tel./fəks 596 21 44; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru
www.mutercim.az